

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

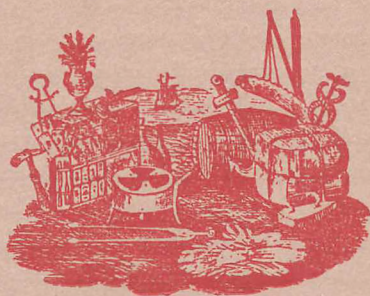
Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

VI

1954

ROSENKILDE OG BAGGER

1954

ERHVERVSARKIVET

Universitetsparken, Århus

Erhvervsarkivet blev grundlagt i 1948 efter et forudgående komitéarbejde, der begyndte i 1942. Erhvervsarkivets formål er i første række at sikre bevarelsen af arkivalier, der kan belyse dansk erhvervslivs historie. I arkivets magasiner, som rummer ca. 3.000 løbende hyldemeter, bevares nu arkiverne fra talrige private virksomheder og fra de fleste af erhvervenes hovedorganisationer; de ældste arkivalier går tilbage til omkring 1700, de nyeste går frem til de sidste år.

Den, der afleverer et arkiv til Erhvervsarkivet, kan fastsætte et åremål, hvori arkivet forbliver utilgængeligt. De tilgængelige arkiver kan benyttes på arkivets læsestue, ligesom de kan udlånes til brug på læsesalen i en række biblioteker landet over.

De afleverede arkiver består både af virksomhedernes korrespondance og bøger og af ejernes mere private arkiver (privatpapirer, sager vedrørende tillidshverv m. m.). De danner derigennem en førstehånds kilde til Danmarks samfunds-, erhvervs- og personalhistorie, ligesom organisationsarkiverne på grund af organisationernes indflydelse i det moderne samfund er et uundværligt supplement til samlingerne i statens arkiver. Ikke mindst er det betydningsfuldt, at arkiverne ikke er begrænsede til en enkelt landsdel, men er kommet fra hele landet, både hovedstad og provins.

Den organisation, virksomhed eller enkeltperson, der anbringer sit arkiv i Erhvervsarkivet, indvinder selv plads, men får alligevel sit arkiv sikret og kan, hvis der skal søges oplysninger i det, takket være registreringen, let og hurtigt finde, hvad der er brug for.

Eftertiden vil forstå at værdsætte sådanne arkivafleveringer. Det, der i dag kan synes almindeligt, værdiløst og uden interesse, vil en senere tid måske betragte ud fra helt andre synspunkter.

ERHVERVSHISTORISK
ÅRBOG

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET
VI

1954

ROSENKILDE OG BAGGER

1954

TITELVIGNET:

**Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne.**

Redaktion: Vagn Dybdahl.

Copyright by Erhvervsarkivet

Printed in Denmark

by

AARHUUS STIFTSBOGTRYKKERIE A/S

INDHOLD

<i>Poul Enemark: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni</i>	7
<i>Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinan-</i> <i>serne</i>	59
<i>Sigurd Rambusch: Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat</i>	79
<i>Gunner Rasmussen: Fra købstadshandelen i det 18. århundrede. En</i> <i>lollandsk klage fra 1762</i>	126
Beretning om virksomheden 1. april 1953—31. marts 1954	149

Jens Bang og det ålborgske saltkompagni

Af POUL ENEMARK

» **D**en fremmede, som første Gang kommer til Aalborg og hændelsesvis igennem den Gade, hvor det gamle Apotek er beliggende, finder sig saa overrasket ved Synet af denne Bygning — hvis han ellers ejer mindste Sans for saadant — at han uvilkaarlig standser, ser og ser og kan ikke blive mæt, gaar og staar igen og er først efter gentagne Vendinger i Stand til at løsrive sig fra en Genstand, som saa behageligt fængsler hans Opmærksomhed.«

Disse linier indledede en lille fortælling, som stod at læse i en novellsamling, der udkom i slutningen af året 1842. Forfatteren var Steen Steensen Blicher. Novellen »Vinhandleren og Herremanden« henter sit emne fra en lidt anden kreds end den normale blicherske. Den rige handelsfyrste, Jens Bang, og hans driftige forretning i stenhuset midt i Ålborgs myldrende liv var ikke rigtig noget for digterpræsten i Spentrup, hvis hovedpersoner var rakkere og røvere, præster og herremænd, og hvis kulisser var hedens uendelige lyngsletter og herregårdenes kolde, tavse mure. Men hovedtemaet, den stenrige handelsmand, der strøer om sig med penge og følges af gerrige medbejleres nidkære øjne, for til slut at ende sit liv ved tiggerstaven eller — som her — i sit eget fattighus, er et sagn, der vil være at finde overalt og til alle tider. Det tiltalte også Blicher og passede med ledemotivet bag de fleste af hans noveller, bedst udtrykt i sætningen »ak, hvor forandret«. Inden novellen bliver færdig, har miljøet imidlertid også ændret karakter. Sceneriet er ikke stenhuset i Ålborg, men herregårdene Bangsbo og Sæbygård, handlingsforløbets hovedperson ikke købmanden Jens Bang, men hans gådefulde hollandskfødte plejedatter, og prinsen i eventyret er ingen ringere end tidens mest romantiske ridderskikkelse, den sagnomspundne Kay Lykke, hvis fader spiller den onde herremands rolle. Det oprindelige hovedsagn er slet og ret blevet et bagtæppe, som kun meget løst kædes sammen med begivenhederne, og samtidig er Jens Bang blevet en lidt udvisket

baggrundsfigur, hvis mest fremtrædende karaktertræk er indesluttet, tavs værdighed og en sig i skæbnen hengivende blid tålmodighed.

43 år senere er Jens Bangs stenhus påny skildret i litteraturen, og indtrykket af det synes ikke at have tabt sig siden Blichers dage:

»Midt i det gamle Ålborg hæver sig frem blandt sine Omgivelser en Bygning, Svaneapotheket eller det gamle Apothek, mægtig og prægtig som få, så at den altid særlig drager Opmærksomheden hen på sig. Enhver fremmed, der første Gang besøger Ålborg, og ser sig lidt om i Byens Gader, vil med Undren og Studsen standse og lade sit Blik dvæle på den; og er dette så sært, når selv Byens Beboere med Glæde og Stolthed Dag efter Dag se den knejse således der? Formår denne Bygning nu til Dags at vække vor Beundring, hvor meget mere må det da have været Tilfældet, da den stod i sin fulde Ungdoms Pragt uden de Forandringer, som Tidens Tand og senere Slægters Krav og Vanrøgt nødvendig have medført, og hævdede sig op mellem Omgivelser, der da endnu mindre end i vore Dage kunde lede Opmærksomheden bort fra den!«

Således begynder overlærer D. H. Wulff sin bog »Jens Bang, Kjøbmand i Aalborg 1605—1644«. Udover de her citerede linier er der nu ikke megen lighed imellem de to værker. Blicher valgte med forkærlighed historiske begivenheder, personer og bygninger at bygge sine noveller op om og yndede i den ydre form at give disse et skær af videnskabelige afhandlinger, medens han i virkeligheden behandlede sit stof med den fulde digteriske frihed. Wulff var den myreflittige og omhyggelige arkivgranser, der såvidt muligt lod breve, tingbøger og rådstueprotokoller tale deres eget sprog med færrest tænkelige forbindende kommentarer. Hans bog om Jens Bang er således i virkeligheden en kildepublikation, hvori han har udtaget og samlet alle retssager, vurderingsager og vidneudsagn, som angår Jens Bang, fra Ålborg bytings- og rådstuebøger, dombøgerne fra Viborg landsting og det kgl. geheimearkivs samlinger. Denne bog rummer således uundværligt og næsten uudtømmeligt materiale til belysning af Jens Bangs person, ejendomsforhold og handelsforbindelser, ligesom den kan give vigtige oplysninger om Ålborgs handel i det hele taget på hans tid. Stoffet er imidlertid knap så let tilgængeligt, fordi det er ordnet kronologisk under de enkelte retssager, og der findes hverken indholdsfortegnelse eller sagregister, men blot et navnerregister, som dog ikke registrerer alle personer.

Familieforhold.

Så meget det nu efterhånden lader sig gøre at få oplyst om den rige handelsmand i Ålborg, som byggede Svaneapotheket, er der dog eet særdeles vigtigt spørgsmål, der endnu ikke med sikkerhed har kunnet besvares. Det er vel endda det spørgsmål, der må melde sig først af alle: Hvem var Jens Bang?

Kilderne synes ganske uinteresserede i dette spørgsmål. Forældrene omtales aldrig, end ikke et tilnavn røber nogensinde, hvad faderen kan have heddet. Jens Bang var slet og ret Jens Bang, hverken mere eller mindre, og sådan hedder han altid. Da hans ægteskab var barnløst, kan navneopkaldelser heller ikke lede på sporet. Der fandt intet skifte sted efter hans død, og søskende hører man heller aldrig nævne, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at der ikke nok kan have været nogen. Uden slægtninge var han i alt fald ikke¹.

Det er naturligt, at man har søgt hans plads i den vidt forgrenede slægt Bang, som har talrige levende efterkommere den dag i dag. Det er dog givetvis forkert, når han i F. E. Hundrups stamtavle over Bang'erne gøres til søn af en Steffen Clausen Bang, der skal have været handelsmand og borger i Ålborg. Allerede Wulff var klar over denne fejltagelse, men kunne intet positivt meddele om hans herkomst². Af forskellige spredte — hver for sig — lidet meddelende oplysninger har postmester C. Klitgaard derimod fremsat en særdeles sandsynlig hypotese, der vil søge Jens Bangs vugge i Horsens, hvor han på mødrene side skulle være af borgmesterslægt³.

Følgende sikre oplysninger lader sig fastslå om Jens Bangs tidligste optræden i Ålborg. I året 1600 optages han som medlem i købmandsgildet »Guds Legems Lav«, men først 5 år senere tager han borgerskab i byen⁴. I 1618 tog en mand ved navn Anders Olufsen Bang borgerskab i Ålborg, og da han i 1622 blev dræbt ved Nørgård i Slet herred, optrådte Jens Bang på arvingernes vegne. Samme Anders Bang har åbenbart været i Jens Bangs tjeneste, som det kunne se ud til af et tingsvidne 1640, velsagtens før han blev selvstændig købmand og som sådan tog borgerskab i 1618⁵. Den dræbte var en broder til Hans Olufsen Felthus, der blev gildebroder i 1606, borger i 1609 og rådmand i 1613 i Ålborg, og som også var nær knyttet til Jens Bang, som det fremgår af retsager og handelsforetagender⁶. Hans Felthus var ifølge borgerskabsbogen

født i Horsens, men også Jens Bang var bundet til denne by ved slægtsbånd, siden han i foråret 1635 sendte stævningsmænd hertil for at stævne nærmeste frænder Else Bang og Margrethe Bang med deres lavværger i anledning af afhændelse af en part i en selvejergård. Samtidig stævnedes i Ålborg Jørgen Olufsen Felthus og Ane Juel og Maren Juel med deres lavværger, derimod ikke Hans Felthus⁷.

Jørgen Olufsen Felthus må være identisk med den berømte borgmester Jørgen Olufsen, svigersøn til den rige borgmester Poul Poulsen Popp, og ejer af det smukke renæssancestenhus, Østerå 25, som han byggede i 1616. Det var den borgmester Jørgen Olufsen, der i 1624 udvikledes i håndværkeroptøjerne under skomager Jørgen Pøllers ledelse fremkaldt af udsigten til ophævelsen af et korneksportforbud, hvilket ville vanskeliggøre ernæringssituationen for håndværkerne. Det var muligvis på grund af denne affære, han fratrådte sit borgmesterembede 6. maj 1625, i alt fald var han driftig købmand i mange år derefter, og døde først 20 år senere. Han var allerede 1588 blevet optaget i »Guds Legems Lav« i Ålborg, og samme år står han opført i borgerskabsbogen, som Jørgen Olufsen af Horsens⁸.

En sag fra 1627 i anledning af trolovelse af en af Jørgen Olufsens døtre kaster lys over dennes slægtsforbindelser i Horsens. En søster af ham ved navn Else Bang var gift med købmand Otte Wildstock, der var ejer af det ene af Horsens 2 stenhuse, formentlig en af byens magnater. En anden af Horsens storkøbmænd, rådmanden Simon Tideke, vist nok en indvandret flensborger, storopkøber af kongeligt korn og studehandler af format, var gift med Margrethe Bang, der antagelig også var en søster til Jørgen Olufsen⁹. Der er god grund til at antage, at det var de samme damer, der 8 år senere stævnedes som Jens Bangs nærmeste frænder. For denne formodning taler også, at både Jens Bang og Jørgen Olufsen har stået i handelsforbindelse med Simon Tideke, som i 1638 solgte Jens Bang 10 par staldøksne, og i 1608 sammen med Jørgen Olufsen købte hele kronens kornindkomst i Åkjær og Skanderborg len¹⁰.

Den ovenfor omtalte Ane Juel må sikkert være Ane Andersdatter Juel, gift med den indvandrede lybækker, Didrik Grubbe, der 1593 tog borgerskab og allerede 1598 blev rådmand, 1630 borgmester, ejeren af Toldergården på Gammeltorv, et tredje af Ålborgs pompøse stenhuse opført af Hans' og Kristian II's tolder Hans Bartholomæussen, men 1873 desværre nedrevet for at give plads til Diskontobanken¹¹.

På grundlag af disse oplysninger bygger postmester Klitgaard følgende hypotese:

En af Horsens mest ansete borgmesterslægter nedstammede fra borgmester Oluf Nielsen, der døde 1488. Hans sønnesøn Jørgen Olufsen døde som borgmester i 1581. Han havde været gift med Maren Jensdatter Juel, og deres søn Oluf Jørgensen (1532—86) blev ligeledes borgmester i Horsens¹². Det er nu Klitgaards tanke, at de desuden kan have haft en datter Sidsel Jørgensdatter, som i første ægteskab med en Hans Felthus har haft sønnen Jørgen Olufsen Felthus, borgmester i Ålborg, opkaldt efter sin morfader, og døtrene Maren Jensdatter Juel i Ålborg, opkaldt efter sin mormoder, og Ane Andersdatter Juel, gift med Didrik Grubbe, ligeledes opkaldt efter mormoderens side. Efter Hans Felthus' død skulle Sidsel Jørgensdatter have indgået et nyt ægteskab med en Oluf Bang og født ham sønnerne Hans Felthus Olufsen, rådmand i Ålborg, opkaldt efter hendes første mand, Jens Olufsen Bang, storkøbmand i Ålborg, og Anders Olufsen Bang, dræbt ved Nørgård, samt døtrene Else Olufdatter Bang, gift med Otte Wildstock, og Margrethe Olufsdatter Bang, gift med Simon Tideke¹³.

Som støtte for, at borgmester Jørgen Olufsens forældre hed Hans og Sidsel, anføres, at 2 af hans sønner hed Hans, og en datter hed Sidsel. Også rådmand Hans Felthus samt Ane Juel og Didrik Grubbe havde en datter af det navn.

Det drejer sig om »the upper ten« såvel i Ålborg som i Horsens, og det rimer faktisk udmærket med forbindelsen netop med Oluf Nielsens efterslægt, som altid giftedes ind i det fineste provinsbyaristokrati, som slægten også selv tilhørte¹⁴. Med den slags fine ægteskaber in mente var det vel ikke utænkeligt, at en eventuel søster til borgmester Oluf Jørgensen kunne have ægtet først et indvandret medlem af den i Flensborg ansete slægt Felthus og derefter en søn af den ligeså velanskrevne fynske Bangslægt, der repræsenterede sig kraftigt på borgmester- og rådmandsposterne i Middelfart, Assens, Odense, Bogense og Svendborg. I trolovelsessagen optræder en Henrik Felthus af Flensborg som vidne for Jørgen Olufsen, så en eller anden forbindelse med de flensborgske Felthus'er har der i alt fald nok været¹⁵.

I 1600 er Jens Bang vel kommet til Ålborg, hvilket hans optagelse i »Guds Legems Lav« kunne tyde på, men selvstændig købmand er han næppe blevet før 1605, siden han ikke tog borgerskab før. Han har altså

sikkert været i handelstjeneste hos en købmand i Ålborg, måske hans formodede ældre halvbroder Jørgen Olufsen, som jo var kommet godt i vej i byen; 2 år før Jens Bangs ankomst havde han nået rådmandsposten, måske som følge af sit rige giftermål med Maren Poulsdatter Popp, hvis navn endnu er bevaret i Maren Poppes gyde¹⁶. Forholdet mellem Jens Bang og Jørgen Olufsen var senere ingenlunde altid lige broderligt, men en del forbindelse havde de dog stadig med hinanden, og ved registreringen af Jens Bangs gods ved konens død i 1639 havde han større partier korn liggende på Jørgen Olufsens lofter. I 1632 træffer vi desuden Jørgen Olufsens søn, Povl Jørgensen Popp i tjeneste hos den rige halvfarbror, hvilket der ganske vist kommer splid over. Det er derfra, vi véd det¹⁷.

Ligesom Jens Bang er så senere brødrene, Hans Felthus Olufsen og Anders Olufsen Bang kommet i handelstjeneste i Ålborg og i alt fald den sidste åbenbart hos broderen, Jens Bang¹⁸.

Jens Bang var gift, da han i 1605 tog borgerskab i Ålborg, hvilket fremgår af en retssag tidligere på året, der angår hans hustru, Maren Jørgensdatter, uden at der dog her så lidt som andetsteds meddeles noget om hendes afstamning. Hun døde i 1639, og da der ingen børn var i ægteskabet, måtte Jens Bang skifte med hendes arvinger. Dette skifte kan, så lidt det end oplyser om slægtskabsforhold, dog måske bringe os på sporet af hende. Som den ene af arvingerne optræder en hr. Peder Finde, søn af Maren Jørgensdatters broder, salig Jørgen Finde, og åbenbart hjemmehørende i Bergen. Han lader sig repræsentere af en frænde, ligeledes af navnet Peder Finde, skipper fra Bergen¹⁹. Slægten Finde kan dog føres tilbage til Ålborg. I 1585 blev byskriver og rådmann Peder Finde borgmester i byen. Hans søn Jørgen Pedersen Finde omtales 1607 som slotsskriver på Akershus og 1614 som foged på Moss, og han har formodentlig tillige haft en datter Dorte Pedersdatter, der ægtede hr. Oluf Andersen af den berømte åborgslægt Krag. En søn af sidstnævnte ægteskab, der bar navnet Peder Finde Krag, blev 1624 gildebroder i Ålborg, men omtales 1632 som skipper og borger i Bergen, og levede endnu i 1655²⁰. Det er sikkert denne mand, der repræsenterer arvingen, som vel var en søn af slotsskriveren på Akershus. De var altså fætre. Jens Bangs hustru skulle i så fald være søster til slotsskriver på Akerhus, senere foged i Moss Jørgen Finde, og det er sikkert ham, der allerede omtales i en retssag i forbindelse med hende i 1604²¹. At hun

bærer navnet »Jørgensdatter«, medens hans fader hed Peder, kunne tyde på, at de kun var halvsøskende med fælles moder, men givet er det ingenlunde, da hele forbindelsen Maren Jørgensdatter kan være et navneopkald efter et ældre medlem af familien, en farmor eller mormor, så den sidste del af navnet altså slet ikke går på faderens navn²². Ganske udelukkes kan det således næppe, at Jens Bang ligesom sin formentlige halvbroder Jørgen Olufsen er blevet gift med en borgmesterdatter fra Ålborg.

Personlighed.

Det ser således ud til, at Jens Bang har været af god familie, rundet af gamle handelsslægter, og ikke nogen »opkomling, en selvgjort mand«, som han har været anset for²³. Men det var jo ikke alle det gamle handelsaristokratis sønner beskåret at få den medbør og nå de økonomiske tinder, som Jens Bang nåede. Hvilke personlige egenskaber har mon denne mand haft, som kunne betinge en sådan succes?

Man behøver ikke at have læst mange sider i Wulffs bog for at være klar over, at Blichers blide, tålmodige og værdige glansbillede er en ren digterisk udsmykning, som savner enhver realitet. Jens Bang har været en hård negl og i alt fald under ingen omstændigheder nogen resignerende natur. Side op og side ned i tingbøger og rådstueprotokoller står at læse om hans retstrætter og kivismål, så »kunne vi ikke nægte Jens Bang vor beundring som den virksomme og utrættelige handelsmand, er dette ingenlunde tilfældet, hvad hans karakter angår. Han var en stridig og trættekær mand, der synes næsten ikke at have kunnet begynde på nogen forretning eller indlade sig med noget menneske, uden at der deraf skulde rejse sig en uendelighed af processer, både ved hjemtingene og ved landstinget i Viborg, ja selv kongens retterting gav han noget at bestille; det var som om hans hånd var imod alle og alles imod ham,« skriver Wulff om ham²⁴. »En blodrig renæssancetype med en grådig appetit på livet, en ikke alt for øm handelsmoral og et umådeligt trættekært sindelag,« »stolt og stejl stod han blandt byens borgere, for stejl og trodsig til, at man ønskede ham valgt ind i offentlige hverv,« »Ålborgs mest forhadte mand og adelens største kreditor« hedder det fra forskellig side om ham²⁵. Skudsmålne er samstemmige, og egentlig ikke flatterende, men bortset fra hentydningen til hans tvivlsomme handelsmoral beskæftiger mærkeligt nok ingen af udsagnene sig med hans karaktertræks betydning for hans succes.

Jens Bang søgte gerne trætte, derom kan ikke tvistes, men næppe egentlig for trættens skyld. Det er lidt misvisende at betragte retsfejderne som »hans private forlystelse«²⁶. Gennem alle hans processer skimter vi først og fremmest hans higen efter økonomisk gevinst, den være sig nok så lille. Han var rethaverisk ikke just for sin rets, men for sin vindings skyld. Man må tage tidens handelsforhold i betragtning. Med datidens besværlige og usikre forbindelsesmidler måtte handel blive et usikkert erhverv. Hvor vanskeligt kunne det ikke være at overskue, hvordan konjunkturerne på et fjernt marked ville blive i et eller andet fremtidigt opkøbs- eller salgøjeblik. Den lille mængde likvid kapital og den deraf følgende langfristede kredit skulle i alt fald ikke øge sikkerheden. Man måtte leve i nuet, det var ikke til at overse, hvad fremtiden ville bringe. Noget i retning af et årsbudget, som man i dag opererer med, var ganske utænkeligt, da man nårsomhelst kunne risikere at blive overfaldet af uforudsete tab og udgifter. Man måtte så søge at ride stormen af, så godt man kunne, ved at holde sine ejendomsbesiddelser som sikkerhed, men lade sin lille likvide kapital arbejde længst muligt.

Det forstod Jens Bang om nogen; i dette usikre element boltrede han sig som en fisk i vandet. Han berømmes i sin handel som virksom, utrættelig og vidtskuende, men det overses gerne, at han tog de samme egenskaber med sig i retssalen, hvor han forfulgte sine mål med samme sammenbidte energi og samme sikre sans for at bedømme sine chancer i det usikre spil. Han vidste nøje, hvilke kort han havde på hånden, og han foretog sine udspil derefter uden blødagtig skelen til moralske hensyn. Han gik ingenlunde altid fra retssalen som vinder, men i de fleste tilfælde formodentlig med bedst opnåelige resultat i den givne situation.

I mange tilfælde måtte Jens Bangs sag nemlig på forhånd betragtes som håbløs, eftersom hans stadige politik var at søge at udstrække sin egen kredit længst muligt. Den rige Jens Bang var en elendig betaler; han betalte først, når han absolut ingen udveje så for at knibe udenom længere, og imens arbejdede pengene i hans forretning. Han var en mester i at forhale en retssag og — forplumre den. Til dette formål holdt han en fast prokurator i sin tjeneste. Jens Bang reagerede sjældent på en stævning første gang; først på den tredie uopsættelige tingdag mødte hans repræsentant op og medbragte så altid et eller andet modkrav, så parterne blot blev »skudt til indbyrdes regnskab«. Så var spillet

gående, for Jens Bang var aldrig til at komme til regnskab med. Sålænge sagen var uafgjort, var der chance for vinding. Således hævdede Matthis Dinesen 1635 i en retssag om nogle skibsparter, at han 2 gange havde været i Jens Bangs hus for at gøre regnskab med ham, men denne ville ikke gøre regnskab, så »han fik kun nogle onde ord at gå på døren med«. Jens Bangs henholdende taktik skinner klart gennem hele denne retssag. Efter at rådmand Jens Andersen Krag var død i 1630, havde flere kreditorer ved skiftet fået part i en skude vurderet til 700 daler, han efterlod sig. Det er sådanne 2 parter Matthis Dinesen, der ægtede enken i 1633, har købt og nu kræver respekteret hos Jens Bang, der for 191 daler tilgodehavende hos den døde havde beholdt skuden. I første omgang svarer Jens Bangs prokurator blot, at hvis nogen har solgt ham noget, må de jo også skaffe ham det. Trods det, den skriftlige forhandling efter Jens Andersen Krags død fremlægges, frikendes Jens Bang, hvilken dom dog omstødes ved landstinget, og 1636 fremlægger Matthis Dinesen landstingskendelsen og beviser for at have købt skibsparterne, hvorimod Jens Bang med sin regnskabsbog godtgør, at de indbyrdes Mortensdag 1635 har gjort regnskab om alt, der var dem imellem. Matthis Dinesen påstod, at det selvfølgelig ikke gjaldt skibsparterne, ellers var der jo heller ingen grund til fortsat at føre retssag, men det ser ud til, at Jens Bang har narret ham, i alt fald »vidstes intet i sagen at kunne kjendes«. Og imens sejlede Jens Krags skude stadig penge ind til Jens Bang²⁷.

Der kan fremdrages adskillige eksempler på Jens Bangs uvilje mod at gøre indbyrdes regnskab. I en sag mellem ham og byfogeden Mogens Jespersen fra 1642, måtte dennes prokurator Gjert Gregersen, som fra tidligere tjeneste vel har været kendt med modpartens metoder, ligefrem sagsøge ham, fordi »han havde tilforpligtet sig at gjøre rigtig rede og regnskab med Mogens Jespersen, hvilket han ikke havde efterkommet«. Skønt han blev dømt til det, var det endnu ikke sket, da Gjert Gregersen begærede tredie ting over ham »for regnskab at gjøre med Mogens Jespersen«. Sagen trak ikke desto mindre yderligere i langdrag og synes i forsommeren 1643 nærmest at have vendt sig i Jens Bangs favør²⁸.

I marts 1639 sagsøgte Jens Bang for betaling af nogle øksne til Peder Munch på Giettrup²⁹. Betalingen var forfaldet foregående pinse, men til trods for, at Jens Bangs egenhændige underskrift på forpligtelsen forelå, faldt der alligevel først dom i sagen 6. sept. Jens Bang fremlagde nemlig regnskab derimod, og allerede 3 dage efter dommen fulgte Jens Bangs

sagsanlæg, hvor han krævede Peder Munch »for rigtig rede og regnskab«. Ikke desto mindre fremgår det af sagens følgende akter, at det tværtimod var Jens Bang, der ikke ville gøre regnskab, men gang på gang kom med udflugter, når de var sammen i gildehuset for at gøre afregning. Pengene for øksnene, som han dog var dømt til at betale, har han heller ikke betalt, da Peder Munch 1640 lader sagen gå til lands-tinget. Omsider synes man at være nået til forlig, idet Jens Bang skal betale øksenpengene, og deres øvrige regnskab skal forevises 4 uvildige mænd i gildehuset; men det strandede stadig væk på Jens Bang, og først 3. august 1640 blev han tvunget til at betale, efter 17 måneders retssag.

Samme år havde Jens Bang retssag med rådmand Claus Markvordsen, der var forstander i Helliggejst kloster³⁰. Da vidnede rådmændene Laust Laursen og Johan Brandt, at de 7. januar var i Jens Bangs hus, og talte med ham selv på Claus Markvordsens vegne og bad ham »beramme en vis dag, når han ville gøre rigtigt regnskab med ham, hvortil Jens Bang svarede, at han nu ikke havde stunder; men når hans tid kunne sig begive og han fik stunder, ville han lade ham det vide«. Bølgerne synes at være gået højt i denne sag, som de ikke så sjældent gjorde i Jens Bangs sager. Omsider er de dog åbenbart blevet forligte i gildehuset, men senere begærede Claus Markvordsen dom over Jens Bang efter deres forlig, så denne må jo ikke have overholdt forliget. Nu var han imidlertid bortrejst, men en af forligsmændene gik i borgen for ham.

Et par retssager mellem Jens Bang og hans udenlandske handelsforbindelser viser også, hvorledes han har søgt i det længste at knibe uden om sine forpligtelser. Evert Hinckeldey hed den borger i Lybæk, der åbenbart plejede at varetage Jens Bangs interesser der. Til ham sendte Jens Bang i 1631 en skibsladning byg, men over betalingen af fragten opstår der uenighed³¹. Hinckeldey har lagt 25 sletdaler fragt ud til skipperen, som Jens Bang ikke vil godtgøre ham i deres modregning. Derfor sagsøger lybækkeren 1633 skipperen for pengene. Denne møder imidlertid op med sit fragtbrev og udførlige regnskaber for alt rejsen vedrørende, hvoraf det fremgår, at de 25 sletdaler er løbet på som ekstrakostninger, fordi han har måttet ligge 6 dage længere end aftalt for at vente på det sted, hvor han hentede kornet. Det må naturligvis blive en sag mellem Jens Bang og kornleverandøren, men Jens Bang har altså søgt at vælte den ubehagelige meromkostning over på sin fjerne handelsforbindelse, som i første omgang har måttet lægge den ud, da skipperen

selvfølgelig har været klog nok til at forlange sine ekstraudgifter dækket, før han leverede varerne fra sig.

1638 tiltaltes Jens Bang på en borger i Königsberg, Leonhard Wegners vegne for 200 rigsdaler varer, Jens Bangs fuldmægtig havde fået på kredit i 1626. Kreditten havde han fået på Jens Bangs gode navn, men eftersom fuldmægtigen havde underskrevet, henviste Jens Bangs prokurator Leonhard Wegner til først at sagsøge denne. Det har han også gjort, og Wegner fik sine penge med 12 års rente; men fuldmægtigen, Niels Nipgaard fra Viborg, var dog så forsigtig forinden at sikre sig Jens Bangs kvittering på, at denne ville holde ham skadesløs, og det var sikkert godt nok for ham, for på det grundlag fik han 1642 Jens Bang dømt til at betale de 200 rigsdaler med de 12 års rente³². Der står imidlertid intet om, at Niels Nipgaard har fået renter af sine udlæg i de 4 mellemliggende år, hvor Jens Bang har kunnet ladet pengene yngle i sine forretningsforetagender.

Jens Bang må have haft en evne til altid at balancere på kanten af det tilladelige. Ligefrem svindler kunne han ikke kaldes, men hans metoder har ikke givet ham det bedste ry. I 1636 måtte han forsvare sin købmandsære ved at sagsøge Bernt Hinckeldey, en søn af hans ovennævnte faktor i Lybæk, som havde beskyldt ham for at være uoprigtig i sin handel. Da den anden ikke kunne bevise noget, måtte han tage beskyldningen tilbage, idet han hævdede, at han også kun ønskede at komme rigtigt til regnskab med Jens Bang på sine egne og sin faders vegne³³.

Hinckeldeys beskyldning har måske ikke været så uberettiget endda, selvom han ingen beviser havde. Jens Bang synes ikke altid at have været lige oprigtig i sine forretninger. I 1641 aflåste han egenhændigt Frans Ertmanns ejendom efter dennes død, idet han henholdt sig til et skøde på ejendommen, som han oplæste for tjenestefolkene. Samtidig blev der imidlertid fra anden side gjort krav på ejendommen, og efter lange processer viste det sig omsider, at Jens Bangs skøde var underkendt og forbrudt, blandt andet fordi han ikke havde overholdt sine betalingsterminer på købesummen³⁴.

I 1636 står Jens Bang med flere anklagede for falskneri med urigtige tønder, skæpper og andre mål³⁵. Det var en pinlig affære, men han reddede sig med nogle ret ynkelige undskyldninger om, at han havde været

udenlands og derfor ikke havde været opmærksom på bestemmelserne og i øvrigt slet ikke havde målt ind eller ud med de gale tønder.

I 1640 gjorde Jens Bang arrest på 2 Skiveborgere og forbød dem at rejse fra byen, før de havde betalt deres gæld til ham³⁶. Det viste sig imidlertid, at den ene kunne vise Jens Bangs egen kvittering på, at han havde betalt ham.

På samme måde lader han i 1642 sin sagfører tiltale en anden for et beløb under henvisning til sin regnskabsbog, men da modparten kan fremlægge både kvitteret regnskab og indgået kontrakt mellem dem, frikendes han naturligvis for tiltalen³⁷.

Samme år havde Jens Bang en stor sag med sin tidligere prokurator Gjert Gregersen, som han sagsøgte for 3000 daler³⁸. Denne hævdede, »det var løgn, der stod i Jens Bangs bog« og sagde i øvrigt, »at han vidste ikke, at Jens Bang var den mand at give nogen fuldmagt ud eller gå i rette med nogen eller stå i lov og tov med nogen ærlig mand«. Det var hårde ord, og til gengæld kaldte Jens Bangs sagfører Gjert Gregersen for en skælm og løgner. De to offentlige prokuratorer har ikke gjort noget særlig værdigt indtryk i retssalen. Gregersen har oven i købet midt under retshandlingen slået sin modpart på munden, fordi denne havde snydt sin næse på ham, hvilket altsammen højtideligt er ført til bogs ved tingsvidner. Imidlertid endte sagen med, at Jens Bang kom frem med breve på sit krav, som Gregersen dog ved fremlæggelse af en landstingsdom kunne dokumentere var kendt magtesløse.

Stormatadoren er åbenbart ikke gået af vejen for til tider at benytte sig af ret tvivlsomme fordringer, og vi hører jo kun om de tilfælde, hvor hans fremgangsmåde er slået fejl. Han synes heller ikke at have næret betænkeligheder ved at tiltuske sig lidt profit hist og her, hvor han faktisk ingen ret havde til det. I 1642 anklages han således for at have oppebåret noget landgildesmør af bøndergods på Hannæs ved Limfjorden, som han havde afhændet til en fyrstelig holstensk råd³⁹. Han skød sig ind under, at hans kvitteringssedler på smørret ikke var udstedt lydende på noget bestemt år, landgilden skulle gælde for. Det tør nok siges at være et temmelig vagt tilbagetog, men alligevel holdt det hårdt nok at få pengene for smørret fra ham.

Samme år toges der tingsvidne på, at han havde ladet fiske i en damhave, der var udlagt af ham til en udenbys mand⁴⁰. Den slags småtræk er med til at tegne billedet af Ålborgs storkøbmand, og de

Østerågade med Jens Bangs stenhús set sydfra.

Fra Ill. Tid. 23. okt. 1861.

kaster ikke noget flatterende lys over hans moral, men de viser alle hans grænseløse nidkærhed og energi, når det drejer sig om økonomisk berigelse, her gik ingen lejlighed tabt, der med nogen rimelig chance for profit kunne udnyttes.

En væsentlig del af datidens handel var kredithandel, hvorved debitor med sin underskrift forpligtede sig til at betale på bestemte vilkår og inden nærmere fastsatte terminer. Disse gældsbeviser eller håndskrifter, som de kaldtes, spillede derfor en stor rolle i handelskontrakterne og de deraf følgende retssager. En proces fra 1630 mellem Jens Bang og den senere rådmand Johan Brandt lader skinne igennem, hvilken ubehagelig situation, man kunne komme i, hvis man ikke havde pinlig orden i sine gældsbeviser. Johan Brandt sagsøgte Jens Bang for en håndskrift dateret $15/5$ 1626 på 200 daler, som han havde betalt $21/7$ samme år, men endnu havde Jens Bang ikke givet ham håndskriften eller kvittering på, at den var »død og magtesløs«⁴¹. Jens Bangs svar lød på, at han havde adskillige breve, hvoraf en part var i Norge. Hvis der deriblandt var nogle af Johan Brandts, som var betalt, skulle det blive ham godtgjort; »fandtes der og nogen, som vare ubetalte, ville han have sig derefter at rette det at fordre«. Det var ikke nogen betryggende slutning på sagen for Johan Brandt, der tydeligt nok frygtede at blive præsenteret for fordringen en gang til. Hele Jens Bangs undvigende holdning og hans tidligere anførte noget mislige fordringer berettiger mistanken.

I årene 1636—37 støder vi på en noget lignende sag mellem Jens Bang og hans formentlige halvbroder, Jørgen Olufsen om et af dennes regnskaber, som Jens Bang for syv år siden havde taget til sig med sit eget og siden beholdt⁴². Sagen måtte opsættes flere gange, fordi Jens Bang blev væk, og nogen afgørelse foreligger ikke. Hvad nu end slutningen på historien er blevet, får man et afgjort indtryk af, at Jens Bang ikke har haft helt ærlige hensigter.

Fremgangsmåder af denne sort har vel ikke gjort Jens Bang populær, og det har muligvis været noget af denne art, der har ligget bagved de to voldelige overfald, han blev udsat for i 1636. Det ene var et knivdrama, og angriberen ingen ringere end en af byens rådmænd, Hybert Snitlach. Det var en indvandret tysker fra Aschendorff i Preussen, der i 1606 havde taget borgerskab i Ålborg, hvor han ægtede en datter af borgmester Jørgen Olufsen Felthus og knyttedes til handelskredsen omkring denne og Jens Bang⁴³. Det er rimeligst, at det har været over en af deres handelsforbindelser, de 1636 havde »været i parlament sammen og vare skilte fra hinanden«. Hvis man skal tro tingvidnerne, var det gået hedt til. Jens Bang lå på bryggen, og Hybert havde dragen kniv i hånden. Begge Jens Bangs trøjer var gennemstukne, den yderste endog sønderskåren, hæv-

dede 4 af vidnerne. Noget større blodtab synes han dog ikke at have lidt, og der kommer ikke rigtig noget ud af affæren. Hybert forsikrer bare, at sålænge han kan nyde fred for Jens Bang, skal denne være »for ham umolesteret«.

Jens Bang har næppe været nogen helt til at slås. I hans andet slagsmål med skibstømmermanden, Jens Nielsen, kom hans tjener Mogens Jensen ham til hjælp, hvorpå Jens Bang skyndsomst forlod valpladsen endda uden at få sin hue med. Jens Nielsen hævdede, at han slet ingen voldsgerning havde gjort, men kun forlangt, hvad Jens Bang skyldte ham. Der blev ikke noget ud af sagen, idet Jens Bangs vidner underkendes ved landstinget⁴⁴.

En noget lignende rolle som den forfulgte spiller Jens Bang året før i en sag af en helt anden karakter. En alvorlig og ret pinlig affære oprullede sig for ham, da en af hans tjenestepiger var blevet besvangret og udlagde ham som fader til barnet. Han sendte et bønnebrev til kongen, hvori han bedyrede sin uskyld og antydede, at beskyldningen var frem-sat på tilskyndelse af hans uvenner, »som mig min lykke og velfærd misunde«. Hvorvidt han har været skyldig eller ej, er det naturligvis umuligt at sige noget om. Det ser lidt besynderligt ud at møde pigebarnet, som han ellers ikke havde tilstrækkelig hårde ord om, i hans tjeneste igen 6 år senere, men i alt fald lykkedes det ham at redde sig ud af det⁴⁵. Mere interesse har det at se, hvilket nid, han åbenbart mener, der har været imod ham. Det samme kommer frem i et andet brev fra ham til kongen i 1640 i anledning af, at Jens Bang mener sig for højt ansat i skat og i den forbindelse kommer med kraftige anklager imod borgmestre og råd i Ålborg⁴⁶. Det ser faktisk heller ikke ud til, at byens magistrat på det tidspunkt har været ham særlig venligt stemt. Jens Bang opererede dengang netop med et stort anlagt havneprojekt, som ganske vist lugtede lidt meget af personlig fordel. En udtalelse fra borgmestre og råd desangående foreligger, og som allerede Klitgaard har fremhævet, vidner den helt igennem om en almindelig og stærk uvilje mod Jens Bangs person og hans planer⁴⁷.

Uviljen imod ham har før været fremdraget, og hans påståede stridbarhed har man tilkendt skylden. Nogen kantet og personlig ubehagelig mand kan han dog næppe have været. Hans talløse handelsforbindelser er tilstrækkeligt vidnesbyrd om, at han ikke har haft svært ved at få kontakt med folk.

Efter de eksempler, der her er fremdraget på hans forretningsmetoder, kunne uviljen derimod måske synes naturlig nok. Man må dog prøve at se gennem tidens egne briller og i alt fald huske på, at Jens Bang ingenlunde var ene om at hylde den slags principper. Hvad der i dag ville totalt spolere en handelsmands rygte og renommé, havde dengang langt større chancer for at smutte igennem. Man havde ikke de muligheder for at tage oplysninger på sine handelsforbindelser i forvejen. Afstandene og de vanskelige trafikforhold gjorde det besværligt at gøre nye bekendtskaber. Man var henvist til de een gang indgåede forbindelser, selvom man løb en vis risiko derved. Man måtte så se sig lidt bedre for. Retssikkerheden var desuden langt ringere end nu. Handelslovsystemet var ikke nær så udbygget som nu og derfor lettere at omgå, uden at det ligefrem var ulovligt. Dertil kom, at retsforfølgning var langsom og problematisk, og det har vel derfor fristet mere at udnytte eventuelle huller i paragrafferne. I øvrigt må man jo huske på, at underrettens dommere ikke var uddannede jurister, men købmænd som sagens parter selv og derfor naturligt så på sagen med samme øjne, måske oven i købet i visse situationer dækkede hinanden. Jens Bangs finesser må således ingenlunde betragtes som noget uhørt for den tid, det har tværtimod været særdeles almindeligt. Derfor ser man ham også gang på gang i handelsforbindelse med folk, han før har pudset eller på anden måde haft udestående med. Det særegne ved Jens Bang var ikke, at han benyttede sig af den slags fremgangsmåder, men at han var så behændig til det, og at han altid forstod at holde sig indenfor det tilladeliges rammer, men dog få det mest mulige ud af det. Når han alligevel endte med at blive upopulær, skyldtes det vel snarest, at han ikke skånedes nogen, end ikke sine nærmeste slægtninge og medarbejdere.

Men skæbnens besynderlige spil skulle netop stille Jens Bang over for en opgave, som gjorde det muligt for ham i største udstrækning at finde anvendelse for sine specielle egenskaber. Oprettelsen af det spanske saltkompagni i Ålborg bød ham en chance, og han greb den.

Saltkompagniets oprettelse.

I løbet af det 16. århundrede fandt spansk og fransk vin og salt stadig større afsætning i egnene omkring Østersøen, som i returfragt leverede korn og skibsfartsartikler, navnlig tømmer. Denne indbringende handel

mellem Nordøst- og Sydvesteuropa varetoges af nederlænderne. Ganske vist havde den nederlandske frihedskrig mod Spanien i slutningen af 16. århundrede givet chancer for neutrale nationers købmænd, og danske skibe har sikkert også deltaget i den direkte sejlads på Spanien i denne periode, men i 1609 sluttedes en 12-årig stilstand mellem Spanien og Generalstaterne, så den nederlandske konkurrence pludselig meldte sig med ny styrke. Hollænderne kunne i kraft af lave fragtrater levere spansk og fransk vin og salt billigere, end de danske købmænd kunne stå sig ved, hvis de selv hentede varerne. Gradvis ophørte derfor den danske sejlads på Spanien og Frankrig.

I 1621 brød imidlertid krigen ud påny mellem Spanien og Generalstaterne, og den nederlandske salt- og vinhandel fik atter dårlige kår. Det fik man at mærke i Nordeuropa, hvor det blev vanskeligere at få det stadig stigende behov for disse varer dækket. Allerede 1621, 21. juli, skriver Kristian IV til rådet, at han har »bragt i erfaring, hvilken vanskelighed udløbet af den nederlandske stilstand (»Trefves«) allerede forårsager for salts indførsel i kongens riger og lande, idet sådant salt ikke alene bliver meget dyrt, til stor skade og afbræk for sildefangsten, men det også kan befrygtes, da kongens undersætter mestendels er ude af den spanske fart, at der ikke fås salt nok«⁴⁸. Derfor har kongen tænkt sig at lade oprette saltkompagnier i danske og norske havnebyer med privilegium på at hente og forhandle spansk og fransk salt og vin på stedet, dog ikke en detail. Råderne skal udtale sig herom. Et par af disse betænkninger er bevaret fra Holger Rosenkrantz og Eske Brock, som begge — og da navnlig den sidste — udtalte sig gunstigt for tanken, som i det hele billigedes af rådet⁴⁹. Den 10. december 1621 følger da forordningen om saltkompagnierne, med det dobbelte formål at varetage rigets saltforsyning og sikre kongen en flåde af skibe, der var egnede også i defensionsøjemed, om det skulle blive nødvendig, hvad »Gud den allermægtigste dog nådeligen afvende«⁵⁰. Skibene skal derfor kunne tage 4, 6 el. 8 »stykker«, d. v. s. kanoner (§ 2). Kompagnierne skal have monopol på indførsel og forhandling af fransk og spansk vin og salt i riget (§ 4); dog indtil kompagnierne kommer sådan på fode, at de kan forsyne riget tilstrækkeligt, skal handelen være fri for enhver (§ 5), og kompagnierne må ikke sælge mindre mål end tønder. Til detailhandelen skal sikres alle borgere lige adgang (§ 6). Priserne skal fastsættes af lensmanden i forening med et udvalg af bor-

gerskabet »som uinteresserede ere« (§ 7). Det kan betyde »ikke part-havere i kompagniet«, men det kan også betyde »uvildig«, hvilket synes mest retfærdigt, men næppe praktisk muligt, da alle vel har været interesseret i saltpriserne enten som sælger eller køber. I Helsingør skal vin og salthandelen være fri, her skal alle kunne afsætte samt hente til eget husbehov (§ 8). Al anden handel på Spanien og Frankrig skal stå enhver frit for (§ 9), ligesom det er tilladt enhver at føre spansk og fransk salt og vin til afsætning i Norge (§ 10) eller udlandet (§ 11). Kompagniernes søfolk og tømmermænd skal være skattefri og ikke udskrives til kongens tjeneste (§ 12). Indenlandske skibe skal fragtes frem for udenlandske, hvis de er egnede og at få for en rimelig fragt (§ 14). Navnlig paragrafferne 5, 6, 7 og 8 var betydningsfulde begrænsninger i kompagniernes monopolstilling og kunne ikke vente at finde gehør hos de eventuelt interesserede deltagere.

Der går dog en rum tid, inden der bliver gjort skridt til at føre forordningen ud i livet, men 16. august 1622 udgår der åbent brev om oprettelsen af spanske kompagnier her i riget, og for Jyllands vedkommende får Albert Skeel, Eske Brock, Christian Holck og Iver Juel ordre til at forhandle med købstæderne⁵¹. Kongen mener, at salthandelen bør have mindst 2 stapelstæder i Jylland, vestsiden af halvøen skal helst samles i et kompagni med stapel i Ribe, Ringkøbing eller Hjørring. Desuden bør Ålborg være stapelhavn med privilegium på hele Limfjorden. Af andre byer mener kongen, at Århus eller Kolding må have en brugelig havn. Der skal forhandles med disse købstæder om årlig og nu straks til foråret at indføre en vis mængde salt. Til denne fart måtte helst ikke bruges skibe mindre end 100 læster, hvis de var at få, og havnene kunne tage dem. Der skal forhandles med købstæderne om at underholde kompagniernes bøsseskytter, der dog skal gøre skibsarbejde ligeså fuldt som var de lønnede af kompagniet. Endvidere skulle de prøve at få købstæderne til om muligt at lægge et årligt beløb til side til indkøb af »stykker«. Kompagnierne har eneret på at føre fransk og spansk vin og salt foruden de øvrige i forordningen omtalte privilegier, men kommissærerne skal undersøge, hvad participanterne (deltagerne) yderligere måtte begære »til kompagniernes fremtarv og nytte«. Kongen mener, at der bør forordnes 2, 3 eller 4 direktører, og desuden må det »berammes, hvorledes direktion og regnskab bedst kan stilles i værk«. Der skal forhandles med adelige om at gøre indlæg i kompagn-

nierne, omend de selv ikke kan sælge varer eller forhøre (∴ revidere) regnskaberne, men dog have stemme ved valg af direktører og regnskabsforhørere. Endelig skal købstæderne lade deres koffardiskibe møde kongens konvoj ved Flekkerøen i Sydnorge, uden at det dog er tilladt at føre master og krigsudrustning til Spanien. Denne sidste bestemmelse var naturligvis et nødvendigt hensyn til havenes herrer, nederlænderne, hvis man ville gøre sig håb om at få held af ekspeditionen.

Den 15. nov. følger kommissærernes relation efter at have forhandlet med de jydsk købstæder⁵². Der er dannet 3 kompagnier med stapelpladser i Ribe omfattende vestkysten af halvøen, Ålborg med Limfjordsområdet som opland og Århus med tilskud fra de øvrige østjydske byer. Vedlagt relationen følger en liste over de personer, der har gjort indskud i disse 3 kompagnier, som herefter kan betragtes som en realitet. Kommissærerne er selv klar over, at det ikke er imponerende beløb, participantlisterne udviser, dog håber man muligvis senere at skaffe tilsgagn om flere indlæg, bl. a. fra adelsmænd ved næste snapsting i Viborg. Hvad havneforholdene angår, ser det sørgeligt ud, kun Ålborg er i stand til at tage skibe på de 100 læster. Til det nye Ålborgkompagni, som vi i det følgende skal koncentrere os om, hørte byerne: Viborg, Holstebro, Lemvig, Hjørring, Sæby, Nykøbing Mors og Skive. Hvilke mængder af salt, man er i stand til at skaffe, vil ingen af kompagnierne udtale sig om, før handelen er kommet bedre i gang, lige så lidt som det lader sig gøre at skaffe skibene straks, dog håber man med det første at kunne rette sig efter kongens vilje. Med hensyn til bøsseskytterne følges kongens anvisning, derimod beder byerne sig forskånet for at bære omkostninger til »stykkerne«. Til direktører i Ålborgkompagniet udpegedes Jens Bang, Jens Hals og Hans Sørensen Tolder fra Ålborg, samt borgmester Peder Sørensen i Viborg. Købstæderne lovede at sende deres koffardiskibe til Flekkerøen ifølge den kgl. anvisning. Hvad angik participanternes yderligere begæring blev der fremsat følgende ønsker: 1) At kompagnierne må undtages eksportforbud på varer, der var tjnelige at føre til Spanien. Her tænkes formodentlig på de hyppige eksportforbud på korn netop i begyndelsen af 1620-erne⁵³. 2) At det må være kompagnierne tilladt at hente fransk vin i Holland eller andetsteds, så længe der er forbud mod sejlads på Frankrig. Dette henviser til en forordning af 25. sept. samme år om forbud en tid mod sejlads på Frankrig⁵⁴. 3) Hvis nogen udenbys mand arver nogen andel i kompagn-

nierne, skal han sælge den inden år og dag til en borger. 4) At participanterne som private borgere nok må sælge i mindre mål som skæpper og fjerdingkartal. Det var § 6 i forordningen af 10. decbr. 1621, der vakte betænkeligheder. Man var da ikke til sinds at opgive detailhandelen for at træde ind i saltkompagniet. Punkt 5) angik specielt Ribekompagniet⁵⁵. 6) Alle 3 kompagnier vil holde en »ligger« (d. v. s. en stedlig forhandler) i Spanien, og skulle det senere vise sig nødvendigt med flere, vil de skaffe det.

Omtrent samtidig med de jydsk kommissærers relation indløb til kancelliet en betænkning fra Ålborg by dateret 20. nov. 1622 angående oprettelsen af saltkompagnier⁵⁶. Borgerne er tydeligt nok interesserede, men kongens forordning af 10. dec. 1621 yder dem langt fra den sikkerhed, de ønsker for at tiltræde et sådant foretagende. De former deres begæringer i 10 punkter. 1) Man ønsker monopol på salt- og vinhandel over en længere årrække, 20 år eller mere, fordi startkapitalen til skibe og forsyninger er stor og kan indbringe slemt tab, hvis freden sluttes mellem Holland og Spanien, og handelen igen gives fri. Det er den hollandske konkurrence, man frygter. 2) Er en protest imod forordningens § 5 om, at handelen skulle være fri, indtil kompagnierne var i stand til rigeligt at foretage hele forsyningen. En sådan konkurrence i starten kunne medføre, at »vi, som har vores formue indlagt vores varer lader indføre, at vi da ikke dem kunne skadesløs sælge og forhandle, hvorover farten (Spanienssejladser) kunne forsvækkes«. Derfor beder man om at få monopol på opkøb af salt og vin til denne landsdel straks til foråret, hvorfra det end lader sig skaffe, indtil skibene kan vende hjem med varerne fra Spanien. 3) Er en protest mod forordningens § 7. Fastsættelsen af prisen må overlades kompagniet selv, så man kan sikre sig dækning for sin omkostning og risiko. Monopolpriserne, som forordningen havde villet beskærme kunderne imod, var en af Ålborgkøbmændenes betingelser for at indtræde i kompagnihandelen. 4) Er en protest imod § 8 i forordningen om den frie handel i Helsingør. Man frygter i Ålborg, at Helsingørs borgere i ly af denne bestemmelse skal forhandle salt i Limfjordsområdet, hvilket det ålborgske kompagni meget skal have sig frabedt. 5) Man beder om midlertidig udførselstilladelse for korn og alle andre varer, som »paa steder salt og vin hentes kunne være begærlig«. 6) Dertil ønsker man indførselstilladelse for korn og andre varer »at oplægge indtil man bekvemmeligt igen kunne udskibe

paa Hispanien eller Frankrige med de skibe, som til samme handels udredning bliver forordnet«. Altså opkøb af korn i de østersøiske kornhavne med transport til Spanien for øje og hjem igen med returfragt af salt og vin. Det var handel efter de helt store linier, Ålborgkøbmændene her tilstræbte: man ville tilrive sig den hollandske transithandel mellem det indre Østersøbækken og Sydvesteuropa, eller i alt fald del i den. Men 18. febr. 1621 havde en kgl. forordning forbudt indførsel af rug og mel⁵⁷. Det er dette forbud, man beder om tilladelse til at omgå i salthandelens øjemed. 7) I tilfælde af mangel på grund af uheld eller forsinkelser for skibene fra Spanien eller Frankrig til Ålborg beder man om tilladelse for kompagniet til at købe salt og vin i Helsingør, »eller hvor bedst køb falde kan så meget som kunne gøres fornøden, indtil sålænge at skibene med sin ladning kunne komme tilbage«. 8) Da Ålborg skal være stapelplads, ønsker man, at alle købstæder, landsbyer og fiskerlejer, som ligger op til Limfjords- og Østersøkysten (i dette tilfælde = Kattegatskysten) af Jylland må henvises til at købe deres saltforbrug hos kompagniet i Ålborg⁵⁸. 9) Da de udenlandske varer, der skal bruges til denne salthandel, ikke kan indkøbes med »adskillige mønt«, beder man om at måtte anvende »rigsdaler in specie« og »styck von acht« i handelen. Den første af disse mønter er den danske sølv mønt, som vort møntsystem hvilede på dengang, i modsætning til skillemønterne, der netop sattes i kurs i forhold til denne speciemønt. »Styck von acht« var en spansk-nederlandsk mønt, der i værdi omtrent målte sig med rigsdaler in specie. De danske skillemønter var navnlig i inflationsperioden i første fjerdedel af 17. århundrede ikke noget velset betalingsmiddel hos de fremmede købmænd⁵⁹. Navnlig hollænderne, der vel har skullet levere skibene, har åbenbart forlangt ordentlig mønt som betaling⁶⁰. 10) Man har i Ålborg straks fornemmet kongens tanke, at købstæderne skulle bidrage til indkøb af »stykker« og ammunition til skibene, og man ønsker derfor straks hver købstad taxeret.

Denne betænkning fra Ålborg røber ikke blot et indgående kendskab til datidens handelssituation, men tillige en sund skepsis i bedømmelsen af øjeblikkets muligheder. Man så nok, hvilke chancer, der bød sig, men var dog heller ikke blind for den risiko, et sådant foretagende indebar, og med usvigelig sikkerhed slog man ned på de paragraffer i forordningen, der i mindste måde svækkede kompagniets monopolstilling, som måtte være en forudsætning for succes. Der må åbenbart have

været købmænd i Ålborg, der var i besiddelse af en ikke helt ringe erfaring, når det gjaldt udenrigshandel, og det er vel i denne forbindelse nærliggende at tænke på de ikke så få indvandrede hollandske og tyske handelsfolk, som i slutningen af 16. og begyndelsen af 17. århundrede tog borgerskab i de danske byer og netop var righoldigt repræsenteret på Limfjordsbyens borgerskabslistes⁶¹. Men der kan dog også, som det siden vil ses, have eksisteret indenlandske købmænd, der var i besiddelse af fornøden indsigt og dømmekraft, hvad angik den oversøiske handel og skibsfart.

Det må indrømmes, at regeringen har handlet hurtigt. Allerede 6. januar 1623 udstedes kompagniernes privilegier, som er nogenlunde enslydende. Lad os betragte Ålborgs⁶². Kompagniet skal træde i kraft med det samme, og dets monopol regnes fra privilegiets udstedelsesdato. Hvis nogen forser sig imod dette, skal hans varer være forbrudt til konge, by og kompagni (§ 1), og købstæderne skal kontrollere handelen i de ulovlige havne (§ 2). »Kompagnierne skulle altid holdes i ære og forblive i deres stand«. De må ikke af nogensomhelst grund igen ophæves. Da byerne underholdt kompagniets bøsseskytter, skulle dette til gengæld forsørge dem rigeligt med salt og vin til en rimelig pris (§ 3), som kompagniet altså selv sætter. Lensmanden og 4 gode borgere, »interesserede eller uinteresserede«, dog naturligvis ikke direktørerne, skal en eller to gange årligt undersøge, om priserne er for høje, navnlig i tilfælde af klager, og derefter enes med direktørerne om en rimelig pris i forhold til indkøb og bekostning, som omhyggeligt skal bogføres (§ 10). Man mærker stadig frygten for monopolpriserne af hensyn til forbrugerne. Konge og rigsrådsadel var jo selv storforbrugere af de pågældende varer. Retten til at tilforhandle sig salt til eget behov i Sundet skal forstås således, at man selv skal lade det hente i Helsingør ved egne tjenere. Helsingørs borgere må ikke forhandle det andre steder end, hvor de er særlig privilegerede (§ 4). Den frie handel på salt og vin i Sundet skulle altså ikke begunstige Helsingørs borgere, men derimod adelen, der skulle kunne hente sit eget forbrug, uden at det var underkastet monopol af nogen art. Her har regeringen næppe haft vanskeligt ved at imødekomme ålborgensernes begæring. Eksportforbud skal ikke gælde kompagnierne, med mindre de på grund af særlig nødsituation ligefrem er nævnt i forbudet. Import af korn til oplægning i pakhuse med eksport for øje skal også være tilladt kompagnierne. Der må dog ikke

være døre eller bagluger på pakhusene, og direktørerne må ved ed forpligte sig til ikke at sælge indenlandsk (§ 5). Importforbudet var et alt for velegnet middel til at sikre kornproducenterne, adel og krone, en god indenlandsk pris, til at man turde risikere nogen konkurrence på hjemmemarkedet. Men kunne det udenlandske korn lette tilførslen af vin og salt, kunne regeringen jo ikke have noget imod en transithandel. I tilfælde af arrest på kompagniernes skibe, skibbrud eller anden forhindring i sejladsen samt i begyndelsen, før de udredte skibe kommer hjem fra Spanien, må kompagnierne tilforhandle sig disse varer i Øresund eller andetsteds inden- eller udenfor riget. De skal tilmed have lov »at have deres »liggere« eller faktorer i alle steder under kongens gebet uden at disse skulle være pligtige til at svare nogen tyng (d. v. s. skat) til kronen eller byen, medmindre de have hus og gård eller selv drive egen handel eller anden handel end kompagniets« (§ 6). Kompagniets faktorer og »liggere« i Spanien og Frankrig skal ansættes på åremål. Det må ikke være spaniere, så kongen af Spanien kan gøre stillingen til et embede (§ 7). Kompagniet skal så vidt muligt have saltforråd til mindst 1 år, så mangel undgås (§ 8). Kompagniet må ikke sælge i mindre partier end tønder, men de enkelte participanter må gerne tilkøbe sig kompagniets varer og overtage detailforhandlingen deraf, dog skal de ikke have bedre køb af kompagniet end andre, som ikke har gjort indlæg (§ 9). Direktører skal de allerede tilforordnede være, og i fremtiden skal de vælges af participanterne for en periode af 3—4 år eller så længe, der er tilfredshed med dem. De skal have 60—80 sletdaler i løn efter handelens størrelse og i det hele forestå handelen, dog på kompagniets regning og risiko uden eget ansvar (§ 11). Efter hver udredning og opskibning (d. v. s. ladning og losning) skal direktørerne aflægge regnskab i sletdaler (§ 12). Hvis et indlæg ved arv tilfalder en uadelig udenbys mand, skal det sælges til byens indbyggere. Hvis det ikke sker inden år og dag, skal lensmanden udpege 4 borgere, som skal tilvurdere det til en borger, der har et lille eller intet indlæg. Kun i tilfælde af, at det ikke ønskes af nogen sådan borger, sælges det til hvem, der vil have det (§ 14). Ålborgkompagniet skal have særligt privilegium på hele Limfjorden, den østlige søkant af Jylland og i Viborg, Holstebro, Lemvig, Thisted, Nykøbing M., Skive, Sæby, Hjørring, Skagen og underliggende fiskerlejer, som skal hente deres salt og vin fra kompagniet (§ 15). Til slut forbeholder kongen sig og sine efterfølgere ret til at ændre på privilegierne.

Hvor vidt har nu dette privilegium taget hensyn til participanternes ønsker? Lad os atter betragte Ålborgbrevets punkter. Det lidt naive løfte i § 3 om, at kompagnierne aldrig af nogensomhelst grund igen skal ophæves, må utvivlsomt opfattes som en sikkerhed for de betæneligheder, ålborgenserne udtrykte i punkt 1 i tilfælde af fred mellem Spanien og Nederlandene. Ønsket i punkt 2 om, at monopolet må træde i kraft med det samme, opfyldes i § 1 med udstedelsesdatoen for privilegiet som skæringsdag. Punkt 3 om kompagniets ret til at bestemme prisen imødekommes også som anført, omend man i § 10 stadig søger at opretholde en vis kontrol. Ligeledes er det omtalt, hvorledes § 4 fortolker den frie handel i Helsingør i overensstemmelse med Ålborgs i punkt 4 ytrede ønske. Punkt 5 og 6 om særrettigheder i tilfælde af eksport- og importforbud på korn og andre varer, der var ønskede i Spanien og Frankrig, tilstedes i § 5. Ligeledes accepteres kompagniets ret til at forsyne sig i Helsingør eller andetsteds i tilfælde af uheld eller forsinkelser (punkt 7) i § 6. Endelig fastslås privilegiets område i § 15 i overensstemmelse med punkt 8 i brevet. Angående punkt 9, retten til at handle med »rigsdaler in specie« og »styck von acht«, kan man derimod ikke se noget klart tilsagn. På den anden side nægtes det heller ikke i privilegiet, og det er muligt, at en passus i § 12 om, at regnskabet skal aflægges i sletdaler, »i hvilken mønt der saa end handles«, skal opfattes som en tilladelse. Punkt 10 falder naturligvis bort efter købstædernes enstemmige begæring om at fritages for byrder i anledning af indkøb af »stykker«, således som det kom til orde i kommissærernes relation. Også de heri udtrykte ønsker fra participanternes side afspejler sig i det endelige privilegium for Ålborgs saltkompagni. Punkt 1 om undtagelsen fra korneksportforbud, som også fandtes i Ålborgbrevet, er som sagt tilstedt i § 5, og punkt 2 om retten til at hente fransk vin i Holland, sålænge der var forbud på sejlads på Frankrig, kan læses ud af formuleringen af § 6: i tilfælde af arrest må disse varer hentes andetsteds inden- eller udenfor riget. Punkt 3 om forbeholdelse af kompagniindlæg for borgere går igen i § 14, og på lignende måde tilsiges i § 9 partipanternes ret til detailsalg ganske ifølge punkt 4. § 7 lovgiver om de faktorer og »liggere« i Spanien, som kompagnierne ytrede ønske om at holde i punkt 6 af begæringerne i kommissærernes relation.

Det må siges, at regeringen har været lydør. Er oprettelsen af de spanske saltkompagnier herhjemme sket ved et dekret fra oven, så er det

dog værd at bemærke, i hvor høj grad deltagerne selv har haft indflydelse på den endelige udformning af kompagniprivilegiet⁶³.

Kompagniets kapital og deltagere.

Hvem har mon nu været deltager i Ålborgs saltkompagni, og hvilke forudsætninger havde dette foretagende for at klare sig, først og fremmest: hvor stor en kompagnikapital rådede det over? Disse spørgsmål kan vi næppe besvare nøjagtigt, men vi har dog visse navne og talopgivelser at gå efter. Med de jyske kommissærers relation fulgte en fortegnelse over de participanter, der på dette tidspunkt havde meldt sig, og de beløb, som hver enkelt indtil da havde forpligtet sig til at indskyde. For de 3 jyske kompagnier drejede det sig om følgende:

Ribe kompagni	68	borgerlige	+ 3	adelige	indskød	6200	daler.
Ålborg	—	84	—	+ 1	adelig	—	10220 — .
Århus	—	161	—	+ 1	—	—	10750 — .

I alt i de jyske kompagnier: 318 particip. indskød 27170 daler⁶⁴.

For disse beløb skulle anskaffes skibe, kanoner og ammunition, samt udredes vareladninger til afsætning i Spanien i bytte med salt og vin. Desuden skulle der være penge til indkøb af det midlertidige behov for disse varer, indtil skibene kom hjem fra Spanien⁶⁵. Hvor meget kan mon disse poster være løbet op til? Det er vanskeligt at finde noget sammenligningsgrundlag. I 1642 fik Jens Bang et skib ved navn »David« vurderet til 1225 sletdaler med alt tilbehør, som omhyggeligt er opregnet stykke for stykke. Heraf fremgår det, at det har været en 3-mastet råsejler med fok, stormast og mesanmast samt blinderå, kort sagt af den type, som benyttedes til Spaniensfarten, og der er vist god grund til netop at betragte dette skib, når man søger at danne sig et indtryk af de skibe, det ålborgske saltkompagni stod over for at anskaffe⁶⁶. Det drejer sig imidlertid her åbenbart om et gammelt skib, og prisen er måske derfor lidt lav. Jens Bang fik i 1639 vurderet et forholdsvis nyt skib »Den forgyldte Rose« til 2500 sletdaler. Dette skib har i alt fald også været benyttet til Spaniensfart og kan formodes at have haft en lignende størrelse på godt 100 læster, som fordredes af kompagniets skibe. Det forliste få år efter og ansloges i den anledning med redskaber, »stykker« og fuld ladning af Jens Bang til 14.000 daler⁶⁷. Lad nu dette tab være rigelig højt ansat, de

Skibstyper, fløjter, fra det 17. årh.

Nederlandsk radering.

Her fra Hagedorn: Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen. 1914.

anførte tal må være tilstrækkeligt til at vise, at de nævnte kompagnikapitaler var endog meget små at operere med til et sådant foretagende, hvilket kommissærerne, som allerede tidligere sagt, selv var klar over. Navnlig var de betænkelige ved den ringe kapital i Ribes kompagni. Det fremgår i det hele taget tydeligt af relationen, at kommissærerne betragtede den medfølgende participantfortegnelse som en foreløbig liste over indlæg, som man håbede at kunne supplere med senere tilsagn. Der findes blandt andet kun indskud fra nogle få adelsmænd, som man har haft lejlighed til at drøfte sagen med. Det drejer sig om 5, hvoraf de 2 selv var kommissærer, nemlig Albert Skeel og Iver Juel, men til Viborg snapsning vil man indtrængende opfordre flere til at deltage⁶⁸. En del af borgerskabet, som formodes at ville indskyde, har ikke været til stede, og nogle af de mindre byer er slet ikke repræsenteret endnu, men har bedt om betænkningstid og fået det tilstået. Det gælder inden for Ålborgkompagniets område åbenbart om Skagen, Sæby, Hjørring og Nykøbing M., som ikke figurerer på listerne⁶⁹.

Den 5. januar 1623 — altså samtidig med privilegieudstedelsen —

svarer kongen kommissærerne, at han af deres relation har »erfaret, at en del af adelen og borgerskabet har vist benegenhed (tilbøjelighed) for denne handel, hvilket har behaget ham vel, hvorfor han også har ladet de medfølgende privilegier forfatte«. Dog ser kongen også af deres forretning, »at sagen kræver yderligere betænkning, idet man, såfremt der i en eller anden måde kræves større indlæg til udredningen, enten må lade farten forblive (d. v. s. opgive den) eller lade den vente en tid, indtil man kan forespørge sig om yderligere indlæg, hvilket vil være til største skade for handelen«. For at undgå dette skal kommissærerne arbejde for at få hver købstad til at påtage sig en vis brøkdel af handelen, hvor stor eller lille den nu kan blive, som sin part og derpå, hvis der kræves yderligere indlæg til udredningen, fremsende sin andel deraf. I øvrigt skal de forsøge at få hver af partcipanterne til efter deres første indlæg, hvis der gøres yderligere indlæg behov, da at bevilge at gøre dette⁷⁰.

Der er ingen tvivl mulig. Kongen har ikke ladet sig nøje med de første indlæg, som fremgår af participantlisterne. De manglende byer har ikke undgået deres skæbne, men heller ikke for de byers vedkommende, som har partcipanter med på listerne, kan man gå ud fra, at disse afslører slutfacit på indskuddene. Den 12. juni 1623 udgår der således breve til borgmestre og råd i Ålborg, Viborg, Lemvig og Holstebro om, at kongen har erfaret, »at de selv og en del af borgerskabet kun have gjort såre ringe, og en del ret formuende endog slet intet indlæg i det af kongen nys oprettede saltkompagni i Ålborg«. De skal derfor foreholde borgerne både dem, der endnu ikke har givet, og dem, der *har* givet tilsagn, om at indskyde så meget som muligt og i øvrigt selv foregå med et godt eksempel ved at gøre større indlæg, så handelen kan komme i gang til efteråret⁷¹. Det var en temmelig direkte opfordring, som i alt fald magistratspersonerne dårligt har kunnet sidde overhørig.

Participantlisten fra de jyske kommissærers relation 15. november 1622 kan derfor ikke, som tidligere antaget, betragtes som en fuldstændig fortegnelse over de jyske saltkompagniers partcipanter og deres indskud⁷². Et positivt eksempel på en by, der således først kom med senere, er Kalundborg, som 5. april 1623 blev deltager i det århusianske kompagni med 1500 daler mønt⁷³. Et regnskab fra Ribekompagniet viser, at dette har haft i det mindste 11 deltagere i Varde, som indbetalte deres *sidste* indlæg med 50 daler hver⁷⁴. I participantlisterne omtales kun 8 deltagere fra Varde med et samlet indlæg på 500 daler. Og hvor mange adels-

mænd har så kampagnen ved snapstinget i 1623 skaffet som deltagere? Har f. eks. Eske Brock, der havde talt så varmt for kompagnierne og selv var blandt de jyske kommissærer, kunnet undslå sig? Vi må nøjes med at fastslå, at de i participantlisterne opførte indskud ikke var ensbetydende med de jyske kompagniers endelige kompagnikapital, som må have ligget en del højere, uden at vi dog kan sige noget om, hvor meget der senere er kommet til.

Dermed er imidlertid ingeniunde sagt, at listerne er uden interesse. De borgerlige participanters indskud fordeler sig således på de forskellige jyske købstæder:

Købstæder	Participanter	Totalindskud i daler	Indskud pr. participant i daler
Ribe	46	2900	63
Vardø	8	500	63
Ringkøbing	14	1000	71
Ålborg	31	6500	210
Viborg	31	1820	59
Lemvig	9	650	72
Skive	4	200	50
Holstebro	9	550	61
Århus	47	3050	65
Kolding	25	1550	62
Vejle	12	800	67
Horsens	30	1600	53
Hobro	5	300	60
Mariager	10	500	50
Randers	32	2450	77

Ålborgs betydning træder tydeligt frem. Jyllands hovedby har alene indskudt mere end de 2 næststørste byer, Ribe og Århus tilsammen, ja mere end hele Ribekompagniet inklusive adelsmændene. Så meget mere besynderligt er det at se det lave deltagerantal fra Limfjordsstaden, et tal, der ligger på linie med middelstore byer som Randers, Viborg og Horsens, mens både Århus og Ribe møder med $1\frac{1}{2}$ gange så mange deltagere; der må unægtelig have været mange i Ålborg, der undslog sig i første omgang og måske, som kongen mener, endda flere formuende imellem. Til gengæld må jo de, der har bidraget, have »spyttet godt i bøssen«, og betragter man indskud pr. deltager, ligger Ålborg fuldstændig i særklasse, mens der ellers ikke er stor forskel på de øvrige jyske købstæder, hvor beløbene så at sige alle var på 50 eller 100 daler. Et beløb på 150 eller 200 daler er et særsyn, men vender vi os atter til Ålborg, skif-

ter billedet helt. Kun to borgere indskyder bundbidraget 50 daler, mens ca. halvdelen giver 100 og resten derover, 6 ligger på 150—300 daler og ikke mindre end 7 borgere indskød endog 500 daler eller samme størrelsesorden som adelsmændene.

Her har vi stormatadorerne, som har stået bag skrivelsen til kongen, den del af den lille jyske handelsstand, som repræsenterede verdenserfaringen. Der har sikkert været delte meninger i byen ved Limfjorden om regeringens forehavende. En del af dem, der har været i stand til at bedømme situationen, har sikkert skeptisk holdt sig tilbage, men andre har grebet ideen og søgt at videreudforme den. Hvem var det nu, der straks lod sig vinde for tanken om saltkompagniet?

Øverst på participantlisten står Jørgen Olufsen, der var blevet borgmester i 1618 efter en 20-årig rådmandsperiode. Han havde nu været selvstændig købmand i byen i ca. 35 år og var ved borgmester Hans Pedersen Wandals død nogle måneder før rykket op som førsteborgmester⁷⁵. Han stod netop nu på sin velmagts tinde og har været måske byens mest indflydelsesrige mand i en af byens nyeste og mest velbyggede købmandsgårde — helt i sten — på Østerå lige ved havnen.

Efter ham følger Lauritz Skriver. Det er Lars Hansen Skriver, byens andenborgmester, som lige havde overtaget embedet ved oprykningen efter Hans Wandals død⁷⁶. Lars Hansen var sønderjyde, født i Tønder 1579 og gift med borgmesterdatter fra Ribe. Hans tilnavn henviser til hans tidligere embede som slotsskriver på Ålborghus, hvilket var et udmærket springbræt til magistraten i byen. 1606 møder vi ham som medlem i »Guds Legems Lav«; og i 1617 tog han borgerskab for at blive rådmand. I 1620 havde han erhvervet en anden af byens bedste ejendomme, nemlig hjørnegården ved Østerå og Stranden nogle få huse fra Jørgen Olufsens gård, hvor åen var dybest. Denne gård var 1602 bygget af rådmand Niels Christensen, og en panelstue derfra er endnu bevaret på Ålborgs historiske museum. Ved Lars Hansens død i 1631 takseredes den til 8500 sletdaler, og hans samlede ejendomsbesiddelser androg 25000 sletdaler⁷⁷. Lars Hansen var i færd med at slå sig godt op i disse år, endnu stod han i skygge af sin ældre kollega, men hans tid skulle snart komme.

Efter borgmestrene følger de 8 rådmænd efter anciennitet, først Jens Andersen Krag, der havde været rådmand siden 1598. Han var borgersøn fra Ålborg, allerede 1584 var han blevet gildebrotter og borger 5 år

senere. I 1617 drev han salteri i Nibe og blev 1619 kgl. sildesalter der⁷⁸. Som tidligere nævnt døde han 1630 (side 15).

I 1598 blev også lybækkeren Didrik Grubbe rådmand, gift med Ane Andersdatter Juel og ejer af Toldergaarden på Gammeltovej (side 10).

Tilnærmelsesvis ligeså gammel i embedet var Lauritz Jensen Suur, der allerede 1584 var blevet gildebrotter. Han var gift med en datter af den velhavende Laurits Nielsen Guldsmed, som fraterniserede med fjenden under kejserkrigen, hvor han lod sig indsætte som borgmester og i den anledning forøvrigt fik en vidtløftig proces med Jens Bang. Lauritz Jensen var en anset mand, som fik 2 sønner i rådmandsstolen og 2 døtre gift henholdsvis med borgmester Christoffer de Hemmer og en søn af borgmester Jørgen Olufsen⁷⁹.

Derpå fulgte Hans Felthus (side 9), som var blevet rådmand 1613 og åbenbart i de følgende år har svunget sig godt i vejret, tilsyneladende i snævert samarbejde med Jens Bang, med hvem han blandt andet foretager en større kornforretning i 1616⁸⁰.

Året efter Hans Felthus beskikkedes Gregers Christensen som rådmand og i 1616 Jens Hals, der udpegedes til direktør i kompagniet. Han var søn af Anders Skriver i Hals og tog borgerskab 1596 i byen samtidig med, at han indtrådte i »Guds Legems Lav«⁸¹.

Derpå følger den nysudnævnte rådmand, lybækkeren Johan Ertmann, der var blevet rådmand året før efter at have været borger i byen i 23 år og haft tilknytning til den endnu længere. Hans søn Frans Ertmann er omtalt ovenfor (side 17).

Nederst af rådmændene står Anders Jensen Skriver, som dog ellers omtales som rådmand allerede 1608. Han var fra Randers, men havde været slotsskriver på Ålborghus lige som Lars Hansen og bliver som sådan medlem af »Guds Legems Lav« i 1598 og tager borgerskab i 1609. I 1617 nævnes han som hospitalsforstander⁸².

Efter magistraten følger det velhavende borgerskab ført an af Jens Bang og Hans Sørensen, som begge udpegedes til direktører. Sidstnævnte var en ung fynbo på ca. 30 år, som besad tolderembedet i Ålborg og synes at have været temmelig velhavende, drev blandt andet stor kornhandel. Han var gift med en borgmesterdatter fra Randers og skulle selv snart gøre imponerende hurtig karriere. Han var en handlekraftig og uforfærdet mand, hvilket han beviste under Jørgen Pøller-affæren i 1624, og 1625 blev han 34 år gammel Jørgen Olufsens afløser i borg-

mesterembedet. Han indtog som sådan en fremtrædende stilling på borgermødet i Ry i 1629, hvilket dog måske har bragt ham i unåde, i alt fald blev han året efter »af kgl. majestæt erlediget« fra sit borgmesterembede, men forblev dog tolder til sin død i 1651⁸³.

Niels Hansen Kræmmer var søn af en indvandret Thistedkøbmand. I 1592 blev han gildebroder i lavet, hvor han var skaffer 1608. Han var gift med en datter af en indvandret nederlænder, rådmanden Henrik Kampmann. Selv blev Niels Hansen senere rådmand i 1630, og det samme blev en søn af ham⁸⁴.

Også den følgende stod på tærskelen til rådmandsembedet, nemlig den allerede omtalte Hybert Snitlach (side 20), som blev udnævnt få år senere. Han synes på dette tidspunkt at have været en ret velsitueret mand, som handlede i forening med Jens Bang og Hans Felthus med korn og tillige havde betydelig øksenhandel. Under kejserkrigen blev han derimod ruineret og ernærede sig efter den tid af en monopolbevilling på forhandling af fransk vin⁸⁵.

Den næste på listen var storkøbmanden Baltzer Rauch, der var indvandret fra Schönebeck i preussisk Sachsen og tog borgerskab 1614 samtidig med, at han indtrådte som gildebroder⁸⁶.

Under ham står rådmand Jens Andersen Krag's søn Anders Jensen Krag, en ung mand på 27 år, der var indtrådt i gildet 1615. Han kastede sig i alt fald senere som faderen over sildesalteri og var omkring midten af århundredet bosat i Nibe⁸⁷.

Derpå følger endnu en storkapitalist, nemlig den tidligere omtalte Johan Petersen Brandt (side 20), som var blevet borger 1618. Han var indfødt ålborgenser og har åbenbart dengang været en ganske ung mand. I 1639 blev han rådmand, men døde et par år efter⁸⁸.

En tredje kompagnon af Jens Bang var Christen Nielsen Stubdrup, der tog borgerskab 1603 og blev gildebroder 2 år senere. Han handlede med korn og vist nok også øksne. Som navnet viser, var han vendelbo⁸⁹.

Af de øvrige deltagere er der navnlig grund til at fæstne sig ved borgmester Hans Wandals enke, Maren, og den senere rådmand Just Nielsen, som vel har været på alder med Jens Bang. Dertil den indvandrede leipziger Jørgen Weidemann, der tog borgerskab i 1613 og blev stamfader til den udbredte slægt Weidemann. Han blev i øvrigt vist nok også rådmand. Det blev i alt fald i 1643 Johan Brinck, der tog borgerskab 1623 og formodentlig har været en purung mand, da han

skrev sig som deltager i saltkompagniet. Blandt de unge mærkes også Jens Hals' datter Ane og Peder Rasmussen, der ligeledes er født i Hals og blev gildebroder 1614, så det er rimeligvis en omgangsfælle af Jens Hals⁹⁰.

De store beløb på de 500 daler blev indskudt af de to borgmestre, rådmænd Hans Felthus, Jens Bang, toldereren Hans Sørensen, samt Baltzer Rauch og den unge Johan Brandt. Store indlæg gjorde også rådmændene Jens Hals (300 daler) og Johan Ertmann (250 daler) samt Hybert Snitlach, Hans Wandals enke og Just Nielsen hver 200 daler.

Herimellem må man vente at finde foretagendets ledere og forfatterne til Ålborgbrevet. Navnlig vil opmærksomheden samle sig om brødrene Jørgen Olufsen, Jens Bang og Hans Felthus og kredsen om dem — blandt andre borgmesterens svigersøn, Hybert Snitlach og den nye rådmænd Johan Ertmann, men dertil utvivlsomt også Hans Sørensen og Jens Hals. Det er næppe tilfældigt, at disse to sammen med Jens Bang udpegedes til direktører. Det er vel heller ikke uden grund, at toldereren og Jens Bang er de første af borgerskabet, der føres på listen efter magistraten. At også Jens Hals' datter indskyder må vel tydes som interesse. Blandt de positivt indstillede må også regnes Baltzer Rauch, der selv var salthandler (se side 41) og forøvrigt senere blev direktør i kompagniet. Det samme blev Niels Hansen Kræmmer, der også står forrest på listen over det menige borgerskab, men næppe har hørt til de mest velhavende.

Den valne holdning i rådet, som kongen ytrer sin utilfredshed over, må navnlig søges blandt den ældre fløj af rådmændene og sikkert især hos Didrik Grubbe, der vist nok var en temmelig velstillet mand. I øvrigt må man give kongen ret i, at flere borgere, hvoriblandt endda nogle ret formuende, ikke lod sig se på listen. Navnlig virker det forbavsende, at så velhavende slægter som de Hemmer, van Ginchel og Wërchmester ikke repræsenteres af eet eneste medlem. Den senere borgmester Christen van Ginchel har måske på dette tidspunkt været undskyldt; i årene 1622—24 sad han fangen hos algierske sørøvere, der havde opsnappet hans skib på en sejlads til Portugal⁹¹. Når en mand på et par og tyve år binder an med sådan en langfart, må der være penge i familien, men han havde altså selv taget det initiativ, som saltkompagniet skulle formidle. Christen van Ginchel var søn af afdøde rådmænd Hermann van Ginchel, men han havde brødre: Didrik, der

indtrådte i »Guds Legems Lav« allerede 1607, og Niels, der blev medlem 1615, samt Arent, der 1631 var indblandet i de retstrætter, der opstod som følge af Baltzer Rauchs regnskab⁹². Den senere borgmester Christoffer de Hemmer, som 1606 var blevet gildebroder, var søn af en indvandret nederländer eller westfaler, Henrik de Hemmer og tog 1610 borgerskab⁹³. Han synes at have været en rig mand, hvilket måske endnu ikke kunne siges om den fra Tønder indvandrede Karsten Werchmester, som havde været i købmandslære hos borgmester Poul Popp (side 10) og siden tog borgerskab 1609. Han var fader til den bekendte borgmester Hermann Werchmester⁹⁴. Disse 3 slægter var nært forbundet ved ægteskabsbånd og har sikkert tilhørt den del af det rige borgerskab, der i første omgang stillede sig skeptisk og tilbageholdende over for tanken om saltkompagniet. Blandt de velstillede Ålborgkøbmænd, hvis navn ikke findes på participantlisten, er endvidere Lauritz Jensen Suurs svigerfar, Lauritz Nielsen Guldsmed (side 36) og den omtalte hospitalsforstander og senere rådmand Claus Markvordsen, samt medlemmer af familierne Thuresen, der ved ægteskabsbånd var knyttet til familien van Ginchel, og Borthus, der for øvrigt ellers tilhørte kredsen omkring Jørgen Olufsen og Jens Bang⁹⁵.

Der kunne nævnes adskilligt flere navne, men lad nu dette være nok til at vise, at ingenlunde alle grupper inden for den ålborgske handelsstand fra første færd sluttede op om saltkompagniet, og dette er årsagen til det forbavsende ringe antal partcipanter i forhold til de andre jyske byer. Det virkelige købmandsaristokrati, som var i stand til selv at binde an med private handelsforetagender af større karakter, havde naturligt deres kapital engageret der og var ofte ikke særlig interesseret i at opgive egne planer til fordel for et kompagni. Derfor er karakteristisk nok København, Helsingør og Odense de byer, der viser mindst interesse for saltkompagnierne⁹⁶. Det samme gælder dele af borgerskabet i Ålborg.

Nu var participantlisten jo som vist ikke nogen fuldstændig fortegnelse, en sådan findes ikke, men for Ålborgs vedkommende kan dog fremdrages værdifuldt materiale til supplerings af dens oplysninger om deltagere og indlæg. Retssagerne, der fulgte i kompagniets kølvand, kommer os i denne forbindelse til hjælp. 15. januar 1627 fremlægges et register over, hvor meget salt 26 partcipanter har fået af et af kompagniets saltskibe, »Fortuna« (se side 43), i forhold til deres indskud.

Allerede 20. november 1626 havde partcipanterne i samme sag indgivet et retsindlæg med 15 underskrifter, og 29. januar 1627 stævnedes Hans Sørensen 39 navngivne partcipanter til tinget for at tilbyde dem sit regnskab⁹⁷. I disse lister møder vi navnene på flere nye deltagere, f. eks. Just Rasmussen, Claus Markvordsen, Hans Borthus, Mads Rasmussen, Mads Lauridsen Thybo, Gert Henriksen, Jens Sørensen Skriver, Jacob Vognsen, Clement Simonsen, Niels Andersen, Chresten Madsen på torvet, Christoffer de Hemmer og Mogens Jespersen for at nævne de mest kendte og hyppigst forekommende⁹⁸.

Saltregistret fra 15. januar 1627 oplyser, at deltagerne har fået 6 tøn-der salt for hver 100 daler indlæg. Dette giver et indirekte fingerpeg om indlæggenes størrelse for 26 deltagere. Tør man stole på disse beregninger, har partcipanterne over en bank forhøjet deres første indlæg på participantlisten. Jørgen Olufsen og Johan Brandt har ikke indskudt 500, men 750 daler, Lauritz Jensen Suur og Christen Nielsen Stubdrup ikke 100, men henholdsvis 300 og 400 daler og så fremdeles. Dette svarer ud-mærket til oplysningerne i en retssag fra 28. marts 1636, der omtaler 8 partcipanter med opregning af deres halve indlægs tilgodehavende hos Jens Bang (se side 44 ff). Heraf fremgår, at Hans Felthus har forhøjet sit indlæg fra 500 til 750 daler, Hybert Snitlach fra 200 til 300 daler, Niels Hansen Kræmmer fra 100 til 200 daler og Johan Brinck fra 50 til 150 da-ler. På lignende måde må Hans Sørensen have forhøjet sit indlæg fra 500 til 800 daler og Gregers Christensen fra 100 til 150 daler⁹⁹. Kongens brev havde ikke været forgæves.

Efter at have sammenholdt de forskellige fortegnelser tør man vist formode, at Limfjordsbyen har haft et lille halvhundrede deltagere i det spanske saltkompagni, og lægger man retssagernes og saltregisterets op-lysnings om indlæggenes størrelse til grund, kan man måske anslå byens samlede bidrag til ca. 11—12000 daler¹⁰⁰. Mon ikke de jydsk købstæ-ders tab på saltkompagnierne må sættes adskilligt højere, end det tid-ligere har været antaget, fordi man har holdt sig til participantlisten?

Jens Bang og kompagniets skæbne.

Til direktørposten forbigik man Ålborgs to borgmestre, som ellers begge havde indskudt store beløb i foretagendet og — navnlig Jørgen Olufsen — nød betydelig anseelse. Årsagen må sikkert have været, at

borgmesterstillingen i så stor en by i sig selv var så krævende en post, at det næppe har været heldigt at påtage sig flere officielle hverv. Valget faldt i stedet på Jens Bang, tolder Hans Sørensen og rådmand Jens Hals, sikkert kompagniets 3 ivrigste fortalere, i alt fald skulle det blive ud over al tvivl de 3 personer, der fik størst indflydelse på dets skæbne.

Jens Bang anføres først af direktørerne og har måske spillet den førende rolle ved dispositionerne, i alt fald har hans varekendskab i den handel, det drejede sig om, nydt almindelig anerkendelse. Herom har man et vidnesbyrd i en saltsag fra maj 1623, hvor han skulle bese en prøve af noget salt, som Baltzer Rauch havde liggende at betale Jens Andersen Krag med, og da Jens Bang godtgjorde, at det »var gode Sankte Hyberts salt«, var Jens Krag tilfreds¹⁰¹.

Handelen er næppe kommet i gang før hen på efteråret 1623. Det kunne se ud til, at man var i færd med at gøre kornopkøb efter høsten for at udrede skib til Spanien, siden kompagniet på dette tidspunkt har forbudt Helsingørs borgere at indkøbe rug på Limfjorden og tilstødende egne¹⁰². Før kompagniet fik nogen skibsladning hjem, har man dog måttet dække det øjeblikkelige behov for vintersaltningen ved et køb på 31 læster 2 tønder spansk salt hos Baltzer Rauch til 3 daler tønden og udskibet af Markus Laustsens skib og Johan Jacobsens bøjert i november måned¹⁰³.

Imidlertid fik kompagniet anskaffet 3 skibe, »Aalen«, »Fortuna« og »David«, ført af skipperne Jens Laursen, Anders Brigs og flensborgeren Jørgen Pedersen, og i Lissabon ansat to købmænd, Jakob Jakobsen og Johan Halse, som »ligger« til at forestå kompagniets interesser på stedet¹⁰⁴. Nu tilspidsedes imidlertid forholdet til Sverrig, og i forsommeren 1624 trak det op til krig, defensionsformålet med skibene trådte i forgrunden. Den 8. juni fik flere af saltkompagnierne, bl. a. Ålborgs, besked på at holde deres skibe i beredskab med folk, forsyninger og ammunition, så kongen kunne få dem, når han ønskede det. Hvis der ikke kunne skaffes ammunition, kunne det fås fra kongens tøjhus. Det må Ålborg åbenbart have fået, siden lensmanden på Ålborghus i 1632 fik brev om nogle »stykker«, som af de kejserlige var anbragt på slottet og i lenet, men som efter Hans Sørensens og Jens Bangs udsagn var udlånt fra tøjhuset i København til det tidligere spanske kompagnis skibe i Ålborg¹⁰⁵. Jens Bang og Hans Sørensen har indestået for lånet, så kompagniet har altså ikke haft nogen øjeblikkelig udgift til armering. Det

drejede sig i alt om 30 stykker, som det fremgår af et senere brev, altså 10 stykker pr. skib, hvilket var rigeligt det antal, der fordredes i forordningen (side 23). Det synes at have været gode store skibe, kompagniet har anskaffet¹⁰⁶.

Det blev dog ikke til noget med krigen mod Sverrig denne gang, men alene skibenes beredskab har vel hemmet salthandelen i 1624. Fra dette år har vi imidlertid ingen meddelelser. Året efter har derimod alle 3 skibe været i Spanien med last, som er købt og bortforhandlet af de to liggere i Lissabon, og i sommeren 1625 kom »Fortuna« hjem fra Spanien med salt (side 39)¹⁰⁷. Imidlertid må kompagniet være kommet i likviditetsvanskeligheder, siden det har været henvist til at optage et lån på 4000 rigsdaler i Kiel. I begyndelsen af året 1626 sejlede »David« påny til Spanien med ladning, men nu ramte katastrofen kompagniet. Skibene har vel været købt i Holland, i alt fald var hans spanske majestæt ikke til sinds at anerkende dem som neutrale. »David« kom ikke hjem fra sin tur, skipperen Jørgen Pedersen blev af guvernøren i Lissabon med sit skib taget i arrest for at tjene kongen af Spanien¹⁰⁸. Anders Brigs led samme skæbne med »Fortuna«, som ligeledes må være udrustet igen, måske samtidig¹⁰⁹. Også de andre kompagnier havde vanskeligheder, og kort tid efter gav regeringen op. 19. juni 1625 udgik et åbent brev om ophævelse af saltkompagniets eneret til at forhandle salt¹¹⁰. De saltkompagnier, som aldrig skulle ophæves af nogensomhelst grund, havde haft en levetid på 3½ år, men til gengæld skulle følgerne deraf i Ålborg få lov til at strække sig over en adskillig længere årrække.

Under de forhold, kompagniet kom til at arbejde, har det ikke været noget misundelsesværdigt job at beklæde direktørstillingen. Dette synes Hans Sørensen hurtigt at have erkendt, under henvisning til sit tolderembede ansøgte han kongen om at blive fritaget for sit hverv i kompagniet, hvilket allerede august 1623 bevilges ham, og borgmestre og råd skal sørge for, at der udvælges »en anden dygtig og vederhæftig borger« i hans sted, dog skal han selvfølgelig først gøre sit regnskab op for participanterne¹¹¹. Hvad der kan have fremkaldt hans fratrædelse er ikke let at gennemskue. Det kunne se ud til, at han i alt fald ikke har været særlig populær blandt participanterne. Uoverensstemmelser i direktionen kan måske også have spillet ind. Der har åbenbart ikke altid hersket den skønneste harmoni, siden Jens Bang 1625 måtte love byfogeden at stille ham tilfreds for sår og skade, han havde tilføjet Jens

Andersen Hals¹¹². Hans Sørensen var ikke den eneste af direktørerne, der gik af. Den 13. juli 1625 siges borgmester Peder Sørensen fra Viborg endnu at have været direktør, men kort efter må der have været valg, hvor både han og Jens Bang er blevet skiftet ud, for 22. august samme år optræder Jens Hals, Johan Ertmann, Niels Hansen Kræmmer og Baltzer Rauch som direktører i en sag imod Jens Bang, der ikke har villet aflevere nogle af kompagniets breve fra liggerne og skipperne¹¹³. Jens Bang har nok ikke godvilligt ladet sig skubbe ud, men har åbenbart forsøgt at spænde ben for den nye direktion. Sålænge de gamle direktører ikke afregnede, har det næppe heller været let for de nye at fungere, og hverken Jens Bang, Hans Sørensen eller Peder Sørensen af lagde noget regnskab, så 1626 gik der brev til Knud Gyldenstjerne, Tønne Friis og borgmestre og råd i Viborg og Ålborg om at give de forrige direktører for det ålborgske spanske kompagni tilhold om at gøre nøjagtigt og fuldkomment regnskab til kongens sekretær Jørgen Seefeldt for al kompagniets indtægt og udgift i den tid, deres direktion varede, eventuelt give ham en kopi deraf¹¹⁴. Det var imidlertid ikke så lige til. I 1625 var det ganske vist omsider lykkedes Hans Sørensen at komme ud af sin forvaltning ved indbyrdes regnskab med Jens Bang og Jens Hals, og derefter var der affattet et fælles regnskab for deres direktion 1623—24 underskrevet af dem alle 3, men det har åbenbart ikke fået partipanternes godkendelse, for da Hans Sørensen i januar 1627 tilbød partipanterne sit regnskab (side 40), var der ingen, der ville modtage det¹¹⁵.

Kunne det have sine vanskeligheder at nå til ende med regnskabet for 1623—24, så blev det i alt fald først rent galt med afregningen for 1625, da direktørerne forlangte penge for saltet fra »Fortuna« til at betale gælden i Kiel med, mens partipanterne hævdede, at deres indskud måtte være rigelig betaling for den smule salt, de havde fået¹¹⁶. Retssagerne slider sig hen ved byting og landsting, og 4. august har kongen tabt tålmodigheden. Da der stadig ikke er aflagt noget regnskab for Jørgen Seefeldt, skal lensmanden alvorligt tilholde alle kompagniets direktører, forhenværende og nuværende, »at de snarest muligt leverer Jørgen Seefeldt en rigtig genpart af kompagniets regnskaber under deres hænder og segl, da der vil blive anvendt andre midler, hvis de tredie gang skulle sidde kongens befaling overhørig«. Brevet var udstedt fra Krempe, men inden månedens udløb strømmede Wallensteins tropper

ind i Holsten, og i oktober blev Ålborg besat, så både direktører og partcipanter fik andet at tænke på end kompagniregnskaber¹¹⁷.

De fleste reddede, hvad de kunne, og tog til Norge, og her fortsatte man så, hvor man slap. I alt fald kan Hans Sørensen i 1633 fremlægge Jens Bangs forpligtelsesbrev med Marstrands rådstuesegl af 20. februar 1628 til at stå Hans Sørensen til rette for lovlig tiltale, han på kompagniets vegne kunne have til ham »det skib »Fortuna« og kompagniet anlangende«¹¹⁸.

I første omgang gjaldt det for direktørerne om at få deres indbyrdes regnskab i orden. Det kunne være vanskeligt nok, og lettere blev det ikke ved, at Jens Hals døde under sit ophold i Norge. Da hans hustru også døde umiddelbart efter tilbagekomsten i 1629, gjorde Jens Bang arrest på arvegodset, indtil saltkompagniets regnskab var afklaret. Samtidig er også Baltzer Rauch død fra et uopgjort regnskab, så det kunne få lange udsigter for Jens Hals' børn at få deres arv¹¹⁹. Da sagen i den anledning bringes for kongen, får lensmanden 1630 brev om, at borgmestre og råd skulle forordne 4 vederhæftige og upartiske mænd til »uden forhaling« at revidere nævnte regnskaber og siden at forordne formyndere for Jens Hals' børn. Det var nu lidt flot sagt, sagen var knap så ligetil, hvilket kongen åbenbart er blevet klar over året efter. I 1631 udgår der breve om, at lensmændene på Ålborghus og Bøvling len, Jens Juel og Otte Skeel skal stævne direktører og partcipanter i det spanske kompagni for sig, revidere regnskaberne og skille parterne¹²⁰.

Det blev imidlertid en længere historie, men omsider nåede kommissionen da til ende med sit arbejde og fik affattet en »Underhandling og afsigt«, dateret Viborg domhus 27. januar 1634, som lød på, at uafklarede regnskaber direktørerne eller deres eventuelle arvinger imellem skulle opgøres og afregnes indbyrdes i godt folks overværelse. Partcipanterne skulle ikke tiltales for flere udgifter kompagniet vedrørende. »Derimod skulle Jens Bang fuldmagt have *sig alene til bedste* at indfordre, hvis (= hvad) som på kompagniets skibe til nogen var blevet solgt og uforklaret og ubetalt stod tilbage hos partcipanterne eller andre, hvorpå tilforn ingen afregning var gjort, være sig vin, salt eller andet, hvorimod han havde lovet at give partcipanterne halvparten af deres første indlagte kapital, til Mauritii førstkommende den ene halvpart, og den anden til snapsting dernæstefter i Viborg og det i rede penge og ingen andre varer«¹²¹.

Så vidt kommissionens »Underhandling og afsigt«, men i et bønnebrev til kongen af 1635 har Jens Hals' arvinger kommenteret begivenheden således: »Nu efter at vor vederpart (modpart) Jens Bang for eders maj.s kommissarier og participanterne er citeret i rette snapsting 1634 og grovelig beskyldt, at han ikke sin direktion og administration så oprigtig og trolig har forestået, som sig burde, men sig alene den ganske handel med skibe og i andre måder bemægtiget og ikke kunne gøre regnskab, som han af kommissarierne salig Jens Juel og hr. Otte Skeel blev tilfunden at gøre, måtte han love at gengive participanterne deres halve kapital, som de i kompagniet havde indlagt. Derimod skulle de andre direktører og deres arvinger efter samme underhandling gøre overregning med Jens Bang og til ham betale alt, hvis (= hvad) enhver kunne med rette skyldig blive kompagniet, og han sig til bedste skulle nyde kompagniets restans«¹²².

Denne beretning er jo ikke uvildig, men kaster dog et vist perspektiv over Jens Bangs optræden inden for saltkompagniet, som egentlig passer meget godt til det billede, vi allerede har dannet os af ham. Hans uvilje mod at afregne, hans noget flossede moral og forretningsmetoder og hans egoistiske og målbevidste stilen imod egen økonomisk vinding i størst tænkeligt omfang har også sat sig spor i hans arbejde i saltkompagniets direktion, og de samme egenskaber har til slut simpelthen spillet ham arven efter saltkompagniet i hænde. Det ålborgske saltkompagni var gledet ud af historien, kommissionen havde tilvejebragt en afgørelse og berammet en bestemt dato 9. juni 1634 til offentlig indbyrdes afregning mellem direktørerne¹²³. Regeringen kunne berolige sin samvittighed, det drejede sig nu kun om nogle private processer. Saltkompagniets aktiver og forpligtelser var blevet et privatforetagende for Ålborgs ypperligste retssagsforhaler og procestovtrækker.

Hvad er det nu, der er sket? Sidder Jens Bang alligevel til slut med »sorteper«, fordi han trods alt ikke har været i stand til at redde sig ud af sine egne tvivlsomme dispositioner, da det kom til stykket, eller har han omsider fået drejet sagen derhen, hvor han ønskede og endelig fået manøvreret de andre ud af foretagendet på de bedst opnåelige betingelser for sig selv? Det er ikke let at udtale sig om, men under alle omstændigheder stod nu Jens Bang med det ålborgske saltkompagnis fallitbo og måtte prøve at få så meget ud af det, han kunne. Det var et meget stort anlagt og risikabelt eksperiment for en enkelt købmand at

Købmandshuse fra det 17. årh.s Alborg.
»Den mørke gang« mellem Lybækker- og Hamborggården.

Fot. 1915.

Fra Hugo Matthiessen og Chr. Elling: Gamle købmandsgårde. 1951.

vove sig i kast med. I tilfælde af uheld kunne det give betydelige tab og ruinere sin mand totalt, men var lykken god, har der måske alligevel været udbytte at hente i resterne af det gamle saltkompagni. På hvilke chancer har nu Jens Bang overtaget rouletten? Participanterne skulle have deres halve indskud tilbage, men betale, hvad de havde fået af varer; de har altså anerkendt et tab på 50 % på projektet. De halve indskud, som Jens Bang skulle betale, har som helhed aldeles ikke kunnet opvejes af de beløb, han kunne opkræve som betaling for leverede varer, men disse kunne dog virke som modvægt og gøre udredningen af indskuddene mindre tyngende for ham; overfor nogle af deltagerne kan modregningen jo godt være gået nogenlunde lige op, i visse tilfælde måske endog med en lille fortjeneste til ham, medens han over for andre deltagere afgjort er blevet debitor. I forholdet til de andre direktører, navnlig Jens Hals' og Baltzer Rauchs arvinger, synes han nærmest at have haft penge at hente, men hvormange?¹²⁴ Gælden i Kiel omtales ikke efter 1626, da den skulle erlægges til førstkommende termin, hvilket muligvis er sket. Derimod måtte Jens Bang svare til »stykkerne«, der var lånt i det kgl. tøjhus i hans og Hans Sørensens navn, af hvilke dog nogle stod på Ålborghus og andre steder i lenet. Hvad der i øvrigt fandtes eller kunne fremskaffes af aktiver i kompagniet, såsom varelagre og skibe, måtte tilfalde Jens Bang, og heri lå måske den største tiltrækning for den driftige købmand. Desværre lader denne post sig ikke måle, vi kender intet til varelagrene, men i alt fald fandtes der et stort og godt skib, »Aalen«, tilbage, beregnet til Spaniensfart, og det blev nu Jens Bangs ejendom. Her har ligget penge at tjene. Lad os prøve at få et indtryk af, hvordan Jens Bang har grebet sagen an.

Den hurtige kontante afregning med participanterne har ikke været efter hans hoved, men det blev også snart klart, at han ikke var til sinds at overholde den, i alt fald ikke i de tilfælde, hvor han selv blev afgjort debitor. I slutningen af 1630'erne regnede det med sagsanlæg ned over ham fra participanter, der ikke kunne få afregnet med ham. Niels Andersen fik til eksempel først sine penge december 1638 efter 9 regulære sagsanlæg, heriblandt 2 ved landsting, foruden talrige opsættelser på Jens Bangs ansøgning. I det halve indlæg var fradraget betaling for 12 tønder salt, som Niels Andersen åbenbart ikke har følt sig sikker på, han ikke allerede havde betalt, siden han forbeholder sig ret til at rejse sagen igen, hvis han kan fremlægge tidligere kvittering¹²⁵.

Hans Sørensen, der havde fået sit regnskab som direktør bragt ud af verden, optrådte nu også som participant og fik omsider 1636 sit halve indlæg tildømt fra Jens Bang efter 2 års retssag. Jens Bang havde temmelig store modfordringer på ham, blandt andet for salt, han havde fået fra »Fortuna«, hvilket Hans Sørensen imidlertid hævdede var betalt, og han har åbenbart kunnet dokumentere det, siden retten underkendte Jens Bangs krav, uden at denne rejser sagen igen¹²⁶. Matthis Dinesen sagsøgte 1635 Jens Bang for Jens Andersen Krag's halve indlæg, som Jens Bang tilbød at betale, hvis Dinesen vil betale for det salt, Jens Krag havde fået. Da Dinesen fordrer bevis for, at Krag har fået noget salt, der ikke er betalt, kan Jens Bang imidlertid ikke fremlægge det og tildømmes omsider at betale¹²⁷. Her er blot fremdraget enkelte eksempler fra det hav af processer, han havde med partipanterne, men det er vist nok til at genkende Jens Bang og følge hans taktik: at holde sagen løbende ved alle optænkelige modfordringer og regnskabsvanskeligheder, stadig vogtende på den mindste blottelse hos modparten.

Afregningen direktørerne imellem var fastlagt til 9. juni 1634, og 2. maj udnævnte parterne hver 2 gode mænd til at påhøre regnskaberne. Chr. van Ginchel mødte for at svare til Baltzer Rauchs regnskab og Hans Sørensen på egne og Jens Hals' arvingers vegne med regnskab fra disse. Det ser imidlertid ikke ud til, at Jens Bang har haft noget regnskab med, i alt fald kom der intet resultat ud af sammenkomsten. Jens Bang fik derimod til gennemsyn i en uge udleveret, hvad der fandtes af breve og dokumenter angående kompagniet på rådhuset, naturligvis for at kunne stille sit regnskab op¹²⁸.

Om efteråret har Jens Bang imidlertid beklaget sig til kongen over ikke at være kommet til nogen afklaring med meddirektørerne, hvorpå Otte Skeel og Knud Gyldenstjerne får besked på at samle alle parter til ny afgørelse. Da Otte Skeel imidlertid dør 17. december, fik Niels Krag 1635 ordre til at træde i hans sted, og 30. september 1635 har der været en sammenkomst i Viborg, som det fremgår af ovennævnte bønnebrev fra Jens Hals' arvinger, dateret 17. november 1635. Det viser sig nu, at Jens Bang i mellemtiden har bemægtiget sig Jens Hals' regnskab af boet, og arvingerne mener, at han muligvis har rettet i det »efter sit eget hoved sig til fordel og os andre til skade, eftersom det skal befindes, at deri er klakkeret og forandret«. De hævder, at han har »ugrundet ladet angive for eders maj., at han ikke kunne komme til

afregning med hans meddirektører og deres arvinger, og derfor efter vrang beretning forhvervet« kongens befaling til Knud Gyldenstjerne og Niels Krag om dom om afregningen. På Viborgmødet har han rejst kraftige beskyldninger mod arvingerne og Jens Hals' regnskab, som han stadig har i forvaring, så de intet har at forsvare sig med¹²⁹. Som svar paa dette bønnebrev følger 6. december 1635 brev til Knud Gyldenstjerne, Verner Parsberg, Niels Krag og lensmanden på Ålborghus, Gunde Lange, om at bilægge stridighederne i mindelighed eller ved dom med skriftlig afgørelse¹³⁰. Ved denne sidste dom af kommissærerne er arvingerne blevet dømt til at indfordre restancer for salt hos en række participanter og viderelevere til Jens Bang. Men disse participanter havde imidlertid deres halve indlæg til gode, hvilket oversteg fordringen på dem. Arvingerne ville altså komme i debitorsituation. Nu kunne Jens Bang roligt 1636 gå med til, at de skiftede arven indbyrdes mod, at hver enkelt forpligtede sig med sin part af restancen til kompagniet over for ham. Endelig havde Jens Bang nok fået sagen vendt, som han ønskede. Hans fordringer på Jens Hals' arvinger skulle være den sikkerhed for ham, han behøvede over for participanternes krav, og så længe hans regnskab med arvingerne var uopgjort, kunne han skrue sine krav på dem i vejret efter sit behov. Først i årene 1640—43, da han ikke længere har krav fra participanterne at frygte, men derimod på grund af forskellige uheld er kommet i likviditetsvanskeligheder, tyer han til sin gamle fordring på Jens Hals' arvinger¹³¹.

Hvordan gik det imidlertid med de 30 »stykker«, der var lånt fra kongens tøjhus? I 1632 har Hans Sørensen og Jens Bang, der indestod for lånet, fået tilhold om at levere dem tilbage, men henviste som anført til, at en del af disse af de kejserlige var anbragt på slottet og i lenet, hvorpå lensmanden, Otte Skeel, skal lade dem få de »stykker«, der bevisligt er lånt af kompagniet. Der synes imidlertid intet at være sket, for 1639 fik Gunde Lange samme besked, efter at Hans Sørensen åbenbart atter er blevet rykket for lånet¹³². Ved registreringen efter sin kones død i 1639 har Jens Bang måttet vedgå sit ansvar for »stykkerne«, og 1642 fik Gunde Lange nyt brev om at skaffe »stykkerne« eller betaling for dem hos ham. Jens Bang forsøger imidlertid at krybe udenom ved at forklare kongen, at både han og Hans Sørensen har indestået for lånet i sin tid, hvorpå Gunde Lange samme år får ordre til at tiltale Hans Sørensen for halvdelen af beløbet. Dette var vel lidt af

en tilsnigelse, efter at Jens Bang havde overtaget saltkompagniets forpligtelser alene, og Hans Sørensen har formodentlig protesteret, i alt fald viser et kgl. brev af 1648 til Erik Juel, at Gunde Lange har fået indvisning i afdøde Jens Bangs hovedejendom, stenhuset m. m. for 30 jernstykker, som han havde lånt på tøjhuset¹³³. Denne saltkompagniets forpligtelse over for det kgl. tøjhus lykkedes det altså Jens Bang til sin død i 1644 at unddrage sig. Først hans bo kom til at svare til den.

Det har nogenlunde kunnet lade sig gøre at få et indtryk af, hvorledes Jens Bang har klaret debetsiden af foretagendet, betydelig vanskeligere bliver det at danne sig en mening om, hvilke indtægter og fordele, han kan have haft ud af projektet. Man kan dog sige med det samme, at det i det mindste ikke har slået ham ud. Når hans velstand var i tilbagegang i hans sidste år, skyldtes det ikke hans indblanding i saltkompagniet. Hvornår begyndte egentlig denne tilbagegang? Lad os se lidt på hans formueforhold. Det er før hævdet, at årene omkring 1623—24, da han byggede stenhuset, betegnede højden af hans magt, medens hans formue var for nedadgående i årene efter kejserkrigen¹³⁴. Det er i alt fald forkert, så meget kan fastslås med sikkerhed. Netop 1630'erne var Jens Bangs gode tid. I 1635 skriver han selv i et brev til kongen om sin lykke og velfærd, som hans uvenner misunder ham (side 21) »meste parten formedelst jeg Gud ske lov er dem utrængt og kan holde min tro og love hos hver mand både i disse eders kgl. maj.s kongeriger så vel som i omliggende nationer og lande«. Han taler om sit gode navn og sin gode kredit indtil da »både i Hispanien, Holland, Frankrig, England og andre omliggende lande og nationer, såvel som her i rigerne«. Der er heller ingen smalhans at spore. I 1637 bygger han fattighus i Ålborg. I 1634 havde han retssag med borgmester P. Ancheren fra Randers, som han købte skib af, 1635 købte han igen, denne gang en smakke af en borger i Uddevalla, og 1638 har han anskaffet et nyt storskib »Den forgyldte Rose« (se side 31)¹³⁵. Hans handelsforbindelser i 1630'erne viser en vidtforgrenet pulserende handel. 1631 sendte han korn til Lybæk, 1638 til Amsterdam, i 1636 havde han ladning til Flandern, som dog i stedet sendtes til Holland, og 1639 var hans ene skib lastet til Holland med korn, et andet kom hjem fra Bremen, og en emderskipper lå samtidig i Ålborg og indladede hans korn. Allerede 1634 hører man om hans handelsforbindelser med Bremen og Hamborg, og 1638 udvirkede han hos kongen repressalier til

fordel for sig imod emderskibe i Sundet¹³⁶. De mange folk, han har haft i sin tjeneste, er også udtryk for velstand i dette tiår. I 1634 havde han sag med sin brodersøn (se side 12), der som tjenestekommissionær havde handlet i Narva for ham med hør, hamp, klæde, kramgods, salt og vin. I årene 1636—41 rejste Knud Madsen Krag bl. a. til Amsterdam med øksne og forhandlede desuden klæde og Rigavarer for ham. I 1636 afsatte en anden tjener, Mogens Jensen, salt for ham, og året efter rejser han udenlands i hans tjeneste. I 1638 nævnes endnu 2 kommissionærer, der aflønnes af ham¹³⁷.

Alt tyder på en blomstrende handel i 1630'erne, som har været hans egentlige storhedstid, og selv fremhæver han gang på gang sit »store eventyr til skibs og øksenhandel til lands«. Han drev storhandel. I 1640 fik han tingsvidne for, at han ikke handlede en detail. Indtil han anskaffede »Den forgyldte Rose«, var hans langfarter vel baserede på »Aalen«, som nævnes i hans ejendom 1637 30. januar, da en bådsmand var hyret med den til Spanien. I 1640 har han 2 skibe »på den spanske rejse«, ganske sikkert »Aalen« og »Rosen«¹³⁸. Den sidste lå 1639 lastet med rug, tjære og mastetømmer, en udpræget Spanienslast, og 1641 sendes den til Norge efter tømmer til Spanien, men strander imidlertid på Yarmouthbanken ved England¹³⁹. 2 år før forliste »Aalen« på hjemrejse med ladning i Nordsøen¹⁴⁰. Disse to hårde tab kunne selv Jens Bang ikke tage, hans formue vaklede, og tiltroen til hans likviditet var rokket. Den slags var farligt i en kredithandel som datidens. I de følgende år faldt kreditorerne over ham¹⁴¹. På hans 2 store skibe og hans fjernhandel beroede i væsentlig grad hans velstand, for her var de store penge at tjene for den, der havde den fornødne startkapital at sætte i det. Det var netop tanken på denne, den mest indbringende side af hans handel, der januar 1639 lod ham udklække idéen til sit storstilede havneprojekt »eftersom jeg allerunderdanigst og hørsomst eders kgl. maj. og riget til ære tvende defensionsskibe holder« (side 21). Han tilbyder derfor udbygning af bolværket, så skibe på 80—100 læster kunne gå til kaj og ikke behøvede at ligge ude på fjorden og losse og lade ved pramme og lægtene, en bekostelig affære. Til gengæld skulle han oppebære havneafgiften. Det er en opgave, der er betegnende for en mand, der føler, han har strygende medbør¹⁴². Jens Bangs handel var endnu i 1639 i rivende udvikling, en udvikling, som forankredes i hans 2 stor-skibe og efter alt at dømme var grundlagt med »Aalen«¹⁴³.

Hvornår har egentlig Jens Bang fået hold i dette skib? I 1626 gik kompagniet ind, og i 1634 overtog Jens Bang aktiverne. Hvem har ejet »Aalen« i de mellemliggende 8 år, har den ligget og rådnet plankerne ved kajen i Ålborg, medens direktører og participanter tog livtag på byting og rådstue? Hvad sigtes der til i 1634, da Jens Bang grovelig beskyldes for at have »sig alene den ganske handel med skibe og i andre måder bemægtiget« (se side 45). Allerede oktober 1633 stævnes Jens Bang til rådhuset af en skibstømmermand for rest på dennes hyre i spansk salt »på den spanske rejse, han havde sejlet på hans skib«¹⁴⁴. Hvilket skib har Jens Bang haft i 1633, der sejlede på Spanien efter salt? Har han fortsat saltkompagniets handel på Spanien med »Aalen« delvis for egen regning uden at kunne — eller ville gøre regnskab for det?

Det er desværre ikke meget, der lader sig fremdrage om Jens Bangs formueforhold. Han må have hørt til byens mest velhavende borgere allerede i begyndelsen af 1620'erne. Hans stenhus vidner herom, men der var på den anden side mange fornemme købmandsgårde i Ålborg dengang, og heller ikke participantlisten giver nogen formodning om, at Jens Bangs formue på nogen måde har ligget i særklasse i det velhavende borgerskab. For 1631 er han derimod takseret til 1 sletdaler for hver skilling i skattetaksten, hvilket var en høj skat, men vi har dog intet sammenligningsgrundlag. I 1634 sagsøges flere skatterestanter, blandt andre Jens Bang, hvis skat androg ca. 7 gange så meget som en ret velstillet borger som hannoveraneren Peter Rørings. For året 1636 er Jens Bang takseret til 8 mark, Johan Brandt kun til 3 mark og Hans Sørensen til 1½ mark. Året efter er Jens Bang igen takseret til 8 mark, Jørgen Olufsen kun til 22 skilling og Peter Røring til 18 skilling. Det er en stigning på 100 % af Jens Bangs takst siden 1631. Han protesterede også og nægtede at give af mere end 1 rigsdaler. En stigning på 50 % vedkendte han sig altså, så hans formue har i alt fald ikke været i nedadgående i årene efter kejserkrigen¹⁴⁵. Det var det reelle udbytte af fjernhandelen med de store skibe, som han altid taler med stolthed om, og med håbløs energi bliver han ved at hage sig fast i den efter de to smertelige forlis. I 1641 er det lykkedes ham at komme under vejrs med skipperne Jørgen Pedersen og Anders Brigs, der begge nu var bosat i Marstrand. I 1641 fik Hannibal Sehested besked på at give de to skipper tilhold om at skaffe Jens Bang bevis for, hvad der var blevet af skibene

»David« og »Fortuna«¹⁴⁶. En sådan beretning fik Jens Bang 22. oktober oplæst på rådstuen fra Jørgen Pedersen om »David«¹⁰⁸. »Fortuna« derimod hører vi intet om, men 1642 fik Hans Sørensen Tolder udlæg i Jens Bangs skib »David« (se side 31). Denne må altså have forfulgt sin sag og fået fat i skibet, som dog åbenbart ikke har svaret til hans forventninger, siden han lader det udvurdere til Hans Sørensen¹⁴⁷.

»David« blev ikke nogen erstatning for »Aalen« og »Rosen«. Jens Bang måtte sige fjernhandelen farvel, han havde ikke længere nogen interesse i sit havneprojekt, som heller ikke blev realiseret, og 2 år efter døde han ret ubemærket under Torstensonsfejden, om ikke i sit eget fattighus, så dog i væsentlig forringede formuesomstændigheder. Men stenhuset og glansperioden i 1630'erne vil bære hans navn fremover og huskes, når hans retsprocesser i saltkompagniet forlængst er glemte. Og alligevel skylder denne glansperiode måske saltkompagniet sin oprindelse. Har Jens Bang slået sig op på resterne af det ålborgske saltkompagni, som bragte hans medborgere så sørgelige økonomiske tab og bitre skuffelser? Var det mon derfor, han var upopulær og havde uvenner, der ham »hans lykke og velfærd misunde«?

De almindeligst anvendte forkortelser i noterne.

- W = D. H. Wulff: Jens Bang, Kjøbmand i Aalborg 1605—1644. 1885—86.
 AK = C. Klitgaard: Aalborg Købmænd gennem 500 Aar 1431—1931. 1931.
 N = E. Tauber og A. H. Nielsen: Personal-historiske Notitser om Embeds- og Bestillingsmænd i Aalborg. 1879—80.
 B-L = Alb. Olsens afsnit i Bering Liisberg: Danmarks Søfart og Søhandel I. 1919.
 HKH = Fra Himmerland og Kjær Herred.
 PT = Personalhistorisk Tidsskrift.
 KB = Kancelliets Brevbøger.
 Byt. = Aalborg Bytingsbøger i Landsarkivet i Viborg.
 SA = Pakken Danske Kancelli 103: 1622 Akter ang. Oprettelsen af Kompagnier i Købstæderne til Fremme af Salthandelen på Spanien i Henhold til kgl. Missiver af 1622 28. august: Jylland i Rigsarkivet.

NOTEHENVISNINGER

1. C. Klitgaard: To Storkøbmænd i Aalborg (PT 8, V, p. 18).
2. F. E. Hundrup: Stamtavle over Oluf Bangs Efterk. 1875, p. 54 og 62, samt W p. 2—3.
3. C. Klitgaard: To Storkøbmænd i Aalborg (PT 8, V, p. 13—18).
4. C. Klitgaard: Gildebrødre i Guds Legems Lav i Aalborg i Aarene 1537—1624 (HKH. Arg. IX i Bd. 3, p. 329).

5. PT 8, V, p. 16, W p. 6 og 191.
6. HKH Arg. IX i Bd. 3, p. 333, og N p. 127, samt W p. 17, 110 og 120—21.
7. PT 8, V, p. 17. — Denne sidste kan imidlertid have været udenlands på det tidspunkt. Det ses han f. eks. at have været i aug. 1636 (W p. 120—21).
8. Om J. O. se V. A. Secher: Familien Secher, 1939, p. 31 ff, N, p. 98, HKH, Arg. IX, p. 318—20. Om hans stenhus se P. C. Knudsen: Gamle Aalborg-huse, 1929, p. 76. Om J. P.-sagen se KB 1624 3. aug., 26. oktbr., 25. novbr., 27. novbr., 1625 3. marts, 6. maj og 1626 2 juni, samt V. A. Secher: Familien Secher, 1939, p. 31—33, O. Smith: Aalborg, 1931, p. 172—76, P. Riismøller: Aalborg, Historie og Hverdag, 1942, p. 128—29, P. C. Knudsen: Aalborg Bys Historie I, 1931, p. 131—34, ÅK p. 44—45 og Fr. Meidell i Jy. Saml. 2, III, p. 234—40.
9. PT 8, V, p. 15—16, samt O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie 1879, p. 36 og 223, PT 10, II, p. 49, og H. H. Fussing: Stjernerholm Len 1603—61, 1951, p. 123.
10. W p. 200 samt KB 1608 21. decbr.
11. Om D. G. se N p. 100 og C. Klitgaard: Fremmedelementet i de nordjyske Købstæder i det 16. og 17. Aarh. (PT 10, II, p. 50). — Om Toldergården se P. C. Knudsen: Gamle Aalborghuse, 1929, p. 30—33.
12. O. Fabricius: Horsens, p. 189, 191—92.
13. PT 8, V, p. 18.
14. O. Fabricius: Horsens, p. 189 og 192—93.
15. PT 8, V, p. 15.
16. N p. 96 og 98, se i øvrigt P. Riismøller: Et Hjørne af Aalborgs Hist., 1948, p. 14, om Maren Poppes Gyde.
17. W p. 177—78, 87—88 og 97—101.
18. W p. 191. Jfr. PT 8, V, p. 16.
19. W p. 4, 164, 168 ff og 181.
20. N p. 95, C. Klitgaard: En Familie Krag (PT 8, V, p. 157—58) samt HKH, Årg. IX, p. 343—44.
21. W p. 4. Det må sikkert være en fejltagelse, når Wulff antager, at det skulle være hendes fader. Sandsynligvis er det blot hendes navn, Jørgensdatter, der har fremkaldt formodningen.
22. Det er jo netop tilfældet ved Klitgaards hypotese om oprindelsen til Jørgen Olufsen Felthus og Maren Jensdatter Juels navne (side 11).
23. O. Smith: Aalborg, p. 107.
24. W p. 3.
25. O. Smith: Aalborg, p. 107 og 110, samt P. Riismøller: Aalborg, p. 138.
26. P. Riismøller: Aalborg, p. 133. Om retssagerne se også »Aalborgbogen« (1913), s. 19—36.
27. W p. 111—113. — Om J. A. K. se N p. 125 og Tillægget p. 5.
28. W p. 244. Om byfoged M. J., der blev gildebrotter 1601, borger 1611, byfoged 1626—ca. 1650 og er død 1652, se HKH IX, p. 331 og N p. 174.
29. W p. 158—59. Om P. M. se HKH IX, p. 342.
30. W p. 163. Om C. M., der var født i Ditmarsken og 1612 blev borger, 1613 gildebrotter, 1632 rådmand, 1638 hospitalsforst. og døde 1645, se HKH IX, p. 337 og N p. 131—32 og 211, samt Hvass: Familien Hvas, V, p. 42.
31. W p. 88.
32. W p. 143—44 og 246.
33. W p. 125.
34. W p. 208—10. F. E. var søn af Johan E., der var indvandret lybækker, blev gildebrotter 1590, borger 1598 og rådmand 1621. Han døde 1632, og sønnen F. E. døde som 31-årig i 1639 (HKH IX, p. 321, PT 10, II, p. 49, N p. 128).
35. W p. 118.
36. W p. 196.
37. W p. 234.
38. W p. 229—30. G. G. var søn af en ålborgborger Gregers Jespersen. I 1607 blev han medlem af Guds L. L. (HKH IX, p. 334).
39. W p. 235.
40. W p. 219.
41. W p. 69. J. P. B. blev borger 1618, gildebrotter 1619, rådmand 1639 og døde 1641. Ifølge skifteprotokollen efterlod han sig gods og ejendomme til

- en værdi af 16300 sletdaler (HKH IX, p. 342, N p. 132—33).
42. W p. 125—26.
 43. W p. 122—24. Om H. S., der blev gildebroder 1609 og rådmænd 1625 og døde 1640, se HKH IX, p. 336, PT 10, II, p. 50, og N p. 129.
 44. W p. 114—15.
 45. W. p. 103—08 og 201.
 46. W p. 189—191.
 47. W p. 151—57 og ÅK p. 56.
 48. KB 1621 21. juli.
 49. B-L p. 335 og Kr. Erslev: Aktstykker til Rigsrådets og Stænderm. Hist. 1886. I, p. 327 og 331.
 50. V. A. Secher: Forordninger og Rescesser m. m. 1558—1660. 1887 ff. III: 1621 10. decbr.
 51. KB 1622 28. aug., jfr. Secher IV 1622 16. aug. og 26. aug.
 52. SA Folio 1—6.
 53. Secher III: 1620 8. oktbr., 1621 28. novbr., IV: 1622 15. oktbr., 21. oktbr., 10. novbr.
 54. Secher IV: 1622 25. septbr.
 55. Dette kompagni skulle have eneret på forhandling af strandsaltet på Vesterhavskysten til en fortjeneste af 4 skilling pr. tønde.
 56. SA Folio 7—12. Akten er påskrevet med blyant $\frac{2}{11}$ 1622, men i brevet står datoen tydeligt: 20. nov.
 57. Secher III: 1621 18. febr.
 58. Her er dog ikke tale om noget indgreb på Århuskompagniets rettigheder, som man kunne tro af det lidt uklare udtryk. De købstæder, man sigter til, er nævnt, nemlig: Viborg, Holstebro, Lemvig, Thisted, Nykøbing M., Skive, Sæby, Hjørring og Skagen.
 59. Secher III: 1602 12. maj, 1609 3. febr., 1610 3. april, 1616 4. juli, 1618 1. maj, 1619 16. novbr.
 60. B-L p. 340.
 61. PT 10, II, p. 49—51.
 62. KB 1623 6. jan.
 63. I sin omtale af Ålborg saltkompagni opererer Wulff udelukkende med forordningen af 10. decbr. 1621 og kommer overhovedet ikke ind på det endelige privilegium af 6. jan. 1623 (p. 7 ff). Også Klitgaard omtaler udførligt forordningen, og skønt han nævner privilegiet, gøres der ikke opmærksom på de ændringer, der herved er foretaget i forordningen (ÅK p. 40—41). Alb. Olsen nævner heller intet om det endelige privilegium i sine behandlinger af saltkompagnerne (B-L p. 334—40 og Ax. Nielsen: Dänische Wirtschaftsgeschichte, p. 273—75). Jeg mener det derfor berettiget at fremhæve privilegiet og dermed understrege kompagniets virkelige eksistensvilkår i modsætning til forordningens foreløbige udkast.
 64. SA Folio 13—28. Der er en fejlregning for Ribes vedkommende i Alb. Olsens skema (B-L p. 339). De 46 Ribedeltagere indskød ikke 3300, men kun 2900 daler. A. O. går ud fra, at beløbet er regnet i rigsdaler, hvilket hverken participantlisten eller relationen giver noget holdpunkt for. Daler plejer at være ensbetydende med sletdaler, når intet andet er opgivet, og retssagerne om indlæggene viser, at det også her har været tilfældet (W p. 19 ff). 1 rigsdaler = $1\frac{1}{2}$ sletdaler.
 65. Det er en misforståelse, når Alb. Olsen bl. kompagniets udgifter anfører hyre til »de bøsseskytter, man havde lovet kongen at holde« (B-L p. 340). Det var jo netop byerne, der skulle afholde omkostningen til bøsseskytterne for kompagniet, så de ikke kom til at bebyrde kompagnikapitalen. Kanonerne ville byerne derimod ikke bære byrden af. Disse måtte altså påhvile kompagnibudgettet, hvis de anskaffedes, hvilket næppe er sket (se side 41). Direktørgagerne er sikkert betalt bagud.
 66. W p. 233—34. Efter omtalen af sejlene at dømme kunne det se ud til at have været et skib af den nye hurtiggående fløjtetype, som vandt så stærkt indpas i Holland efter 1600 (B. Hagedorn: Die Entwicklung der wichtigsten Schiffstypen bis ins 19. Jahrh., p. 102—03 og 106—09).

67. W p. 179. I 1638 omtales det som J. B.s nye skib (p. 140). Jfr. p. 205—06.
68. Det skyldes en fejltagelse, når Alb. Olsen mener, at de 5 i participantlisterne nævnte adelsmænd var erhvervet efter opfordring på snapstinget i Viborg (B-L p. 339).
69. Kommissærernes relation i SA Folio 2—3.
70. KB 1623 5. jan.
71. KB 1623 12. juni.
72. B-L p. 338.
73. KB 1623 5. april.
74. J. Kinch: Ribe Bys Historie og Beskrivelse II, p. 292.
75. Om H. P. W. se N p. 97—98.
76. N p. 83 og 98—99 og P. Riismøller: Et Hjørne af Aalborgs Hist., p. 28 ff, HKH IX, p. 333.
77. Til sammenligning vurderedes J. B.s stenhus 8 år senere til 10500 sletdaler og hans samlede ejendomsbesiddelse til 37500 sletdaler (W p. 175—77).
78. N p. 125 og HKH IX, p. 313, og PT 8, V, p. 156.
79. Om L. J. S. se N p. 127 og HKH IX, p. 313. — Om L. N. G., gildebroder 1600 og borger 1604 (HKH IX, p. 330). Se i øvrigt P. Riismøller: Aalborg, p. 141, og W p. 60—64.
80. W p. 120—21.
81. N p. 128, HKH IX, p. 328.
82. N p. 83, 127, 211 og HKH IX, p. 329. Han kan dog vel ikke have været rådmand i 1608, hvis han først tog borgerskab 1609.
83. HKH IX, p. 344, N p. 99 og 222. Se desuden O. Smith: Aalborg, p. 173 og 176, og ÅK p. 50 og KB 1624 8. juli, 1628 10. jan., 1629 14. maj, 5. decbr., 1630 22. marts, 1633 14. april, 1639 20. jan.
84. HKH IX, p. 323, N p. 129—30.
85. W p. 120—21. Se i øvrigt KB 1624 8. juli, 1633 14. april, H. V. Gregersen: Studedriften forbi Toldsted i 1600-tallet (Jy. Saml. 5, VIII, p. 151) og KB 1636 28. juni, 1639 18. maj.
86. HKH IX, p. 338, PT 10, II, p. 50.
87. HKH IX, p. 340, PT 8, V, p. 156.
88. Han er vel først blevet selvstændig købmand i 1618. Desuden var hans ældste børn spæde og den yngste fødtes så sent som 1 måned før hans død i 1641 (N p. 132—33).
89. HKH IX, p. 332. Se i øvrigt W p. 120—21. Han er vist identisk med den Kresten Negelsen, der opføres blandt Ålborgs store øksenhandlere i Toldsted (H. V. Gregersen i Jy. Saml. 5, 8, p. 151).
90. J. N. blev gildebroder 1604 (HKH IX, p. 332). Se i øvrigt N p. 130. — Om J. W. se HKH IX, p. 338. Han omtales ganske vist ikke som rådmand hos N, men han underskrev sammen med de øvrige magistratsmedl. registreringsdokumentet over J. B.s formue (W p. 180). — Om J. B. se HKH IX, p. 337, N p. 135. — Om P. R. se HKH IX, p. 338. Han var blandt de partcipanter, Jens Hals' arvinger skulle afregne med (W p. 25, se side 49).
91. C. v. G. blev gildebroder 1618 (HKH IX, p. 342). Se i øvrigt N p. 102—03. — En lignende skæbne overgik i 1624 Anne de Hemmers ægtemand, Henrik Koch, der på en Spaniensrejse selv blev fanget og fik sit skib kapret af tyrkiske sørøvere (ÅK p. 41—42).
92. Om H. v. G. N. p. 126 og V. A. Secher: Familien Secher, p. 50 ff., HKH IX, p. 312, PT 10, II, p. 50. — Om D. v. G. og N. v. G. se HKH IX, p. 334 og 340. — Om A. v. G. se W p. 14—15 og 72—75. Det virker lidt forvirrende, at Wulff har behandlet denne sag 2 vidt forskellige steder i sin bog.
93. Om Chr. de H. se HKH IX, p. 334, og N p. 100. — Om H. de H. se PT 10, II, p. 50.
94. Om K. W. se PT 10, II, p. 50, HKH IX, p. 343. — Om H. W. se N p. 108, ÅK p. 80.
95. Om familien T. se N p. 93 og 96. — Om familien B. se PT 10, II, p. 50, HKH IX, p. 340.
96. SA, Ekstrakt af købstædernes begæringer, bl. a. Folio 30—32.

97. Byt. 1627 15. jan. Folio 78, 1626 20. novbr. Folio 43 og 1627 29. jan. Folio 93—94.
98. Om de nye deltagere se i øvrigt J. R.: Gildebroder 1606 (HKH IX, p. 333). — H. B.: Borger 1593 (PT 10, II, p. 50). Hans søn ægtede en datter af Jørgen Olufsen. — M. R.: Borger 1605, gildebroder 1613 (HKH IX, p. 337). — M. L. T.: Borger 1600, gildebroder 1602 (HKH IX, p. 332 og W p. 19). — G. H.: Borger og gildebroder 1618 (HKH IX, p. 341). — J. S. S.: Stiftsskriver, 1616 skaffer i G. L. L. og 1625 rådmænd (N p. 86, 129). — J. V.: Byfoged til sin død 1626 (N p. 171). — C. S.: Gildebroder 1596 (HKH IX, p. 328). — N. A.: Gildebroder 1616 (HKH IX, p. 340) jfr. W p. 29, 31. — C. M.: Formodentlig den C. M., der blev gildebroder 1616 og borger 1618 (HKH IX, p. 341). Han blev rådmænd 1630 (N p. 131). — Chr. de H.: Jfr. W p. 25 og 34. Han har dog senere atter solgt sit indlæg til Chr. N. Stubdrup.
99. Byt. 1627 15. jan. Folio 78 og 1636 28. marts Folio 97. Jfr. i øvrigt W p. 12 og 28.
100. De 26 partcipanter i saltregistret skal efter beregningerne have indskudt godt 6000 daler. Af retssagen med Jens Bang i 1636 kan fremdrages andre ca. 1500 daler foruden nogle gengangere. Nævnte retssag med Hans Sørensen bringer nye ca. 1000 daler for dagen, og endnu er ikke iberegnet bidrag fra Jens Bang, Jens Hals, Lars Hansen Skriver, Baltzer Rauch, Johan Ertmann, Didrik Grubbe og Just Nielsen, som efter partcipantlisten er tegnet for 2350 daler, og deres indskud er i alt fald næppe blevet mindre siden.
101. W p. 36. St. Hybertssalt var fra Setubal syd for Lissabon.
102. KB 1623 8. oktbr.
103. W p. 14 og 73.
104. W p. 10—11.
105. C. O. Bøggild Andersen i Schultz Danmarkshistorie III, p. 83, samt KB 1624 8. juni og 1632 25. juni.
106. W p. 158.
107. W p. 10—11 og Byt. 1626/27 Folio 43 og 78.
108. Det er den almindelige anskuelse, at dette skib er brændt ved Lissabon først i januar 1626 (ÅK p. 41 og P. Riismøller: Aalborg, p. 138), og denne påstand skyldes Wulff, som i note 3 p. 10 aftrykker et forseglede dokument, som 1641 22. oktbr. oplæstes på rådstuen for at give Jens Bang underretning om skibets skæbne. Der står, at skipperen tjente kgl. maj. af Spanien med skibet, derimod skyldes det en læsefejl, når Wulff slutter således: »at det blev opbrændt ved Lissabon 1626 ungefær først i januar måned«. Opbrændt er et besynderligt ord, og det må i alt fald forkastes, da det næste ord ikke er »ved«, men »til«. Der er vist ingen tvivl om, at der står: »som blev opberedt til Lissabon o. s. v.«, hvilket vil sige udrustet til Lissabon først i januar 1626, og dermed har skipperen givet besked om skibets skæbne tilbage til det tidspunkt, da det forsvandt for kompagniet, hvilket vel var hensigten. (Aalborg Raadstuebog 1641—46 Folio 18 a i Landsarkivet i Viborg).
109. KB 1641 29. juli.
110. Secher IV 1626 19. juni.
111. KB 1623 28. aug.
112. W p. 9—10.
113. W p. 32 og 10. Det er lidt misvisende som Wulff at omtale alle direktørerne under eet (p. 9) og i alt fald forkert, når Klitgaard hævder, at de alle er beskikkede (ÅK p. 41).
114. KB 1626 4. marts. Dette brev viser da også tydeligt ved sin ordlyd, at der har fundet direktørskifte sted.
115. W p. 18, 24, samt Byt. 1627 29. jan. Folio 94. Jfr. også W p. 9.
116. Byt. 1626/27 Folio 43 og 78. Jfr. også W p. 11—13
117. KB 1627 4. aug.
118. W p. 15.
119. W p. 14—16.

120. KB 1630 28. febr., 1631 9. febr.
 121. W p. 16.
 122. W p. 22.
 123. W p. 23 og 17.
 124. Jens Hals' arvinger synes selv i bøn-
 brevet at være indforstået med, at fa-
 deren er kompagniets debitor. (W p.
 21). Ligeledes erklærer Chr. v. Gin-
 chel sig villig til at svare til Baltzer
 Rauchs regnskab og kvota. (W p. 17).
125. W p. 29—31.
 126. W p. 18—19 og 28—29.
 127. W p. 19—20.
 128. W p. 16—17, 23.
 129. KB 1634 28. oktbr., 1635 6. maj, samt
 W p. 23—24.
130. KB 1635 6. decbr. Dette brev må
 Wulff have overset, siden han mener,
 »at herpå ses ikke at være kommet
 noget svar« (p. 24).
131. Byt. 1636 28. marts Folio 97. Se også
 W p. 24—28.
132. KB 1632 25. juni, 1639 18. jan.
 133. W p. 158, 248 og 251.
 134. O. Smith: Aalborg, p. 109—10. Karak-
 teristikken af hans handel refererer
 udelukkende til 1630'erne og det 1640
 optagne tingsvidne (se side 51). —
 P. Riismøller: Aalborg, p. 133.
135. W. p. 104—05, 136—37, 93 og 133.
 136. W p. 88, 193, 126, 177—78, 96 og 141—
 43, jfr. KB 1638 17. april, 30. aug. 24.
 septbr., 21. oktbr.
137. W p. 87—88 og 97—101, 236—38,
 116 f og 127. Se i øvrigt p. 114, 124.
 138. W p. 190—92, 126 og 181. Han fryg-
 tede dog for skibenes skæbne, da han
 ikke længe havde hørt fra dem.
139. W p. 177. Af en ansøgning til kongen
 19. febr. 1643 fra Jens Bang fremgår
 det, at »Rosen« netop i 1639 med en
 last korn og tømmer skulle løbe til
 Spanien (p. 204—05). Jfr. i øvrigt note
 138.
140. W p. 204. Det er vel dette forlis, der
 hentydes til i tingsvidnet 9. marts 1640
 »at J. B. havde fanget stor skade for-
 gangen år til søs med hans skib« og
 »at han forgangen år havde mistet et
 skib med salt« (W p. 191—92).
141. Dette hævder Wulff ved aug. 1641 (p.
 202).
142. W p. 152—53. Det er næppe en måde
 for en mand i modgang at genvinde
 tabt terræn på og absolut andet og
 mere end et hovmodighedsspørgsmål
 (P. Riismøller: Aalborg, p. 133).
143. Registreringen efter konens død viser
 det (W p. 168—80), jfr. KB 1639 4.
 septbr.
144. W p. 89.
145. W p. 77, 102, 126 og 140. Om P. R.
 se PT 7, VI, p. 151, og 10, II, p. 50.
 Han blev borger 1625 og var sviger-
 søn til Didrik Grubbe (N p. 100).
146. KB 1641 29. juni. Dette må være frem-
 kaldt af et brev fra Jens Bang til kon-
 gen, som måske kan have indeholdt
 særdeles interessante oplysninger om
 skibene, f. eks. hvornår de er blevet
 arresterede. Navnlig »Fortuna«s skæb-
 ne er vanskelig at datere. Hvad der
 har stået i dette brev, lader sig imid-
 lertid ikke opklare, da brevet desværre
 er gået tabt.
147. W p. 233—34.

De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne

En skitse

Af JENS HOLMGAARD

I diskussionen om baggrunden for de store landboreformer har nogle forskere, hvad angår regeringens holdning og dens motiver, lagt hovedvægten på det rent humane, det bondevenlige eller med et moderne udtryk, det socialpolitiske moment¹, medens andre stærkere har fremhævet betydningen af de økonomiske opgangskonjunkturer fra midten af 1700-tallet og set regeringens stilling overvejende bestemt af nationaløkonomiske og befolkningspolitiske overvejelser². Den almindeligste opfattelse er vel nok den, at alle disse faktorer har spillet en rolle, men dog overvejende den socialpolitiske. Der er imidlertid i hvert fald endnu en faktor, som må med i billedet.

Det er velkendt, at staten ved tilskud bl. a. til udskiftningen og udflytningen ydede en betydelig økonomisk bistand til reformernes gennemførelse. Heraf at slutte, at de foregik under store finansielle ofre fra statens side, er imidlertid ikke rigtigt. Der er tværtimod al grund til at antage, at rent fiskale overvejelser har spillet en væsentlig rolle i regeringens motivkompleks, der naturligvis har været ret sammensat, og hvori selvfølgelig også indgik almindelige nationaløkonomiske overvejelser, ligesom *socialpolitiske* motiver vel også har haft nogen betydning. Man lovede sig ikke blot de anvendte udgifter dækkede ind igen, men derudover et betydeligt reelt overskud for statskassen. Reformerne var simpelthen nødvendige, for at staten kunne indkassere sin andel af konjunkturstigningen. Et stigende udbytte af den skattefri hovedgårdsjord var, set fra et snævert fiskalt synspunkt, kun af ringe betydning, så længe bøndernes skatteevne ikke forbedredes. For krongodsets vedkommende gjaldt tillige, at jordebogsindtægterne under det gamle landbosystem var temmelig fastlåsedede. Landgilde, tiende og andre afgifter var faste størrelser uden hensyn til bondejordens rentabilitet.

Allerede V. Falbe Hansen har i sin bog om stavnsbåndsløsningen stærkt påpeget, at der bestod en nær forbindelse mellem regeringens landbopolitik og dens finanspolitik. Han viger ikke tilbage for den påstand, at hensynet til statens indtægter var hovedsagen: »— — det var nærmest for at kunne opretholde disse skatter, at stavnsbåndet blev indført«³. Senere har Albert Olsen yderligere understreget dette moment og med videre sigte i det hele fremhævet den nære sammenhæng mellem landbopolitikken og skattepolitikken⁴. At finansielle motiver har spillet en rolle i reformpolitikken tidligere faser, omtales af Axel Linvald i hans undersøgelse af det fejlslagne reformforsøg på det ansvarsskove og vordingborgske krongods i årene 1768—74, der endte med godsets bortsalg af rent fiskale grunde uden hensyn til, at bønderne ved at komme under private proprietærer havde al udsigt til at se deres stilling forringet⁵.

At det fiskale moment i landbopolitikken skulle være trådt tilbage, da man nåede frem til den egentlige reformtid efter regeringsskiftet i 1784, forekommer på forhånd i virkeligheden mindre sandsynligt. Sagen var jo den, at samtidig med, at opgangskonjunkturerne fortsatte, kæmpede regeringen med stadig stigende finansielle vanskeligheder, og tanken om ved reformer at lede en del af konjunkturstigningen ind i statskassen måtte være meget nærliggende — ikke mindst for en mand, der som Chr. D. Reventlow med medlemskab i overskattedirektion, overbankdirektion, finanskollegium m. v. fra 1784 forbandt stillingen som førstedeputeret i rentekammeret og tillige som praktisk landmand havde gode erfaringer for, at landboreformer var en god økonomisk foranstaltning.

En undersøgelse af den såkaldte »lille landbokommission«s virksomhed på krongodset i Nordsjælland viser da også med al ønskelig tydelighed, at de fiskale interesser er blevet endog meget effektivt varetaget efter 1784. Af krongodset i de daværende Frederiksborg og Kronborg amter havde statskassen i 10-året 1776—85 haft en gennemsnitlig årlig nettojordebogsindkomst på 8191 rdl. 6 sk.⁶ Da kommissionen 1798 indstillede sit arbejde, kunne den opstille en beregning, hvorefter denne nettoindkomst, når alle tilståede midlertidige lempelser var udløbet, ville være forøget med ikke mindre end 26.000 rdl. årlig⁷, d. v. s. en forøgelse på mere end 300 %. Og så var dog, som det skal vises, den virkelige forøgelse endda adskilligt større.

Regeringens landbopolitik kunne, som allerede G. C. Oeder i 1769⁸ havde påpeget, føres på to fronter. Kongen kunne som lovgiver give almene forskrifter for godsejerne, og han kunne som godsbesidder give praktiske eksempler til efterfølgelse ved reformer på krongodset. Disse sidste kunne endvidere virke tilbage på lovgivningen, for så vidt som de afgav et solidt erfaringsgrundlag at støtte den på. Det var herved, at den »lille landbokommission« fik den store betydning, som eftertiden med rette har tillagt den. Der er således næppe tvivl om, at forordningen af 15. juni 1792 angående »adskillige fordele, der tilsiges jorddrotterne i Danmark, som opmuntringer til at udskifte bøndergods af fællesskab, med videre« for en væsentlig del er baseret på de erfaringer, man havde høstet i Nordsjælland. Men heraf følger tillige en mulighed for ved et nøjere studium af kommissionens virksomhed at komme nærmere ind på livet af problemet om de drivende motiver i reformpolitikken. Hvad der for regeringen var afgørende eller i hvert fald spillede en væsentlig rolle her, tør man antage har været medbestemmende for dens stilling i landbopolitikken i det hele taget.

Kommissionen nedsattes ved en kgl. resolution af 3. november 1784 med det i kommissoriet udtalte formål »at undersøge og overlægge på hvad måde og ved hvilke midler samtlige vore fæstebønders og husmænds vilkår på Frederiksborg og Kronborg amter, såvidt muligt, kan forbedres ved den fordelagtigste økonomiske indretning, og ved, efter omstændighederne, især hvor det kan ske uden afgang i vores indkomster, at forunde dem ejendom — — —«⁹. Ved den fordelagtigste økonomiske indretning tænktes først og fremmest på udskiftning og udflytning, og i landbrugsteknisk henseende blev dette også kommissionens meget fortjenstfulde hovedindsats, omend den også gjorde et stort arbejde for indførelsen af de driftstekniske forbedringer, som udskiftningen afgav basis for.

Medlemmer af kommissionen var amtmanden over de to amter Henrich Levetzow, førstedeputeret i rentekammeret grev Chr. D. Reventlow, broderen grev Ludvig Reventlow, der var deputeret i økonomi- og kommercekollegiet, samt rentekammerdeputeret og direktør for den grønlandske etc. handel Wilhelm August Hansen. Som sekretær fungerede rentekammerkommitteret Nis Hammeleff, der 1788 indtrådte som egentligt medlem. W. A. Hansen døde 1796, to år før kommissionen ophævedes. Dens væsentligste arbejde var da forlængst tilendebragt. Da Han-

sen i 1790 udgav en beskrivelse af dens hidtidige virksomhed¹⁰, var udskiftningen og udflytningen allerede i hovedsagen fuldført. Fra 1. januar 1793 var hoveriet endeligt afløst med undtagelse af høhøstningshoveriet på de frederiksborgske stuttevange, som det ansås for umuligt at afløse¹¹. Den 15. august 1788 var uddelt de første 15 arvefæsteskoeder¹².

Det var i landbrugsteknisk henseende utvivlsomt et efter omstændighederne udmærket stykke arbejde, der på denne korte tid udførtes¹³. Meget tyder på, at æren herfor ikke mindst tilkommer W. A. Hansen, der ved bestyrelsen af sit eget gods Frydendal (nu Torbenfeld) i Holbæk amt havde lagt fremragende evner i denne retning for dagen. I det mere administrative arbejde har amtmand Levetzow utvivlsomt indlagt sig stor fortjeneste. Ludvig Reventlow har vistnok æren af at have taget det oprindelige initiativ til kommissionen, ved hvilken lejlighed han tillige har skitseret nogle af de retningslinier, som blev fulgt¹⁴. I øvrigt har hans praktiske medvirken nok været mindre betydningsfuld, noget af en fantast som han var. Gang på gang kom han til kort over for de øvrige medlemmer med sine ofte besynderlige og upraktiske idéer, som når han f. eks. ville bygge flere husmandshuse sammen, for at to familier kunne nøjes med een skorsten, eller ville lade en halv snes husmandsfamilier bo sammen for i fællesskab at kunne dyrke den dem tilagte jord¹⁵ — og det samtidig med, at en af kommissionens hovedopgaver var fællesskabets ophævelse! Chr. D. Reventlows rolle var formentlig af en mere præsiderende karakter. Han var som førstedeputeret i rentekammeret den hovedansvarlige for landbopolitikken og i det hele ved tillige at være medlem af finanskollegiet og en lang række andre regeringsorganer repræsentant i kommissionen for regeringens almindelige politik. Han har også naturligt nok været den, der i første række varetog de fiskale interesser. Han har lagt navn og autoritet til og repræsenteret kommissionen over for de øvrige statsmyndigheder og over for offentligheden, men i det daglige og mere tekniske arbejde har han sikkert taget mindre del.

Som det ses, er det fiskale motiv allerede anslået i kommissoriet, når det heri hedder: »især hvor det kan ske uden afgang i vores indkomster«. Udtrykket virker dog ikke meget kategorisk, modereret som det er med ordet »især«. Endvidere kan det eventuelt fortolkes som gående kun på den del af reformarbejdet, der angår meddelelse af ejen-

dom. Som kommissionens virksomhed skrider frem, ser man imidlertid motivet træde stadig stærkere frem for at stige til den afsluttende betænkning af 30. januar 1798, hvori kommissionens resultater gøres op, og det fiskale udbytte som nævnt angives til den betydelige årlige sum af 26.000 rdl., »hvilke forøgede indtægter langt overstiger renten af den kapital, Deres Majestæt har anvendt derpå.«

I sin første forestilling af 28. januar 1785¹⁶ forelagde kommissionen en generalplan for sine operationer. I denne er ikke alene fordringen om, at reformerne bør ske »uden afgang i vores indkomster« tilgodeset, men målet er sat endnu højere, idet, som det hedder: »det synes — — — billigt og med hensigten mest overensstemmende, især når den hele operation skal tjene til eksempel, at Deres Majestæts kasse burde vinde så meget ved disse indretninger, som bønderne i deres forbedrede tilstand kan tåle at svare mere end hidindtil — — —«. Man foreslår derfor, at den på reformerne anvendte kapital, bortset fra udgifter til opmåling og udskiftning, til hovedgrøfter og broer, som alene indrettes for det almindelige, ikke til beboernes særskilte nytte, samt en del af bekostningerne på bygningerne, hvor samme blev af grundmur, skulle forrentes med 4 %, dog i de første år nedsat til 2 %, og at kongens kasse som et billigt vederlag for den forundte ejendom burde have et årligt tillæg på 10 % til den hidtidige nettoindkomst af amterne, hvilket tillæg dog først skulle svares efter 8—10 års forløb af de udflyttende bønder og efter 4—5 år af de øvrige. Endvidere stillede man i udsigt en besparelse af restancer, som ved udgangen af 1783 på Kronborg amt udgjorde 7270 rdl. 53½ sk. og på Frederiksborg amt 4178 rdl. 72 sk. Af mere indirekte fiskal betydning var det, at man ved udskiftningen foreslog en takseringsmåde, der både hvad angik jordebogsindtægter og skatter foruddiskonterede overdrevsjordens opdyrkning. Jorden skulle takseres ikke efter sin øjeblikkelige værdi, men efter sin »indvortes« værdi, d. v. s. værdien når alle grundforbedringer var udført. Til gengæld skulle der som forskud tilstås udflytterne et par års skattefrihed og nogen grundforbedringshjælp. Officielt begrundede man denne fremgangsmåde med det praktiske i, at de udflyttende bønders lodder fik en passende størrelse, når grundforbedringen havde fundet sted. Men herved ville kongens kasse, som også W. A. Hansen i sin beskrivelse gør opmærksom på, med tiden erholde en årlig fordel og stedsevarende større indtægt¹⁷. Endvidere sikrede man statskassen forholdsmæssig andel i en

evt. fortsat konjunkturstigning ved at foreslå alle afgifter fastsat i korn, men omregnet og betalt i penge efter et gennemsnit af de til enhver tid 10 foregående års kapitelstakst. Endelig foreslog man den hidtil skænkede skovudvisning af brænde afskaffet efter 10 års forløb, udvisningen af gavntræ efter 20 år.

Så vidtgående i fiskal henseende, som disse forslag kunne synes, blev man imidlertid ikke stående herved. Den kgl. resolution af 23. februar 1785¹⁸, hvorved denne generalplan med enkelte modifikationer foreslåede af rentekammeret approberedes, holdt forsigtigt og klogeligt spørgsmålet åbent om de procenter, kongens kasse skulle vinde ved operationerne, indtil disse var videre fremskredne. Samtidig toges nærmere bestemmelse om reformarbejdets finansiering, idet rentekammeret bemyndigedes til at korrespondere med finanskollegiet om et årligt fond til kommissionens rådighed på 30.000 rdl. I finanskollegiets forestilling til kongen herom af 18. maj s. å.¹⁹ træder det fiskale motiv stærkt frem, idet det hedder: »Da de forehavende indretninger er af den karakter, og har det til hensigt, at idet bøndernes vilkår forbedres, Deres Majestæts indkomster tillige vil få en betydelig tilvækst, så har finanskollegiet, for så vidt det dertil behøvende årlige fond angår, intet derved at erindre.« Det synes her, som om bøndernes vilkårs forbedring er det sekundære, og forestillingen virker som et ejendommeligt modstykke til det kun knap 4 måneder ældre kommissorium, hvori det fiskale moment fremtræder som det sekundære. Det kan naturligvis tænkes, at der inden for regeringen i løbet af denne tid er foregået en vis motivforskydning, men man bør nok tillige holde sig klart, at medens forestillingen er et rent internt aktstykke, havde kommissoriet også adresse til offentligheden. Formentlig afspejler forskellen dog tillige en vis differenciering i motiverne hos de implicerede regeringsorganer. Rentekammeret har utvivlsomt været noget mindre bundet af fiskale hensyn end finanskollegiet. Det er i denne forbindelse af interesse at se, at rentekammeret også ved et par lejligheder har holdt lidt igen overfor kommissionen i dennes stadig stigende tilbøjelighed til at ville tilgodese kongens kasse.

I dette veksel spil mellem rentekammeret, kommissionen og finanskollegiet kommer Chr. D. Reventlow som fremtrædende medlem af dem alle i et ganske ejendommeligt perspektiv. Korrespondancen mellem rentekammeret og finanskollegiet²⁰ belyser på en meget interessant måde hans ejendommelige dobbeltrolle som den store opreklamerede bondeven

og den nidkære vogter af statskassens tarv. I en skrivelse af 1. marts 1785 anmodede rentekammeret under henvisning til den kgl. resolution af 23. februar ganske kort og uden nogen yderligere motivering finanskollegiet om at meddele sin betænkning om, hvorvidt det ønskede fond på 30.000 rdl. årligt ville kunne bevilges. En motivering er imidlertid tilgået kollegiet mundtligt gennem Reventlow. Det fremgår af to skrivelser til rentekammeret, som begge foreligger i renskrift og underskrevet af de fleste af finanskollegiets medlemmer, men som ikke er blevet afsendt. På dem begge mangler Reventlows underskrift, og der er næppe tvivl om, at det er ham, der ikke har ønsket dem afsendt i den foreliggende form. Den første er dateret den 4. april og indeholder et tilsagn om, at det ansøgte beløb kan forventes tilvejebragt »i betragtning af, at jeg, gehejmeråd grev Reventlow har underrettet finanskollegium, at de forehavende indretninger er af den beskaffenhed, og har det til hensigt, at idet bøndernes vilkår forbedres, Hans Majestæts indkomster af disse amter tillige vil få en betydelig tilvækst.« At denne skrivelse ikke er afgået kunne måske skyldes, at finanskollegiet i sidste øjeblik havde fået betæneligheder ved at afgive et forhåndstilsagn. Meget sandsynligt er det dog ikke, thi dels indeholder skrivelserne naturligvis det fornødne forbehold af kongens approbation, dels forekommer det i sig selv urimeligt, at sådanne betæneligheder først skulle have rejst sig på et så fremskredet stadium af sagens ekspedition. Og i hvert fald kan en sådan betragtning ikke gøres gældende m. h. t. den anden af de nævnte skrivelser, da den er dateret den 19. maj, altså dagen efter at fondet var approberet af kongen, og samme dag som den skrivelse, der virkelig afgik til rentekammeret. Den anden, ikke afsendte, skrivelse, der kommunikerer den kgl. resolution, indeholder samme passus som den første om, at »jeg grev Reventlow har underrettet — —« o. s. v. I den skrivelse af 19. maj, som afgik, er derimod denne meddelelse om, at Reventlow har underrettet finanskollegiet om fordelene for den kgl. kasse, gledet ud, og samtidig er ordene om det forventede udbytte blevet noget afdæmpet. Det hedder nu: »Endskønt nu tingenes natur synes at udfordre, at de forehavende indretninger vil forårsage en betydelig tilvækst i Hans Majestæts indkomster, ligesom bøndernes vilkår forbedres — —«, så ønsker man dog af rentekammeret en udtalelse om, inden hvilken tid de pågældende indretninger kan ventes fuldført, og den deraf flydende udgift for den kgl. kasse bespart. Det er næppe

beskedenhed, der har foranlediget Reventlow til at modsætte sig den oprindelige form. Det ligger derimod nær at antage, at han ikke ønskede, at rentekammeret skulle få kundskab om hans stærke fremhævelse i finanskollegiet af det fiskale motiv. Det kunne måske skade hans nimbus som bondeven. Reformerne gennemførtes og måtte gennemføres under kraftig fremhævelse af de bondevenlige motiver. Det var nødvendigt af hensyn til »tidsånden«, det var ikke mindre nødvendigt af hensyn til bøndernes holdning, og det var — og det har i denne forbindelse særlig betydning — kanhænde også ønskeligt af hensyn til en og anden medarbejder ved reformværket eller embedsbroder i rentekammeret. Noget tyder på, at f. eks. W. A. Hansen måske kan have været en nok så oprigtig bondeven som Reventlow. Muligt nok har også den noget sværmerisk anlagte Ludvig Reventlow været af et mere idealistisk tilsnit end broderen. At staten ville få fordel af reformerne, kunne naturligvis ikke skjules, men det var ikke opportunt at lade det fremtræde alt for utilsløret. Nu kunne man naturligvis tænke sig, at Chr. Reventlows holdning i finanskollegiet i nogen grad har været bestemt af, at dette kollegium som ethvert finansministerium har været mest tilgængeligt for rent fiskale argumenter, men herover for står, at det endelige resultat af kommissionens virksomhed skulle vise sig at svare aldeles til, hvad han havde stillet i udsigt.

Når Reventlow den 15. august 1788 ved den højtidelighed på Frederiksborg slot, hvor de første 15 arvefæsteskoeder blev uddelt, for de forsamlede bønder og — ved at lade talen offentliggøre i »Minerva«²¹ — over for offentligheden udtalte: »Ikke en forøget indtægt for den kongelige kasse, men bøndernes vel, skal efter den af Hans kongelige Højhed Kronprinsen udvirkede kongelige befaling til den nedsatte kommission være den vigtigste genstand for dens bestræbelser«, så talte han vel ikke direkte usandhed, for så vidt som han henviste til kommissoriets ord, men allerede med fortsættelsen: »Troligen har vi, kongens mænd, søgt at efterkomme denne os glade befaling«, nærmede han sig betænkeligt det usande, og reelt må man betegne hans udtalelser som uvederhæftige, som bevidst sigtende til at sprede tåge over de faktiske forhold. Set fra et propagandasynspunkt var dette ikke uden grund, thi i de arvefæsteskoeder, som han efter talen uddelte, var i artikel 6 indeholdt de bestemmelser om de fremtidige jordebogsafgifter, ved hvilke staten skulle have

sine fiskale krav honorerede. Og de var siden generalplanen af 28. januar 1785 voksede, endog meget betydeligt.

I en forestilling af 10. marts 1786²² havde kommissionen til kgl. approbation fremlagt et skødeudkast, som foreslog, at landgilde og tiendepenge af en gårds nuværende ejer (fæster) skulle svares som hidtil, så længe han levede. Fratrådte han gården inden 10 år fra skødets datum, skulle hans efterfølger indtil 10-årets udløb nyde samme begunstigeelse, men herefter skulle alle jordebogsafgifter af gården svares som een uforanderlig afgift, »som skal så snart muligt blive reguleret efter almindelige billige grundregler for det hele amt med hensigt til enhver jordlods indvortes eller sande værdi og til de derpå af vor kasse anvendte bekostninger.« I en anmærkning til udkastet udvikledes det nærmere, at i denne faste årlige afgift skulle samles 1) landgilden, 2) tiendepenge, 3) hoveripenge, 4) renter af den på forbedringerne af den kgl. kasse anvendte kapital og 5) det foreslåede procenttillæg til det hidtidige netto-revenu af amtet. Afgiften skulle, som allerede foreslået i generalplanen, anslås i korn, men omregnes og betales i penge efter kapitelstakst. Kommissionen stillede i udsigt, at afgiftens endelige fastlæggelse kunne ske om et år, når landinspektørerne var nået så vidt med taksationsarbejdet, at man vidste, hvor mange tønder land til takst 24 (bedste jord), der kunne regnes med i begge amter, og når man tillige havde fået et sikrere overblik over de medgående udgifter. Var boniteringen da endnu ikke helt tilendebragt, skulle der ansættes en passende margin i statens favør. Kommissionen, som øjensynligt var meget ivrig efter at komme i gang med udstedelsen af ejendomsskøderne, ønskede de første udstedte med åben plads til senere indføjeelse af den faste afgift. Knap så ivrig var rentekammeret, der i sin forestilling til kongen af 25. april 1786²³ foreslog, at man ventede, indtil afgiften kunne endeligt fikseres, »og således deri indføres, som et af dets mest væsentlige punkter, da dette og flere tillæg, som siden skal påtegnes skøderne, let kan give bønderne urigtige begreber om deres ejendomsret fra begyndelsen af.« I øvrigt modererede kammeret kommissionens forslag noget m. h. t. tidspunktet for forhøjelsesafgiftens ikrafttræden. Den burde efter dets mening ikke ubetinget indtræde ved ejerskifte efter 10-års fristens udløb, men »når (f. eks.) en vindskibelig mand, som havde forbedret sin gård, var gammel eller svag, kunne nogle af de benådninger, der forundtes den første besidder, tilstås dennes søn og så fremdeles i det mindste i visse år.«

Den kgl. resolution af 12. juli 1786²⁴ approberede disse synspunkter, og kommissionen måtte indtil videre stille skødeudstedelsen i bero. Først to år senere var den i stand til i en forestilling af 2. juni 1788²⁵ at fremlægge sine konkrete forslag til ansættelsen af den faste afgifts størrelse. Takseringen var stadig ikke helt tilendebragt, men dog så vidt fremskredet, at man mente med nogenlunde sikkerhed at kunne regne med, at der på en td. matrikelshartkorn i Frederiksborg amt ville komme $5\frac{9}{14}$ tdr. land takseret til 24 og på Kronborg amt $5\frac{4}{14}$ tdr. land. I henhold til det tidligere, nu approberede, forslag om, at der skulle regnes med en usikkerhedsmargin til fordel for kongens kasse, foreslog man nu en afrunding til 5 tdr. land til takst 24 pr. td. hartkorn for begge amter. Da alle afgifter, som hidtil var svaret af en td. matrikelshartkorn, herefter skulle svares af denne nye værdienhed: 5 tdr. land til 24, undertiden kaldet boniteret hartkorn, ville der i denne beregningsmåde ligge en væsentlig fordel for statskassen, også uanset afgifternes nominelle forhøjelser. Da sådanne imidlertid tillige skulle finde sted, kunne kommissionen alene ved denne manipulation notere en ren nettogevinst på 6238 rdl., som slet ikke havde været på tale i 1785. Ved således uden smålige hensyn at bortkaste brøkerne indvandtес nemlig ikke mindre end $4135\frac{12}{14}$ tdr. land til takst 24, altså et rent fiktivt areal omtrent på størrelse med et baroni (1000 tdr. hartkorn), hvoraf bønderne i fremtiden måtte svare endog nominelt forhøjede afgifter. Da der på amterne fandtes ca. 1300 bønder, betød det, at enhver af dem fremtidigt i gennemsnit skulle betale afgifter af godt og vel 3 tdr. land bedste jord mere, end han faktisk ejede. I penge betød det nær ved 5 rdl. årligt pr. bonde.

Men hertil kom så forhøjelsen af de gamle afgifter: landgilden, tienden, husafgiften (for husmændenes vedkommende) og dertil hoveri-afløsningen, ved hvilken man indvandt et overskud ud over, hvad det kostede at bestride det hidtidige hovarbejde på anden måde. Endelig mente man at kunne indkalkulere et betydeligt beløb ved besparelse af lånekorn, hestehjælp, tabte restancer m. v.

Landgilden, som hidtil havde været svaret med 4 mk. pr. td. hartkorn, forhøjedes med 2 mk. til 1 rdl., men nu altså at svare af 5 tdr. land til 24. Af denne forhøjelse lovede man sig et årligt merudbytte på 1186 rdl., hvorved man erklærede: »og denne landgilde var dog så moderat ansat, at bønderne aldeles ingen grund fik til at besvære sig derover.« For den enkelte bonde betød det knap 1 rdl. årlig.

En langt mere drastisk forhøjelse skete med *tiendepengene*. For så vidt kongen ejede konge- og kirketienden, forhøjedes de for hver af disse to tiender fra 40 sk. pr. td. hartkorn til 1 rdl. (96 sk.) pr. 5 tdr. land til 24, altså reelt noget nær en 3-dobling! Gevinsten heraf vurderedes til 6800 rdl. årlig eller pr. bonde godt 5 rdl. Næsten undskyldende anfører kommissionen, at »vi [indser] ikke, at den med føje kan anses for at være for høj, da det samme, ja mere, svares på mange andre steder i Sjælland.«

Også husmændene måtte ved forhøjede *husafgifter* bidrage deres til de kgl. indkomsters forøgelse. Kommissionen fulgte under sit arbejde den hovedregel, at der på hver bondegård skulle afsættes en husmandslod på 1½ td. land til 24 eller på ringere jord et tilsvarende større areal. For denne jordlod måtte husmanden svare en årlig jordafgift på 2 rdl. pr. td. land til 24 til bonden, som så til gengæld måtte svare de på lodden hvilende skatter og jordebogsafgifter. I en forestilling af 31. juli 1786²⁶ kom kommissionen ind på den tanke, at man ved at meddele husmændene ejendom ikke alene på Frederiksborg og Kronborg, men tillige på Københavns og Hørsholms amter, hvor bønderne allerede i 1760'erne havde fået arvefæste, »vil årlig kunne vinde en ikke så ganske ubetydelig summa«. I et pro memoria af 9. februar 1787²⁷ tog man spørgsmålet om husmændenes afgifter til jordebogskassen op. De husmænd, som blev boende i byerne, skulle herefter for deres og deres enkers livstid fortsat svare de hidtidige husafgifter. Det samme skulle gælde de udflyttede husmænd på bondegårdslodderne, som tidligere havde haft hus i byerne. De karle og aftægtsmænd, som ikke tidligere havde haft hus, men nu fik bondejordslodder, skulle for deres livstid svare 2 rdl. årlig. For alle tre kategorier gjaldt, at deres efterfølgere skulle svare en forhøjet afgift, hvis størrelse senere skulle fastsættes. I forestillingen af 2. juni 1788 kalkulerede man nu med en forhøjelse på mindst 1 rdl. pr. husmand, hvorved ville indkomme en gevinst på ca. 1300 rdl. Også denne afgiftsforhøjelse forsvarede man med en henvisning til forholdene på proprietærgodset i det øvrige Sjælland. Her var for øvrigt et punkt, hvor for en gangs skyld rentekammeret ønskede at gå lidt videre end kommissionen, idet det i et pro memoria af 10. april 1790²⁸ foreslog, at den forhøjede husafgift skulle træde i kraft straks. Kommissionen stod imidlertid fast på sit standpunkt²⁹, måske fordi den ellers frygtede vanskeligheder blandt husmændene. Den endelige regu-

lering af husmændenes forhold fandt først sted ved kgl. resolution af 21. marts 1792³⁰, der approberede et husmandsskødeudkast fra kommissionen, hvorefter husafgiften blev fastsat til 4 rdl., hvortil kom et tiendevederlag på 29 sk. årlig, samt 2 dages pligtarbejde, der kunne afløses med 48 sk.

Ved alle de forannævnte forhøjelser vandtes for finanserne i alt et nettobeløb på 15.524 rdl. Men hertil kom yderligere, at man regnede med ved *besparelser* m. h. t. lånekorn, hestehjælp, tabte restancer m. v., som under bøndernes forbedrede tilstand skulle kunne undgås, at vinde yderligere 4000 rdl. årlig, hvorved den samlede gevinst kom på 19.524 rdl. Her over for stod, hvad man i 1785 havde ventet sig: forrentning med 4 % (de første 10 år dog kun 2 %) af den investerede kapital, hvilket, såvidt man nu i 1788 kunne beregne de samlede omkostninger, ville andrage 6800 rdl. (de første 10 år 3400 rdl.) og et tillæg på 10 % til det hidtidige nettorevenu af amterne, hvilket ville andrage 819 rdl. 10 sk.³¹. Nettoeventuet for 10-året 1776—85 opgjordes nemlig til 8191 rdl. 6 sk. i årligt gennemsnit³² — et tal der sammenholdt med nævnte 19.524 klart viser, hvilken storslået finansoperation, det i virkeligheden drejede sig om. Kommissionen syntes da også selv ligesom lidt overvældet af dette rige udbytte og udtalte, at ihvorvel bønderne »i tiden vel kunne tåle at svare noget mere end den af os her foreslagne forhøjelse i afgiften — — så tror vi — — at finde tilstrækkelige grunde for os til at nedlægge det allerunderdanigste ønske, at den årlige afgift i tiden ikke måtte forøges over det, som vi her foran har foreslået — —.«

M. h. t. naturalhoveriets afløsning indstillede kommissionen, at den på Kronborg amt skulle gennemføres totalt mod et vederlag på 1 rdl. 4 mk. pr. 5 tdr. land til 24, medens man på Frederiksborg amt måtte bibeholde høhøstningshoveriet på stutterivangene. Afløsningsbeløbet blev derfor her ansat 1 mk. lavere til 1 rdl. 3 mk. Dette var relativt mere end på Kronborg amt, da modværdien af høhøstningshoveriet, selv om det ikke skulle afløses, fastsattes til 4 mk. pr. td. hartkorn. Om årsagen til denne formelle ansættelse nærmere nedenfor. I forestillingen af 2. juni 1788 forudsattes disse afløsningsbeløb nogenlunde at svare til, hvad det ville koste staten at lade det tidligere hovararbejde udføre på anden måde, idet man dog, som det var at vente, afsatte en passende sikkerhedsmargin. Som det senere fremgik af den afsluttende forestilling i 1798,

viste denne sig at have været så velberegnet, at der ved hoveriafløsningen opnåedes en nettogevinst på ca. 6000 rdl. årlig.

Da den fremtidige faste afgift som nævnt skulle anlås i korn, men omregnes og betales i penge, havde det for dens reelle størrelse betydning, hvilke kornpriser der ved dens fastsættelse antoges som basis, thi jo lavere priser, der antoges, des større kvantum korn ville jo blive pengeafgiftens ækvivalens. Også på dette punkt sikrede kommissionen statskassen en betydelig ekstragevinst, idet den foreslog en td. rug ansat til 15 mk., en td. byg til 10, og en td. havre til 6 mk. Her blev den dog noget bremset af rentekammeret, der fandt disse satser »for meget afvigende fra de sidstforløbne åringers kornpriser«, og forhøjede dem til henholdsvis 16, 11 og 7 mk.³³. Men selv disse satser var i virkeligheden alt for lave, som det tydeligt fremgår af følgende tabel over Sjællands stifts kapitelstakster for 10-året 1778—87³⁴:

	Rug			Byg			Havre			i alt		
	rdl.	mk.	sk.	rdl.	mk.	sk.	rdl.	mk.	sk.	rdl.	mk.	sk.
1778	2	3	—	1	4	—	1	—	8	5	1	8
1779	2	1	8	1	4	8	1	1	4	5	1	4
1780	2	4	—	2	—	8	1	1	8	6	—	—
1781	3	—	—	2	5	—	1	5	8	7	4	8
1782	3	2	—	2	4	—	2	—	—	8	—	—
1783	3	4	—	3	1	—	2	—	—	8	5	—
1784	3	1	—	2	3	—	1	5	—	7	3	—
1785	3	5	—	3	—	—	1	5	—	8	4	—
1786	4	—	—	3	—	—	1	5	—	8	5	—
1787	2	4	—	1	5	—	1	—	8	5	3	8
For alle 10 år	31	—	8	24	3	—	16	—	4	71	3	12
Årligt gennemsnit	3	—	10 ² / ₅	2	2	11 ¹ / ₅	1	3	10	7	—	15 ³ / ₅
Kommissionens forslag	2	3	—	1	4	—	1	—	—	5	1	—
De antagne priser	2	4	—	1	5	—	1	1	—	5	4	—

Det vil heraf ses, at kommissionens forslag var baseret på lavere kornpriser, end der overhovedet var forekommet i dette 10-år. Rentekammerets ændring bragte satserne praktisk taget på linie med priserne i 1787, som var de tredielaveste i perioden, men lå 3 rdl. 1 mk. under 1786-priserne og ca. 1 rdl. 3 mk. under 10-årets gennemsnit. Med et blot stabilt prisniveau er det indlysende, at også på denne basis ville staten vinde et betydeligt beløb, og det vel at mærke et beløb, som ikke

er indregnet i nogen af de i det foregående nævnte af kommissionen opstillede beregninger over operationernes gevinst. For en bonde med en gård på ca. 7 tdr. hartkorn (se nedenåførte eksempel), der i årlig fast afgift skulle svare 9 tdr. af hver af de tre kornsorter ville dette foruden de nominelle afgiftsforhøjelser og forhøjelsen på grund af takseringsmåden betyde en årlig byrde på ca. 13 rdl. 3 mk.

Slutresultatet af kommissionens forslag i 1788 blev, at den uforanderlige afgift blev fastsat således, at der af hver 5 tdr. land til 24, for så vidt kongen ejede konge- og kirketiende, skulle svares:

	på Kronborg amt	på Frederiksborg amt
for landgilden	1 rdl.	1 rdl.
for kongetienden	1 -	1 -
for kirketienden	1 -	1 -
for hoveriet	1 - 4 mk.	1 - 3 mk.
<hr/>		
i alt	4 rdl. 4 mk.	4 rdl. 3 mk.

eller omregnet til korn:

6 skpr. rug	6 skpr. rug
6 - byg	6 - byg
6 - havre	6 - havre
40 sk. i penge,	24 sk. i penge

idet »hvad som var under skæppemål, blev at anslå i penge, for at gøre regningen tydelig for bonden«.

I denne faste afgift kom imidlertid til at indgå endnu to bestanddele, hvorved staten indkasserede yderligere en gevinst på grundlag af boniteringen. Under påskud af at ville tilvejebringe en retfærdigere fordeling af alle byrder tillagdes nemlig for det første et beløb på 3 rdl. for de kgl. skatter, mod at samme beløb fradrogtes pr. tønde matrikelshartkorn. Herved opnåedes en beskatning af det tidligere omtalte fiktive areal på $4135^{12}/_{14}$ tdr. land til 24, d. v. s. der indvandedes via jordebogsafgiften et ekstra skattebeløb af amterne på ca. 2500 rdl. For det andet tillagdes for Frederiksborg amts vedkommende 4 mk. som den anslåede værdi af det fortsatte høstningsnaturalhoveri imod det samme beløbs fradrag pr. td. hartkorn. Gevinsten heraf androg ca. 420 rdl.³⁵.

Til illustration af, hvad reformerne således kom til at koste den enkelte bonde, skal her anføres et konkret eksempel³⁶. Fogden Hans Nielsen i Herlev på Frederiksborg amt var blandt de første, der fik arvefæsteskøde på sin gård. Dennes hartkorn udgjorde 7 tdr. 3 skpr. 2 fdk. $\frac{3}{5}$

i Christian den Syvende,
af Guds Naade Konge til Dan-
mark og Norge, de Wendes og Gothers, Hertug
til Slesvig, Holsteen, Stormarn, Ditmarsken
og Oldenburg; giøre vitterligt: At Vi af særdeles
Kongelig Naade herved ganske og aldeles skide og afhænde
fra Os og Vore Kongelige Arve-Successorer, til den hæderlige
Bondemand *Hans Nielsen* og hans
Arvinger, den under Friderichsborg Amt beliggende, og hidind-
til af *Gunnar Suly* i Første havde Gaard
i *Merlem* Sogn og *Merlem* Bye, *Eng*,
have Gaard kaldet, af Hartkorn Ager og *Eng* Lønder,
7 Skiepper, 2 Fierdingkar ^{2^{1/2}}/₆ Album, med al dens Tilliggende,
efter den i Aaret 1785 fuldendte Udskiftning og Jorddeeling,
samt efter det herved følgende Copie-Carte, som udviser alle
Gaardens Jorder, og ved Tal deres udvortes Skiallmørs
Længde, og er overeensstemmende med den for Amtet indrettede
og i Bort Rentekammer værende Grændse-Protocol, alt til
evindelig Arv og Eiendom, for bemeldte *Hans*
Nielsen samt hans Arvinger og Efterkommere,
eller hvem, som han eller de, i Kraft af den ham herved med-
deelte Eiendoms-Ret, maatte finde for godt at overdrage og

alb., hvoraf han måtte afgive den ham tilhørende andel på 3 skpr. 3 fdk. $\frac{47}{60}$ alb. i Bryde skov, da denne skulle indtages til kgl. skov. Tilbage blev 6 tdr. 7 skpr. 2 fdk. $\frac{249}{60}$ alb. Boniteret og omregnet til jord af takst 24 gav dette 46 tdr. 7 skpr. land. Divideret med 5 udgjorde dette 9 tdr. 3 skpr. boniteret hartkorn (à 5 tdr. land til 24). Heraf skulle, når gården skiftede ejer, og forhøjelsesafgiften trådte i kraft, svares 8 rdl. 1 mk. pr. td., nemlig 3 rdl. for kgl. skatter, 1 rdl. for landgilde, 2 rdl. for tiender (konge- og kirketiende), 1 rdl. 3 mk. for det afløste hoveri og 4 mk. for naturalhoveriet, altså i alt 76 rdl. 3 mk., hvorfra droges for de kgl. skatter 3 rdl. pr. td. matrikelshartkorn eller 20 rdl. 5 mk. $\frac{69}{20}$ sk. og for naturalhoveriet 4 mk. pr. td. matrikelshartkorn eller 4 rdl. 3 mk. $\frac{1379}{90}$ sk., hvorefter den faste afgift altså udgjorde 51 rdl. $\frac{1121}{180}$ sk., som omregnet i korn efter de forannævnte satser gav 9 tdr. rug, 9 tdr. byg, 9 tdr. havre og $\frac{12}{3}$ sk. i penge. Forudsat nu, at kornpriserne i gennemsnit fortsat holdt sig uforandrede som i 10-året 1778—87, ville pengeværdien af denne kornmængde, og altså det beløb, hvormed afgiften virkelig skulle betales, udgøre 9×7 rdl. $\frac{153}{5}$ sk. + $\frac{12}{3}$ sk. eller årligt i alt 64 rdl. 2 mk. $\frac{141}{15}$ sk. og ikke de før kornomregningen fastsatte 51 rdl. $\frac{1121}{180}$ sk. Som fæster må Hans Nielsens årlige afgifter have udgjort: landgilde ca. 4 rdl. 4 mk., tiender 2 rdl. 5 mk. 8 sk., i alt 7 rdl. 3 mk. 8 sk. foruden det fulde naturalhoveri.

Når man dertil lægger, at skovudvisningen skulle ophøre, at en ikke ganske uvæsentlig del af hoveriet skulle vedblive, at der ved frasalg af parceller såvel som ved ejerskifte skulle svares recognition, at den kgl. jagt forbeholdtes, at konge- og amtsrejser fortsat skulle udføres, og at overhovedet kongen forbeholdt sig herligheden til gården³⁷, så tør det nok siges, at staten har taget sig godt betalt for sit reformarbejde.

Da de gamle ejendomsskatter skulle omlægges i h. t. skatteloven af 1903, foranledigede en række bønder i Nordsjælland finansministeriet til at foretage en undersøgelse af jordebogsafgifterne i Frederiksborg amt. I den redegørelse³⁸, som blev resultatet heraf, hedder det bl. a.: »Bortarvefæstningen blev formedelst *de meget moderate vilkår*³⁹ — — betragtet som en kgl. gunstbevisning, der først kunne bevilges efter indgiven ansøgning. — — Der skulle herefter *ikke erlægges nogen købesum*⁴⁰, derimod blev den tidligere landgilde eller dennes værdi *noget*⁴¹ forhøjet, ligesom det fastsatte tiendevederlag oversteg den gamle naturaltiendes pengeværdi.« På baggrund af det foran udviklede tør man vist

nok anse denne finansministeriets vurdering af forholdet for meget optimistisk. Det er rigtigt, at de nordsjællandske arvefæstere ikke betalte nogen købesum, men til gengæld måtte de rigtignok indgå på en stedsevarende afgiftsforhøjelse, der var tilstrækkelig til at forrente og amortisere en meget betydelig købesum.

Vil man nu spørge, hvorfor de nordsjællandske bønder var villige til at modtage arvefæste på disse vilkår, ligger i hvert fald en meget væsentlig del af svaret i det højst interessante forhold, at kommissionen i 1798 kunne meddele, at der allerede før 22. december 1791 »*var føjet anstalt, at de som herefter fæster gårde på Frederiksborg og Kronborg amter, efter visse års forløb, betaler den forhøjede faste afgift, i stedet for landgilde, tiendepenge etc., på det selvejerne eller arvefæsterne ej skulle være deteriores conditiones mere end de simple fæstere*«⁴². Under disse omstændigheder er det selvindlysende, at bønderne lige så gerne kunne tage arvefæsteskøder. I realiteten var der altså tale om et tvangssalg, som vist nærmest kan betegnes som temmelig hårdhændet. Naturligvis har det også i sig selv gjort det lettere for bønderne at akceptere, at først deres efterfølgere skulle betale prisen. Gårdenes herved forringede salgsværdi har de kunnet tage sig forholdsvis let. Der var måske lidet at vinde, men til gengæld ingen kapital at tabe.

Hvad kostede nu disse reformer, og i hvilket forhold stod de forøgede indtægter for statskassen til den investerede kapital? N. Rasmussen Søkilde⁴³ angiver den samlede udgift til 580.000 rdl. og den årlige gevinst til 16.000 rdl. Disse tal kan nok have bidraget deres til en fejlagtig opfattelse af regeringens motiver i reformpolitikken, da denne forfatter har været meget benyttet ved nyere landbohistoriske fremstillinger, skønt hans bog om landboreformerne kun i mindre grad bygger på selvstændige kildestudier. Begge hans tal er imidlertid forkerte, det første for højt, det andet for lavt. A. F. Bergsøe⁴⁴ har for så vidt de rigtige tal, som han angiver de samlede udgifter til 279.575 rdl. og efter kommissionens slutopgørelse ansætter den årlige forøgelse til omtrent 27.000 rdl.⁴⁵, hvoraf 10—11.000 rdl. kunne anses som forrentning af den investerede kapital og 16.000 rdl. som rent overskud. Imidlertid må indtægten som allerede nævnt faktisk anlås betydelig højere end af kommissionen angivet, idet den ikke har medregnet gevinsten ved de for lavt ansatte basiskornpriser, ligesom den heller ikke har medregnet værdien af de indtagne kgl. skove, skovudvisningens ophør, recognitioner

ved frasalg og ejerskifte, jagtret og konge- og amtskørsler. Af disse poster kan den første nogenlunde beregnes, de øvrige næppe. Differencen mellem de antagne kornpriser og det foregående 10-års gennemsnitlige kapitalstakst udgjorde som tidligere nævnt ca. 1 rdl. 3 mk. for en tønde af hver af de tre kornsorter. Da der af begge amter, når den faste afgift overalt var trådt i kraft, vilde blive svaret ca. 6000 tdr. af hver kornsort⁴⁶, udgjorde denne post altså ca. 9000 rdl., som må tillægges de af kommissionen anførte 26.000 rdl., hvorefter udbyttet — fraset en kommende konjunkturgevinst — udgjorde 35.000 rdl., hvilket svarer til en forrentning af den investerede kapital på ca. 12½ %. Holder man sig til de af kommissionen anførte 26.000 rdl., var forrentningen ca. 9,3 %.

Af den anvendte kapital var den langt overvejende del, antagelig 60—70 %, medgået til udflytningen, medens opmåling, udskiftning og taksation har medtaget ca. 35.000 rdl. eller 10—15 %. Resten er medgået til lønninger, befordring, præmier og opmuntringer og andre udgifter vedrørende driftsforbedringer, såsom uddeling af kløverfrø o. l.⁴⁷.

Forsøget på de nordsjællandske amter havde således til fulde bestået sin prøve og godtgjort, at landboreformer havde meget gunstige fiskale virkninger. Regeringen tøvede da heller ikke med under Reventlows ledelse at gå videre på det øvrige krongods efter samme linier⁴⁸. Allerede ved en kgl. resolution af 17. august 1785 overdroges det Reventlow at iværksætte lignende reformer på Bådesgård gods på Lolland. Arvefæsteskøderne her, som approberedes ved kgl. resolution af 12. januar 1791, tog de nordsjællandske til mønster, men den faste afgift sattes her betydeligt højere, idet der af hver 5 tdr. land til 24 skulle svares:

Hoveripenge	4 rdl.
landgilde	2 -
konge- og kirketiende	2 - 3 mk.
forbedringsafgift	2 -

i alt 10 rdl. 3 mk.,

hvortil lagdes 3 rdl. for de kgl. skatter, mod at samme beløb fradroges pr. td. matrikelshartkorn.

Resultatet heraf var, efter hvad Bergsøe anfører, at medens godset i 10-året før reformerne havde givet 3.238 rdl. i årligt nettoudbytte, steg dette herefter straks til 4.300 rdl. og efter 10 års forløb til 4.920 rdl., efter at forlods var fradraget rente af forbedringskapitalen.

Efter Bådesgård fulgte krongodset i Odsherred. Her iværksattes reformerne i h. t. en kgl. resolution af 9. november 1785. Arvefæsteskøderne, der approberedes ved kgl. resolution af 9. maj 1792, fastsatte her den faste afgift på en lidt anden måde end på de nordsjællandske amter, idet der af hver 5 tdr. land til 24 8 år efter udskiftningens tilendebringelse skulle svares:

For landgilden	2 rdl.
for hoveriet	3 -
for konge- og kirketiende	3 - ,

hvortil blev at erlægge

12 år efter udskiftningen	68 sk.
16 - — —	68 -
20 - — —	68 -

i alt 10 rdl. 12 sk.,

hvortil lagdes 4 rdl. for de kgl. skatter, hvilket beløb igen fradroges pr. td. matrikelshartkorn.

Her synes det, som om regeringen endelig havde spændt buen for stramt. Boniteringen var her efter Bergsøes angivelse mere ufordelagtig end i Nordsjælland, og resultatet blev, at kun meget få bønder tog arvefæsteskøder.

Et hovedtræk i regeringens reformpolitik på krongodset synes da at have været et stadigt stigende krav om et finansielt udbytte. Ansporet af uventet gunstige erfaringer, eftersom arbejdet skred frem på Frederiksborg og Kronborg amter, og af den fortsatte konjunkturopgang samt måske af den stigende finansnød gik man efterhånden til den yderste grænse, ja overskred den til sidst.

NOTER

1. Se f. eks. Hans Jensen, Dansk Jordpolitik, I, 1936.
2. Se f. eks. Albert Olsen i Scandia III, 1930, VI, 1933, og XII, 1939.
3. V. Falbe Hansen, Stavnsbåndsløsningen og Landboreformerne, I, 1888, s. 16 f.
4. F. eks. i Scandia III, s. 258, sst. XII, s. 134, og Hist. tidsskr. 10, VI, s. 529 f.
5. Axel Linvald, Antvorskov og Vordingborg Krongodser 1768—74. I »Fra Arkiv og Museum« III og IV. Se især III, s. 286 f.
6. Landbokommissionen af 1784, 3. november, for Frederiksborg og Kronborg amter. Pk. Diverse dokumenter 1785—88. RA.
7. Komm.s kopibog II, 30. jan. 1798.

8. G. C. Oeder, *Bedenken über die Frage: Wie dem Bauernstande Freyheit und Eigenthum — — verschaffet werden könne*. 1769.
9. Komm.s journ. nr. 1.
10. W. A. Hansen, *Beskrivelse over de efter en Kongelig Commissions Forslag paa Friderichsborg og Cronborg Amter foretagne Indretninger*. 1790.
11. Komm.s journ. nr. 426.
12. Se herom »Minerva«, 1788, sept.
13. En vurdering findes f. eks. i G. Sarauw, *Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand*. Frederiksborg Amt. 1831.
14. N. Rasmussen Søkilde, *Landboreformerne og den danske Bondestands Frigjørelse*. 1888, s. 68—72.
15. Komm.s journ. nr. 20.
16. Sst.
17. W. A. Hansen, *Beskrivelse*, s. 56.
18. Komm.s journ. nr. 20.
19. *Finanskoll.s forestillinger 1788*, nr. 101. RA.
20. *Finanskoll.s journ. C. 1785*, nr. 52, og *finanskoll.s missivprotokol 1785*, s. 347.
21. »Minerva«, 1788, oktbr.
22. *Rentekammerets relations- og resolutionsprot. 1786 B.*, nr. 140. RA.
23. Sst.
24. Sst. I komm.s forestilling af 2. juni 1788 angives datoen til 19. juli 1786.
25. *Rentekammerets relations- og resolutionsprot. 1788 A.*, nr. 106.
26. *Koncept i komm.s arkiv*, pk. »Diverse dokumenter«.
27. *Komm.s kopibog I*, 9. febr. 1787.
28. *Komm.s journ.* nr. 365.
29. *Komm.s kopibog II*, 24. april 1790.
30. [Finansministeriet], *Jordebogsafgifterne i Frederiksborg Amt*. 1906, s. 22 f.
31. *Komm.s forestilling af 2. juni 1788*. Se note 25.
32. *Komm.s arkiv*, pk. »Diverse dokumenter« og forestillingen af 2. juni 1788.
33. I W. A. Hansen, *Beskrivelse*, er forestillingen af 2. juni 1788 aftrykt s. 133—56. Heri er dog rentekammerets korrektion optaget og fremtræder som komm.s forslag.
34. Efter RK. *Sjæll. landv.ktr. Frederiksborg og Kronborg amters skødedokumenter 1788—93*. RA.
35. *Jordebogsafgifterne i Frederiksborg Amt*. 1906, s. 15, og RK. *Sjæll. landv.ktr. Fr.borg og Kronborg amters skødedokumenter 1788—93*: »Beregning over den årlige afgift, som flg. bønder ved at få fri ejendom på deres fæstegårde bør svare i tiden — — —«.
36. Samme »Beregning — — —«.
37. *Skødeudkast trykt i W. A. Hansen, Beskrivelse*, s. 161—180.
38. *Jordebogsafgifterne i Frederiksborg Amt*. 1906, s. 14 f.
39. *Forf.s udhævelse*.
40. *Finansmin.s udhævelse*. 41—42. *Forf.s udhævelse*.
43. N. Rasmussen Søkilde, *anf. værk*, s. 83.
44. A. F. Bergsøe, *Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Renteløvs Virksomhed*. 1837, s. 70 f.
45. Heri er medregnet 730 rdl., som kommissionen beregnede indvundet ved Søborg sos udtørring. Se herom komm.s nævnte forestilling af 30. jan. 1798.
46. Bergsøe, *anf. værk*, s. 71.
47. *Samlet oversigt over komm.s udgifter findes som bilag til forestillingen af 30. jan. 1798*.
48. Om reformerne på Bådesgård og i Ods herred, se Bergsøe, *anf. værk*, s. 73—77, og Betænkning ang. de Statskassen tilflydende Arvefæsteafgifter m. v. og deres Afløsning. Afgiven af den af Finansministeriet under 1. Juni 1907 nedsatte Kommission. 1909.

Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat

AF SIGURD RAMBUSCH

Udlandet.

Regnskabsføring har været kendt, så længe som kultursamfund har eksisteret. Den engelske sagfører, Arthur H. Woolf, skriver i sin bog om revisionens historie: »Civilisationen er handelens ophav, og handelens barn er regnskabsføring« — og det er rigtigt. En vis civilisation må eksistere, for at en handel kan udvikle sig, og har denne først vokset sig kraftig, bliver det nødvendigt for handelsmanden at føre regnskaber¹. Revisionen — d. v. s. kontrol af regnskaberne — er naturligvis ikke så gammel som regnskabsføringen. Den opstod, da handelsmanden måtte overlade andre at føre sine regnskaber, og han selv blot nøjes med fra tid til anden at kontrollere disse regnskabsførere. Var han meget optaget, eller var regnskaberne særlig komplicerede, kunne han leje, eventuelt fastansætte en regnskabskyndig mand til dette kontrolarbejde — en revisor.

Allerede i det gamle Ægypten i 7. århundrede f. Kr. træffes revisorer. De var dog ikke ansatte (eller lejede) af købmænd, men var statsansatte. Deres opgave var at kontrollere skrivers regnskaber over de forråd og skatter, der tilførtes kongens forrådshuse. Deres stilling var meget anset og mægtig og kunne forenes med andre høje statsembeder. Andre oldtidsfolk som assyrerne, babylonierne, fønikerne og jøderne anvendte en slags handels- og regnskabskyndige tillidsmænd, hvis opgave var at bivåne handelen, medunderskrive kontrakter, påse, at alle forpligtelser i handel blev holdt o. s. v. Egentlige revisorer kendte disse folk dog ikke.

Athen i storhedstiden så vel som den romerske republik udviklede også både et regnskabs- og et revisionsvæsen inden for statsstyrelsen. Som romerriget udviklede sig, blev det imidlertid klart, at mange institutioner og funktioner var forældede og burde skiftes ud, men alt for ofte skete det ikke. Således havde romerne skabt et fint regnskabsvæsen, men deres revisionsvæsen var ikke fulgt med udviklingen og passede

ikke til kejsertidens komplicerede økonomiske liv. Statholdere, generaler og andre embedsmænd tilvendte sig fra republikkens sidste år store pengesummer af de kasser, der var betroet dem. De var jo selv en del af staten, som ikke havde midler til uvildigt at kontrollere dem. »Mangelen på en uafhængig og dybtgående kontrol med det romerske statsbogholderi dannede et af de sværeste af de sår, af hvilke Roms forfatning måtte gå til grunde«, siger forfatteren til en bog om romernes regnskabsvæsen, og er det måske lidt overdrevet, så er der dog meget sandt heri².

De mørke århundreder mellem romerrigets sammenbrud og højmiddelalderen bragte ikke regnskabs- og revisionsvæsenet nogen udvikling. De første moderne forsøg på grundig revision gøres i England i tilknytning til den engelske finanskasse, »The Exchequer«. Som så ofte i revisionsvæsenets historie er det statsforvaltningen, der viser vejen. I det 16. århundrede oprettedes i England en statsrevision, adskilt fra finanskassen, men ikke før sent i det 19. århundrede (1866) blev revisionen af statens regnskaber tilfredsstillende. Da havde professionelle regnskabsførere allerede været kendt et par århundreder; det var især godsregnskaber, de førte eller reviderede.

Det engelske regnskabsvæsen havde nemlig i middelalderens sidste år nået et stade, som var højere end det gamle romerske, og som langt overgik udlandets. En undtagelse var dog Italien, hvis livlige handel med varer og penge, og hvis store handelselskaber krævede en udviklet regnskabskunnen. I Italien blev det dobbelte bogholderi første gang anvendt omkring 1300, og her udkom 1494 den første videnskabelige afhandling om bogholderi, munken Luca Paciolo's »Summa de Arithmethica, Geometria, Proportioni et Proportionalita«, hvis sidste afsnit »De Computis« (om regnskaber) indeholdt 30 kapitler om den bedste måde at føre regnskab på. Paciolo's tanker bredte sig hurtigt og bidrog til at gøre bogholderiet i de fremskredne europæiske lande mere pålideligt og ensartet. Kort efter år 1525 begyndte en litteratur om regnskab og revision at udkomme i disse lande. Det var også i Italien, at de første professionelle regnskabsførere levede. 1581 dannede regnskabsførerne i Venezia den tidligst kendte faglige sammenslutning; snart efterfulgtes de af deres kolleger i Genova, Bologna og andre byer.

De første professionelle — modsat embedsansatte — regnskabsførere og revisorer på de britiske øer, fandtes i Skotland omkring 1700. 1853

dannedes deres første faglige forening »Institute of Accountants of Edinburgh«, 1854 dannedes en lignende i Glasgow. Henholdsvis 1854 — altså i år netop 100 år siden — og 1855 modtog disse foreninger kongeligt charter, et kongeligt patent, der anerkendte dem som juridiske personer og gav dem visse pligter og rettigheder. Medlemmerne fik lov at kalde sig »chartered accountants«, en titel, der snart skulle blive eftertragtet. 1867 sluttede Aberdeens regnskabsførere og revisorer sig sammen og fik samme år kgl. charter, og 1893 forenede de 3 foreninger sig om at danne et »general examining board«, der sikrede, at alle 3 foreninger stillede de samme krav for optagelse af medlemmer. Fra 1897 udsendte de — ligeledes i fællesskab — et fagtidsskrift: »The Accountants Magazine«. Udviklingen i England var lidt bagefter den skotske. Her — som i Skotland — var de første revisorer og regnskabskyndige sandsynligvis lærere i regning og bogholderi, der som bibeskæftigelse foretog dette arbejde.

I Storbritannien som helhed betød det 19. århundrede umådelig meget for revisorstandens udvikling; ja, det er i denne periode og netop her, at de moderne fagrevisorer opstår. Den industrielle revolution med sine følger: en kraftig økonomisk ekspansion og mere komplicerede handelsformer, skabte et behov for regnskabskyndige, og en række kriser og krak i forretningslivet gav arbejde til revisorerne, der behandlede fallitboer i stor mængde. Lovene om bankerot af 1831 og om insolvente debitorer af 1842 nævnte for første gang i lovgivningen de professionelle revisorer og gav dem ret til at være en slags offentlige tillidsmænd over for dem, som lovene handlede om. I 1870 organiserede en stor del af de engelske revisorer sig, og i 1880 forenedes de og fik kongeligt charter som »The Institute of Chartered Accountants of England and Wales«. 1885 dannedes den anden store engelske forening »Society of Accountants and Auditors« (i dag hedder den »Society of Incorporated Accountants and Auditors«).

Historien om de engelske revisorer er fortalt så forholdsvis detaljeret, fordi de skulle blive forbillede for mange andre landes revisorer; dette gælder også deres uddannelse. De engelske revisorer hævdede ved strenge prøver og kollegiale skøn, inden en ny revisor optoges blandt dem som »fellow«, en meget høj standard. Nye revisorer uddannedes ved at stå i lære hos de ældre i 5 år — hvis de havde taget en universitetsgrad dog kun 3 år. Herefter skulle de bestå en eksamen, hvis krav

var meget omfattende: Foruden at være ekspert i bogføring og revision, måtte kandidaten have kendskab til forretningslivets jura, så han kunne rådgive sine klienter i den moderne forretningsverdens labyrinter. Endelig måtte kandidaten have studeret almindende fag som historie og geografi og have gode sprogkundskaber.

Med så høje krav måtte de engelske revisorerers elite, »chartered accountants« — blive en højt kvalificeret og anset stand. Tillige var den vellønnet. Deres arbejde var ikke blot at revidere, men også at anlægge og ofte føre regnskaber, behandle døds- og fallitboer og i det hele taget være forretningsmandens rådgiver. Deres forretninger var dels enkeltmandsfirmaer, dels firmaer med to eller flere indehavere. Aktieselskabsformen brugtes slet ikke af de engelske revisorer. Nogen revisorlov havde England ikke, revision var fri næring, og i 1883 var der alene i London 840 revisorer.

At det netop var i England, revision i moderne form opstod, skyldtes Englands førerstilling i industri og handel. Efterhånden som den industrielle revolution i løbet af det 19. århundrede bredte sig til resten af Europa og til Amerika, og efter handelens opsving i samme periode, fik også andre lande behov for revisorer. Kapitalen demokratiseredes ved aktieselskabers og andelsselskabers oprettelse. De mange små aktionærer og andelshavere ville vide deres indskud sikre og ønskede at blive holdt underrettede om deres selskabs status så pålideligt, som denne kunne gives. Til dette arbejde var netop revisoren den rette. Men alt for tit måtte forretningsverdenen gennemgå store kriser og bedragerier og de små kapitalister lide bitre tab, før dette sikkerhedskrav opfyldtes³.

U. S. A.'s revisorstand skabtes i det 19. århundredes sidste årtier efter engelsk forbillede. 1887 dannedes den faglige forening »The American Association of Public Accountants«, som gjorde et stort arbejde for at skabe en amerikansk revisorstand med ensartet uddannelse og ens pligter. Revisorlovgivningen henhørte nemlig under enkeltstaternes lovgivning, så den kunne variere meget fra stat til stat. 1898 fik New York en lov om statsautoriserede revisorer, og andre stater fulgte snart efter. På et punkt overgik amerikanerne deres engelske læremestre, nemlig da de 1900 åbnede den første universitetsafdeling for revision på New York University.

Også Holland fulgte nøje de engelske principper, lige til accountant-

navnet. Her så lidt som i England fandtes der nogen revisorlovgivning, der kunne give revisorer en begunstiget stilling; gennem de faglige foreninger styrede de hollandske revisorer deres egne sager, hvad uddannelse, pligter og ansvar angik. De dygtigste revisorer sluttede sig 1885 sammen i »Nederlandsche Instituut van Accountants«. Også i Holland etablerede revisorerne sig i personlige firmaer og brugte ikke aktieselskabsformen.

Modsætningen hertil er »den kontinentale linje«, som især træffes i Tyskland. Den karakteriseres ved store upersonlige revisionsaktieselskaber (eventuelt med begrænset ansvar). Ganske vist havde der længe eksisteret »Bücherrevisoren«, der mest arbejdede i personlige firmaer, men for det tyske revisionsvæsen fik de foreløbig ikke meget at sige. Det fik derimod de af storbankerne i 1890'erne efter amerikansk mønster oprettede »Treuhand«-selskaber. Deres formål var at forvalte formuer og at rådgive for og financiere storindustrien, men heraf udviklede sig hurtigt almindelig revisionspraksis⁴.

Sverige havde endnu omkring århundredskiftet ingen lovgivning om eller autorisation af revisorer, men det svenske regnskabsvæsen stod på et meget højt stade. 1899 dannedes de svenske revisorers faglige forening »Revisorsamfundet«⁵.

Revision i Danmark før 1898.

Den først kendte regnskabsføring i Danmark er knyttet til kongemagten, og den var overdraget en af kongens mest betroede mænd, kansleren, hvis embede vi har underretning om så langt tilbage som til Valdemar den Stores tid. Blandt sine talrige pligter havde kansleren opsynet med kongens kasse og ansvaret for de dertil knyttede regnskaber. Det praktiske arbejde i kancelliet udførtes af klerke, kapellaner, notarer, eller — som de til sidst kom til at hedde — skrivere. Kancelliet skulle bl. a. sørge for, at regnskaber og afgifter fra lenene blev afleverede, og derefter skulle det revidere dem⁶. I det 16. århundrede, der betød en stærk stigning i centralmagtens indflydelse, lykkedes det kongen at gøre alle landets len afgifts- og regnskabspligtige, og dette betød naturligvis et stærkt forøget arbejde for kancelliet⁷.

Som en konsekvens af den nye tilstand udskiltes 1559 rentekammeret fra kancelliet. Rentekammeret lededes af en rentemester, fra 1599 af to,

ofte af høj adelig byrd, og dets opgave var foruden at føre centralstyrelsens regnskaber at revidere regnskaberne fra lensmændene og de andre embeder rundt om i landet: byfogeder, toldere og byråd. Det daglige arbejde varetoges af renteskriverne. Snart blev ikke mere kansleren, men rigshofmesteren den ansvarlige leder af rigets finanser⁸. Rentekammeret — der forøvrigt flere gange skiftede navn — betød et stort fremskridt for rigets regnskabsvæsen⁹. Således udarbejdede det allerede 1559 vort første statsregnskab; men det kæmpede med store vanskeligheder, især den, at embedsmændene først indsendte deres regnskaber efter flere »rykkerbreve«, og undertiden slet ikke. Herom vidner talrige breve i »Kancelliets brevbøger«. Indtil enevældens indførelse anvendte rentekammeret romertal og førte kun enkelt bogholderi¹⁰.

Enevælden betød her som på mange andre punkter koncentration af administrationen og dermed bedre overblik. De tre første enevældige konger tordnede mod den megen slendrian på regnskabsvæsenets område, men uden stort resultat¹¹.

Den vigtige kammerrets-ordning af 18. marts 1720 indskærpede de kongelige »kassebetjente«s pligt til at indsende deres regnskaber (for hvis førelse der gaves ret nøje regler) til rentekammeret¹². Det skulle ledsages af to specifikationer, af hvilke rentekammeret skulle beholde den ene, og renteskriveren, »som regnskabet til revision annammer«, den anden. Rentekammeret skulle endeligt godkende regnskaberne. Ved renteskrivernes revision og ved rentekammerets endelige kontrol og decision, kontrollerede den enevældige centralstyrelse sine lokale embedsmænd. 1793 bestemtes det, at byfogeder og magistrater hver måned skulle sende de til kongen indkomne beløb til amtsstuerne, hvorfra de hvert kvartal gik til rentekammeret. Der medfulgte vejledning for købstæderne i at føre hovedbog, og for byfogeder, magistrater og amtsstuer i tillige at føre kassebog¹³.

1840 kom enevældens mest vidtgående bestemmelse om statens regnskabsvæsen og revision, nemlig »Forordning for Danmark angående det offentlige kasse- og regnskabsvæsen i almindelighed«. Baggrunden for denne »på flere punkter mærkelig skrappe kasseforordning« var et foruroligende stort antal bedragerier over for statens kasser især inden for toldvæsenet. Regeringen havde længe været bekymret over tilstanden, og stænderforsamlingerne tilrådede de radikale bestemmelser¹⁴. Forordningen udvidede de kgl. kassebetjentes arbejde, idet de nu alle

skulle føre kassebog. Dernæst bestemte den, at der ved embederne skulle ansættes særlige kassekontrollører, altså en intern revision ved de lokale embeder. I finanskollegiet, hvori rentekammeret nu var opgået, skulle regnskaberne revideres kritisk, nemlig således at det påsås, at »alt er medtaget og stemmende med anordningerne«. Der var endelig bestemmelser om de ved revisionen ansatte embedsmænd og deres ansvar.

Under enevælden havde det ikke været muligt for folket at kontrollere rigets indtægter og udgifter. I stænderforsamlingerne blev statsbudgettet (1835) og -regnskabet (1837) forelagt til betænkning. Rigets finanser drøftedes livligt her og i offentligheden, men nogen besluttende myndighed havde stænderforsamlingerne ikke, kun rådgivende¹⁵. Ved grundloven af 1849 blev det rigsdagen, der bevilgede staten de nødvendige finanser og kontrollerede, at de blev anvendt på lovlig og forsvarlig måde. Kontrollen blev henlagt til den ved grundloven skabte institution af statsrevisorer; grundlovens § 53 sagde om dem: »Hvert ting udnævner to lønnede revisorer. Disse gennemgå det årlige statsregnskab og påse, at samtlige statens udgifter deri er blevne opførte, og at ingen udgift udenfor finansloven har fundet sted. De kunne fordre sig alle fornødne aktstykker og oplysninger meddelte. Det årlige statsregnskab, med revisionens bemærkninger, forelægges derefter rigsdagen, som med hensyn til samme tager beslutning«.

Grundlovene af 1855 og 1863 havde løfteparagraffer om oprettelsen af »regnskabsretter«. Herved forstås særlige domstole — efter fransk og belgisk mønster — som efter kritisk revision fælder dom over de regnskaber, som afleveres af statens embedsmænd. Senere grundlove har forladt ideen og holdt sig til linien fra 1849-grundloven¹⁶.

Det var ikke muligt for de politiske revisorer — statsrevisorerne — at undersøge alle detaljer i statsregnskabet. Enevældens administrative revision i statens kontorer udvikledes derfor yderligere, nu med finansministeriet som det centrale revisionssted; fra 1926 udøves den gennem hovedrevisoraterne.

De øgede krav om orden og fasthed i den offentlige forvaltning gjorde sig også gældende i kommunestyret. Købstædernes gamle friheder var under enevælden blevet stærkt begrænsede. Da enevælden gik mod sin afslutning, lempede den båndene, og mere ansvar og selvstyre blev overladt byerne, ligesom sogne og amter nu fik et vist selvstyre. Alt var dog

stadig kontrolleret af regeringen. Udviklingen ses tydeligt på regnskabs- og revisionsvæsenets område.

Købstadkommunalloven af 1837 bestemte, at byens regnskaber, der førtes af en kærner, efter at være reviderede af to repræsentanter for bystyret skulle fremlægges for offentligheden, og »regnskabet bliver dernæst nøje eftergået af en eller flere af det samtlige borgerskab valgte revisorer«. Havde disse revisorer bemærkninger at gøre til forslaget, og ville kærneren ikke erkende deres rigtighed, skulle regnskabet indsendes til amtmanden, som, hvis han måtte finde mere at indvende, skulle sende regnskabet til endelig decision i Danske kancelli. Det godkendte regnskab skulle trykkes og offentliggøres. Nyt heri er dels de større hensyn til borgerne (de borgervalgte revisorer), dels at kancelliets decision ikke mere var obligatorisk¹⁷. Den nye købstadkommunallov af 1868 bestemte, at de borgervalgte revisorer (2) skulle behandle regnskabet før byrådets revisionsudvalg, og bystyret skulle hjælpe dem til alle nødvendige oplysninger.

København havde som »fri rigsstad« bevaret flere af sine privilegier end de andre byer. 1840 fik byen sin kommunallov, der ligesom købstædernes oprettede et antal revisorer (4), valgt af borgerrepræsentationen blandt byens borgere. De skulle udnævnes på 4 år, hvert år skulle en afgå. Ved forskellige senere ordninger bestemtes det, at regeringens decision blev afskaffet, og at de omtalte kommunalrevisorer skulle behandle regnskabet før et af borgerrepræsentationen nedsat revisionsudvalg, men kun talmæssigt, mens udvalget skulle revidere kritisk. I praksis kunne udvalget ikke overkomme dette, og nøjedes med at godkende kommunalrevisorernes resultater. For at bremse denne uheldige udvikling, etableredes 1907 en administrativ revision ved siden af den hidtil eksisterende¹⁸.

1841 kom landkommunalloven, der oprettede det nuværende system af sogneråd, »sogneforstanderskaber«, og amtsråd. Sogne og amter fik som byerne ansvar for deres egen økonomi og dermed regnskabsvæsen, og de folkevalgte organer fik her som i byerne indseende med og del i regnskabets revision¹⁹.

Medens således både central- og lokaladministration tidligt udviklede et revisionsvæsen, der blev mere og mere effektivt, kendte man ikke en tilsvarende udvikling i erhvervene. Det danske erhvervsliv var indtil efter

midten af det 19. århundrede langt bagud for nabolandenes. Især var penge- og bankvæsenet uudviklet; indtil århundredets midte eksisterede kun en bank, nemlig den seddeludstedende statsbank²⁰. Men i årtierne derefter satte en voldsom økonomisk ekspansion ind. Jernbanerne bredte deres net ud over landet, mange nye industrier skød op støttet til det stigende behov og de lettere afsætningsmuligheder, og handelen søgte nye markeder her og i udlandet. Med denne udvikling blev det påfaldende, at regnskabsføringen ikke svarede til tiden, og endnu grellere trådte den uudviklede revision frem.

Bortset fra statens og købstæders, sognes og amters revisionsordninger, var der i det 19. århundredes sidste årtier kun to institutioner, hvor der udførtes forsvarlig revision. Sø- og handelsretten gjorde brug af en række »handelskyndige revisorer«, som »Lov om konkurs m. m.« af 25. marts 1872, § 79, havde bemyndiget den til at beskikke. De skulle sammen med kurator berette for retten om fallitboers omfang og årsager, om forretningens gang i årene før fallitten o. s. v. De københavnske manufakturgrosserer havde 1885 dannet »Foreningen til akkordpropositioners prøvelse«. Baggrunden var den højst uheldige praksis, der i konkurstillfælde havde udviklet sig i branchen: Skyldneren opsøgte kreditor i følge med venner, der ofte kunne være kunder hos kreditor. Han forelagde sin status, der var opgjort af kolleger og venner, og kreditor fik nu valget mellem at få den dividende, som ifølge status kunne tilkomme ham, eller den ifølge skyldneren langt ringere konkursdividende. Når det samtidig antydedes, at han i sidste fald kunne miste de omtalte kunder, havde han jo faktisk intet valg, men måtte gå ind på skyldnerens betingelser.

I første omgang tilsigtede foreningen derfor at hindre, at kreditoren blev snydt ved akkorder. I det lange løb førte dens virke til, at langt retfærdigere akkorder sluttedes. Så snart en manufakturgrosserer eller -handler standsede sine betalinger, trådte foreningens handels- og regnskabskyndige revisorer til for at lave en kritisk status og bedømme mulighederne for akkord. Institutionen udførte et virkelig stort arbejde. Allerede i det første år behandledes 34 og 1889—1909 i alt 2.545 akkord- og konkursboer, og resultatet blev et meget bedre forhold mellem branchens københavnske detaillister og grossererere. Det var især på grund af dens virke, at »Foreningen af københavnske manufakturgrossister« kunne

stiftes 1888. Desværre begrænsedes akkordforeningens arbejde til manufakturbranchen, hvor behovet for den åbenbart har været stærkest. Lignende foreninger i andre brancher oprettes først efter 1905²¹.

Mange dygtige revisorer anvendte og uddannede disse to institutioner, og da de første sagkyndige revisorer skulle beskikkes af handelsministeriet efter loven om autoriserede revisorer af 1909, fandtes der her mange emner²².

Revisor Harald Meyer var et af dem. Han var »handelskyndig revisor« ved Sø- og handelsretten, og han indtager en særstilling ved at være Danmarks vistnok første professionelle revisor²³. Han var født 1838, og efter en uddannelse ved handel og bogholderi etablerede han sig 1879 som revisor i København. Hertil havde han glimrende anlæg. I nekrologerne ved hans død i 1916 betegnes han som »et matematisk geni«, og hans store kyndighed i handels- og regnskabsforhold var almindeligt anerkendt. »Hans livs arbejde faldt på et tidspunkt, da det ikke i almindelighed var gået op for forretningsmænd, hvilken betydning bogholderi havde«; trods dette lykkedes det ham at vinde en ganske overordentlig anseelse for sine revisionspåtegninger, der »stod fast og ikke kunne anfægtes«, ja ved sin død var han »vel nok en af de mest kendte mænd inden for vor handelsstand«. At Harald Meyer gennem sit lange liv som revisor også blev en velhavende mand, antydes ligeledes i en nekrolog²⁴. Mens personen Harald Meyer således var velkendt i de to sidste årtier af det 19. århundrede, gælder det modsatte hans profession. I »Københavns vejviser« står der efter hans navn i navnelisten: »Revisor«, men erhvervet er ikke med i fagspalterne før 1903.

Med skyldig respekt for de netop nævnte revisorer er det tilladt at sige, at der i de sidste årtier af det 19. århundrede fuldstændig manglede forståelse for revisionens betydning. Dette er så meget mere uforståeligt, som vort erhvervsliv i de fleste henseender nu kunne stå mål med vore naboers. Disse havde imidlertid et revisionsvæsen eller var i færd med at udvikle det, og man må spørge, hvorfor Danmark i denne henseende var blevet stående på et af andre lande tilbagelagt stadium.

Det var de direkte interesserede parter, nemlig bank- og handelsverdenen, i anden række industrien, håndværket og landbruget, der måtte føre tanken om sagkyndig revision frem. Men det er en mærkelig kendsgerning, at disse kredse ikke gjorde sig sagens betydning klar. Hvor ringe forståelsen for sagkyndig revision var — især på landet —

omkring 1900, får man et udmærket billede af gennem forholdene inden for sognesparekasserne. Lensbaron Hans Rosenkrantz til Rosenholm, der var formand for »Centralorganisationen af jydskke sognesparekasser«, omfattende ca. 200 sparekasser, fortæller i 1902, at efter et underskud på 100.000 kr. for et par år siden fik han bestyrelsen med til at oprette en slags revisionsforening, der ansatte et par revisorer til at rejse rundt om sommeren og revidere sparekassernes regnskaber. Sparekasserne holdt absolut ikke af tanken og bød den kraftig modstand i sognene. Dog var det efterhånden gået fremad, således at nu ca. 50 sparekasser blev reviderede hvert andet eller tredje år på denne måde. Rosenkrantz konkluderede med, at revisions sagen ikke faldt i god jord på landet, hvor folk betragtede det som et indgreb i deres frihed, at udenforstående fik lov at se deres regnskaber²⁵.

Handelsstandsforeningerne havde været et ideelt sted at drage sagen frem til debat — og da det endelig skete, i 1898, var det da også netop her —, men det er umuligt at give nogen forklaring på, hvorfor det skete så sent, behovet for debat og handling havde jo eksisteret længe. De politiske forhold har dog sikkert spillet en rolle. Det var forfatningskampens tid (1870—1901), og at så mange kræfter anvendtes på forfatnings- og forsvarsspørgsmål gjorde, at andre lovgivningsområder blev forsømt. Det gjaldt især den sociale lovgivning og dernæst erhvervslovgivningen.

Handelsorganisationernes år efter år rejste krav om et handelsministerium blev ikke taget til følge. Regeringens vilje var god, men den bremsedes af oppositionen, hvis stilling grev Holstein-Ledreborg udtrykte 1885 under finanslovsbehandlingen: Venstre havde i og for sig intet imod oprettelsen af et handelsministerium, og når det gik imod, var det kun, »fordi det har vist sig, at denne regering ikke har brug for noget handelsdirektorat. Et handelsdirektorat ville være en ganske unyttig ting i hænderne på en regering, der er ganske ude af stand til at gennemføre tidssvarende reformer, og som især befinder sig i fuldstændig modstrid med den almindelige mening her i landet om, hvordan en toldreform bør finde sted«. Et handelsministerium blev først oprettet 1908. Et andet af erhvervenes brændende ønsker måtte vente helt til 1917 for at blive realiseret: en aktielov.

Trods krisen i erhvervslivet 1857 og et par store krak 1885 i Københavns veksellererverden, fandtes der herhjemme i 1898 ingen forståelse

for den sagkyndige revisions værdi²⁶. Og dog havde vort erhvervsliv undergået en stærk udvikling. Antallet af aktieselskaber var i stærk stigen i 19. århundredes sidste årtier. Greens »Danske fonds og aktier« nævner i sin første udgave 1883 180 aktieselskaber med en samlet kapital på godt 207 mill. kr. 1899 anføres 596 aktieselskaber med en kapital på godt 411 mill. kr., hvilket var omkring $\frac{1}{5}$ af Danmarks nationalformue. Skulle der skabes forståelse for god revision, kunne der tænkes to muligheder: 1. Enten nye og endnu voldsommere kriser i erhvervslivet, som ville aktualisere kravet om sagkyndige revisorer, måske suppleret med et krav om, at de fik en vis offentlig anerkendelse, og at lovgivningen i visse tilfælde — især i aktieselskaber — gjorde anvendelsen af dem obligatorisk. 2. Eller en fremsynet mand med autoritet kunne gøre erhvervslivets mænd opmærksomme på, at sagkyndige revisorer foruden ved at hindre eller begrænse bedragerier kunne gavne deres forretninger positivt ved at vise deres status med langt større sikkerhed end før og ved at være deres rådgivere.

Der eksisterede nemlig et latent, et endnu ikke erkendt behov for sagkyndig revision. Det ses alene ved tilslutningen fra handelens og — omend lidt senere — fra de andre erhvervs side, da behovet udtales og arbejdet tages op i praksis på at skabe et dansk revisionsvæsen; men man kan ikke se bort fra, at revisorens sene indtræden i dansk erhvervsliv også for en del skyldes, at man trods den skete udvikling alligevel ikke i erhvervsmæssig henseende var nået fuldt på højde med de store lande.

Revisions sagen rejses.

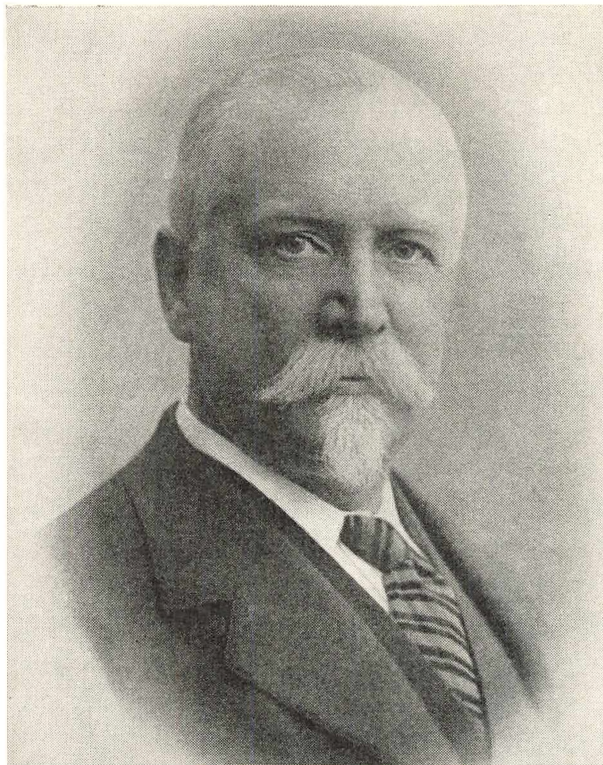
Bankdirektør, senere etatsråd Fr. Nørgaard, Århus, var en mand, som tog ivrigt del i sin bys og dens handelsstands trivsel, og som ved sine erfarne og intelligente ord og hele kultiverede personlighed ofte vandt gehør for sine tanker. Fr. Nørgaard var født 1861 i et københavnsk grossererhjem, og efter en fortræffelig bankmæssig uddannelse i Danmark og i udlandet fik han ansættelse i en københavnsk bank, men allerede 1888 udnævntes han til direktør i »Aarhus Privatbank«²⁷. At han var uden købmandsuddannelse og tilmed københavner, vakte i begyndelsen nogen skepsis, men snart havde han i byens erhvervsliv skabt sig en anset position, der førte ham til mange tillidsposter. Nævnes skal blot,

at han 1894 var blevet bestyrelsesmedlem for »Aarhus handelsforening«, eller som den hedder nu: »Aarhus handelsstandsforening«. 1899 — året efter at han havde rejst revisionssagen — blev han formand, hvad han var, indtil han 1909 kaldtes til direktørposten i Handelsbanken i København. I handelsforeningen havde Nørgaard især gjort sig til talsmand for en aktielov — han fik sæde i kommissionerne af 1900 og 1910 til forberedelse af en sådan lov — og nu tog han altså revisionssagen til sit hjerte²⁸.

23.—24. maj 1898 indledte Fr. Nørgaard på »Aarhus handelsforening«s vegne en forhandling om ansættelse af autoriserede revisorer²⁹. Hans publikum var 35 repræsentanter for de jyske handelsforeninger, der var samlede til det årlige møde i deres landsdelsorganisation, »Foreningen af jyske handelsforeninger« (nu: »Den jyske handelsstands centralforening«). »Aarhus handelsforening« havde taget initiativet, da denne forening stiftedes 1883; Fr. Nørgaard blev 1906 medlem af dens bestyrelse³⁰. Her behandlede spørgsmål af fælles interesse for de jyske handelsforeninger. Man søgte ved foredrag og diskussioner at belyse problemerne og ved resolutioner at påvirke såvel regering og rigsdag som offentligheden.

Fr. Nørgaard indledte sit foredrag med at konstatere, at revisionsgerningen slet ikke var tilstrækkelig værdsat i Danmark og i de fleste andre lande. Dette forhold var særlig beklageligt, fordi der i disse år oprettedes så mange andelsselskaber og aktieselskaber. Til trods for mange advarsler i form af bedragerier besørgedes revisionen næsten alle steder af ukyndige. Revisionen var i virkeligheden et meget vigtigt hverv, krævende og ansvarsfuldt. Derfor måtte revisoren være en autoritet i bogføringsforhold, han måtte — for at kunne gøre sig gældende — tillige være en dygtig kontormand, have juridisk viden, og ikke mindst være en stærk og uafhængig personlighed. Fordelen ved at have sagkyndige revisorer var naturligvis, at bedragerier ikke nær så nemt lod sig udføre.

England havde — gik Nørgaard videre — allerede i det 18. århundrede haft professionelle revisorer, »auditors«, og havde i sine »chartered accountants« de ideelle revisorer. De indrettede bogholderier, opdagede under deres grundige revision i tide bedragerier, ordnede boer o. s. v. De var højt kvalificerede og meget agtede. Næsten alle større banker og forretninger anvendte dem. England havde en lovgivning om aktie-

Fr. Nørgaard.

Foto på Handelshøjskolen i Århus.

selskaber og fællesforeninger, hvad Danmark stærkt savnede. Lovgivningen havde i mange tilfælde gjort det obligatorisk at bruge anerkendte revisorer, det gjaldt f. eks. i jernbaneselskaber. Også Frankrig havde lovbestemmelser om revisorer.

De eneste sagkyndige revisorer, Danmark havde, var Sø- og handelsrettens, der brugtes ved fallitboers behandling — Fr. Nørgaard synes at glemme den københavnske manufakturbranches revisorer —; autoriserede revisorer havde vi ikke. Og selv om »der . . . vistnok ingen [er] med forstand på de sager, der vil benægte, at der trænges til en gennemgribende forandring og forbedring af al revision herhjemme«, så vil dog en sådan reform være svær at gennemføre. Den gamle ordning, at revisorhvervene uddeltes som »ben« til »ikke særligt vel aflagte folk«, var indarbejdet gennem mange år, og den værste hindring for en reform var, at vi ikke havde de sagkyndige revisorer, der behøvedes. Til sidst drog Nørgaard sine konklusioner og pegede fremad. Vore få faglige revisorer

burde følge deres engelske kollegers eksempel og antage elever. Den teoretiske undervisning burde gives af handelshøjskolerne og autorisationen af handelsorganisationerne, måske af det forhåbentlig engang eksisterende handelsministerium. Det var nemlig »en samfundsopgave at beskytte de mange store og små aktionærer, interesserede og kreditorer, og da navnlig de små kreditorer, de tusinder af små sparekasseinteressenter f. eks., og en samfundsopgave, som det ganske særligt påhviler handelsstanden at løse«.

Nørgaard foreslog følgende resolution: »I erkendelse af den store betydning, det har, at have sagkyndige revisorer (fagrevisorer) til at kontrollere regnskaberne i de mange aktieselskaber, foreninger o. lign. og i erkendelse af det formålstjenlige i, at sådanne revisorer havde en eller anden offentlig autorisation, opfordrer man forretningsudvalget til at sætte sig i forbindelse med landets øvrige handelsrepræsentationer angående denne sag og til eventuelt at foranledige den forelagt handelsmødet«. Resolutionen vedtoges eenstemmigt, og foredraget optoges uforkortet i den trykte beretning fra mødet — hvad der sjældent var tilfældet³¹.

Tilslutningen til foredraget var stærk. Nørgaard havde da også med klarsyn grebet det væsentlige i sagen. Det var nøjagtigt ad disse linjer, at en dansk revisorstand kom til at udvikle sig, det gælder såvel i uddannelse og kvalifikationer som med hensyn til pligter og anvendelse — men det tog lang tid.

Ved »Foreningen af jyske handelsforeninger«s møder de følgende år fulgte Nørgaard sagen op. Allerede 1899 i Randers kunne han fortælle, at hans ord havde båret frugt. I Århus fandtes nu to revisionskontorer, og også i København, Odense og Ålborg var fagrevisorer begyndt at virke. Med tilfredshed kunne Nørgaard yderligere tilføje: »Spørgsmålet om en mere betryggende revision har som bekendt fundet tilslutning rundt omkring i landet. Såvel den fynske som den sjællandske handelsstand sluttede sig ved deres årsmøder fuldstændig til vor resolution, og mange private har vist tanken deres tilslutning«³². Næste skridt burde være lovgivning om revisorer, eventuelt i en aktielov. Der var tilslutning til, at Nørgaard arbejdede videre med sagen, så den kunne forelægges handelsmødet til efteråret³³.

På dette handelsmøde, det sjette i sin art, mødtes repræsentanter fra provinshandelsforeningerne med københavnske handelsfolk³⁴. Nørgaard

holdt sit foredrag fra 1898 (og desuden et foredrag om en aktielov, som han havde holdt i Randers året før). Det vedtoges, at forretningsudvalget skulle rette en anmodning til regeringen om nedsættelse af en kommission til udarbejdelse af »et lovforslag om en aktielovgivning og til at virke for indførelsen af en mere betryggende revision«³⁵.

På de jyske handelsmøder 1900, 1901, 1903 og 1905 lagde Nørgaard ord ind for sin sag. Han gjorde opmærksom på alle de stadier i revisionens udvikling i disse år, der skal behandles i de følgende afsnit: 1) Revisionskontorerne, som allerede nævnt, 2) Rud. Schous foredrag 1902 i Landhusholdningsselskabet om revision af andelsforetagenders driftsregnskaber og den som følge af foredraget nedsatte kommission, 3) Severin Jørgensens artikler i »Andelsbladet« om revisionskontorer for bedre revision i andelsforeninger og 4) politikernes initiativ.

Nørgaard havde — som naturligt var — fået sæde i den kommission, som regeringen i oktober 1900 nedsatte til at give udkast til en aktielov. Udkastet kom april 1901, men blev aldrig behandlet af rigsdagen³⁶. På møderne i 1901 og 1903 fortalte han om udkastet, som han var godt tilfreds med. Ifølge dette skulle generalforsamlingen vælge en eller flere revisorer og fastsætte deres løn. Revisorerne måtte ikke være bestyrelsesmedlemmernes underordnede eller slægtninge. De skulle til enhver tid have adgang til selskabets bøger og kasser og have alle nødvendige oplysninger. Generalforsamlingen skulle kunne afskedige dem. Nørgaard var skuffet i 1904, da det kunne ses, at aktielovgivningen ville trække længe ud, men i 1905 kunne han glæde sig over, at revisionssagen blev ført frem på rigsdagen. For selv om Nørgaard og handelsstanden med ham forstod, at det var det private initiativ, der måtte forsøge at virkeliggøre revisionstanken, så syntes de, at den nu havde vist sin duelighed og burde have statsanerkendelse, m. a. o. de ventede på statsautorisation af revisorer.

På det sidste handelsmøde, hvor Nørgaard talte for sagen — 29.—30. maj 1905 i Esbjerg — vedtoges eenstemmigt følgende resolution: »Efter den udvikling, revisionssagen i de seneste år har taget her i landet, og i erkendelse af sagens store betydning, tillader mødet sig at henstille til lovgivningsmagten, om tiden til at lovgive på dette område ikke snart måtte være inde«³⁷. Også landets øvrige handelsforeninger fulgte sagen med interesse, men den drivende kraft var den jyske forening³⁸.

Revisionskontorerne oprettes.

Fr. Nørgaard havde ikke talt for døde øren. Tilslutningen i handelsverdenen til hans forslag om bedre revision i Danmark efter engelsk forbillede viser, at et længe uerkendt behov her blev udtalt. Også pressen havde modtaget det første foredrag smukt³⁹. Nu kom der grøde i revisionssagen. Årene fra 1898 til 1910 danner den grundlæggende epoke i revisionssagens historie. Danmark får sin første revisorlov 1909 og sine første autoriserede revisorer 1910; men i tiden fra Nørgaards foredrag og indtil da sker den afgørende udvikling. Megen tøven og usikkerhed måtte overvindes, men mændene fra dengang høstede de erfaringer og skabte den respekt om standen, som den følgende generation har kunnet bygge videre på.

Nørgaards tanker tog første gang konkret form i den by, hvor han havde rejst sagen. I Århus grundlagdes Danmarks første revisionskontor, skabt af mænd, der betragtede revisionen som et selvstændigt fag, og som ledede deres forretninger ad de baner, der skulle blive fremtidens. Når »Revisionskontoret i Aarhus« almindeligvis har fået æren for at være landets første revisionskontor, er dette dog ikke rigtigt⁴⁰. Det åbnede nemlig først 2. januar 1899, mens »Østjydske regnskabs- og revisionsbureau« virkede allerede fra efteråret 1898⁴¹. Fejltagelsen kan forklares ved, at det var »Revisionskontoret i Aarhus«, som blev langt den betydeligste af de to virksomheder, mens »Østjydske regnskabs- og revisionsbureau« lukkede allerede omkring 1915⁴².

To dygtige mænd stod bagved »Revisionskontoret i Aarhus«. P. T. Hald, der skulle få så stor betydning for den danske revisorstands udvikling, var født 1871, og efter en handelsuddannelse, der lærte ham både storbyens (Københavns) og det lille samfunds (Bogøs) handels-sædvaner at kende, blev han 1896 lærer i bogholderi ved »Jyllands handelsakademi« og fra 1905 ved Handelshøjskolen i Århus. I et af Århusbladene præsenteres han i anledning af kontorets åbning som »den bekendte dygtige bogholderilærer«⁴³. Hald blev senere (1917—21) formand for »Foreningen af autoriserede revisorer« og gjorde et stort arbejde i revisorernes eksamenskommission, indtil han i 1923 lagde revisorgerningen til side for at blive kgl. bankinspektør, hvad han var til 1927. Så begyndte han at oparbejde sig en revisionsforretning i København, men døde allerede 1928⁴⁴.

Anders Andersen var født 1853, og var altså betydeligt ældre end P. T. Hald. Han søgte først ind til militæret og var nogle år sergent i Århus, men sprang snart fra og blev, efter at have været assistent i »Handelsbanken i Aarhus«, 1888 knyttet til »Spare- og laanekassen i Aarhus« som kasserer. Ordene »retsindig« og »retskaffen« går igen i alle nekrologerne om ham ⁴⁵.

30. december fandtes i tre af de fire Århusblade følgende annonce ⁴⁶:

Frk. Alfrida Andersen, der har faaet *... ..* paa alle de større Etablissementer i Europa.

Revision og Bogføring.

Herved tillader Undertegnede sig at henlede Opmærksomheden paa, at vi fra 2. Januar aabner et Revisions- og Bogføringskontor her i Byen under Firma:

„Revisionskontoret i Aarhus“,

hvis Virksomhed vil omfatte:

1. Revision af Aktieselskabers, Andelsselskabers, Interessentskabers, Mejeriers, Sparekassers og Privates Regnskaber.
2. Anlæg af Bogholderier
3. Bogføring (navnlig for saadanne mindre Forretninger, for hvilke det ikke kan betale sig at have en fast ansat, kyndig Bogholder).
4. Assistance ved Opgjørelse af Døds- og Konkursboer samt
5. Regnskabsafslutning og Statusopgjørelser.

Kontoret, der iagttager den strengeste Diskretion i alle Forhold, er indtil videre Thunggade Nr. 39 (Telefon Nr. 834) og er aabent daglig fra Kl. 11—12. Aarhus, den 30. December 1898.

A. Andersen,
Bogholder i Spare- og Laanekassen
i Aarhus.

P. T. Hald,
Bogholderilærer
ved Jyllands Handelsakademi.

Anhaldsgivernes Møkkesfor...

Samtidig med denne åbningsannonce udsendte det dristige kompagniskab af en bogholderilærer og en bogholder et cirkulære, i hvilket de bl. a. henviste til deres referencer. Det var Århus' ledende mænd i handel og bankvæsen, og deres navne påberåbtes da også i avisernes velkomstartikler og i annoncen (fra 1900) i Aarhus vejviser ⁴⁷. De tre aviser, der havde haft annoncen, bragte også meget elskværdige velkomstartikler. De pegede alle på, at den nye virksomhed var en frugt af Fr. Nørgaards foredrag i maj samme år, og de pointerede behovet for god revision og ønskede de to revisorer alt held. Af disse artikler fremgik

forøvrigt også, at både Hald og Andersen i flere år havde virket som revisorer, og at de havde sikret sig »sagkyndig« (juridisk?) assistance.

I annoncen fremlagdes de to mænds program med tydelighed, og idet de fulgte dette program, oparbejdede de for deres forretning en stor kundekreds og en betydelig good-will. Pressen støttede dem fra første færd, og meget rigtigt hedder det i jubilæumsskriftet fra 1939: »Revisionskontoret i Aarhus« blev straks fra begyndelsen båret frem af en bølge af velvilje⁴⁸. Tidligt fik kontoret også overdraget revisionen af store virksomheders regnskaber, således f. eks.: »Aarhus oliefabrik« og »Dansk andels ægekспорт«⁴⁹. De første år beholdt begge revisorerne deres hidtidige arbejde, men 1908 kunne Hald opgive sin lærervirksomhed og 1910 Andersen sin stilling i sparekassen⁵⁰.

København fik sit første revisionskontor knap tre år efter, at »Revisionskontoret i Aarhus« var blevet etableret. Her var det den unge bankdirektør Jens Hassing-Jørgensen, som gik i spidsen.

Hassing-Jørgensen var født 1872 og var således jævnaldrende med P. T. Hald. 1889 var han blevet kontorist i »Silkeborg bank«, men da han ikke kunne få den løn, han mente sig kvalificeret til, sagde han resolut sin stilling op og begyndte at virke selvstændigt. 1894 lykkedes det ham at få åbnet »Sæby bank«, for hvilken han — 22 år gammel — blev direktør. To år efter kaldtes han til »Esbjerg handelsbank« som direktør, og hans virkestrang fandt god anvendelse i den hurtigt ekspanderende by. Kendt i en videre kreds blev Hassing-Jørgensen, da C. Th. Zahle gjorde ham til minister for offentlige arbejder i 1913. Denne stilling beklædte han indtil 1920, 1913—16 var han tillige handelsminister. Efter en periode, hvor han indtog forskellige lederstillinger i erhvervslivet, vendte Hassing-Jørgensen i 1935 tilbage til det politiske liv som radikal folketingsmand; han døde 1952⁵¹.

Hassing-Jørgensen har mange år efter givet et morsomt billede af pionerårene, på hvilket den følgende skildring — hvor intet andet nævnes — er bygget⁵². Han omtaler her med respekt Fr. Nørgaards betydning, men siger ikke meget om »Revisionskontoret i Aarhus«. Derimod indfører han en ny person på scenen »en ung mand ved navn Jensen«, der i Amerika havde fået ideen til en virksomhed, der kombinerede revisions- og bankvirksomhed. I og for sig en nærliggende tanke: revisionsafdelingen bedømmer lånsøgerens soliditet, og på dette grundlag

træffer banken sin afgørelse, der ofte — netop på grund af den sikrere status, som revisionsafdelingen har givet af hans forretning, vil blive mere liberal end sædvanlig. »Unge Jensen« døde pludseligt, men havde interesseret Hassing-Jørgensen, der endnu boede i Esbjerg, og flere yngre københavnske forretningsfolk for sagen. Da »Københavns handelsbank« havde overtaget »Esbjerg handelsbank«, flyttede Hassing-Jørgensen, der fra 1899 havde været direktør i »Esbjerg trælasthandel«, til København, og 1. oktober 1901 åbnede han »Revisionskontoret i København«.

Der var en tydelig forskel mellem de to pionervirksomheder. Mens »Revisionskontoret i Aarhus« byggede på engelsk forbillede: Det var et personligt firma, så var den københavnske virksomhed stærkt påvirket af Tyskland: Det blev fra 1903 et aktieselskab, og først og fremmest havde kombinationen af bank og revision tysk forbillede, nemlig storbankernes omtalte Treuhandselskaber. Det udførte arbejde var dog ens, både af art og af kvalitet, og foreløbig måtte Hassing-Jørgensen nøjes med at drive ren revisionsvirksomhed. Hans første år var svære; han mener, at han selv måtte vække forståelsen for værdien af god revision, ja ligefrem skabe behovet for derefter at dække det. Ved at annoncere, ved at sende reklamekort ud, og især ved at besøge forretningsfolkene, arbejdede Hassing-Jørgensen på at skabe sit revisionskontor en kundekreds. En stor forretningsmand hørte på Hassing-Jørgensens foredrag, åbenbart med skepsis, for hans eneste svar var: »Ja, der er mange underlige næringsveje«. Mange var mistænksomme og bange for at udlevere deres forretningshemmeligheder, men »Revisionskontoret i København« vandt dog fodfæste, og i 1903 kunne Hassing-Jørgensen realisere »unge Jensen«s plan ved 5. august at åbne »Revisionsbanken A/S«. Den havde to direktører, en for bankafdelingen, og Hassing-Jørgensen selv for revisionsafdelingen.

Det gik fremad, og »lidt efter lidt bredte den anskuelse sig, at det var en betryggelse at have med os at gøre«. Jubilæumsskriftet fra 1937 skriver om virksomheden: »Forbindelsen med banken var en mægtig løftestang for revisionen. I kraft af den opbyggedes i løbet af få år en revisionsvirksomhed, der i omfang og anseelse blev landets største, og som senere skulle vokse op til at blive en af de største i Europa«⁵³. Om »Revisionsbanken« dannede der sig snart, som Hassing-Jørgensen skriver, »en gunstig atmosfære«. Revisionsafdelingen konsulteredes af flere store forretninger angående deres regnskaber, og det endte næsten

altid med, at den også skulle revidere dem. Den fik også indflydelse på reformeringen af Københavns kommunes regnskabsvæsen⁵⁴. Og efter Albertikatastrofen reviderede og reorganiserede den »Den sjællandske bondestands sparekasse«⁵⁵.

Revisionsafdelingen antog elever og uddannede dem til revisorer. Blev de i afdelingen, kunne de specialisere sig, men mange foretrak at begynde for sig selv. På den måde kom revisionsafdelingen af »Revisionsbanken« til at øve betydelig indflydelse på den samlede danske revisorstands udvikling.

Efter revisionen af »Den sjællandske bondestands sparekasse« blev bankafdelingens direktør, Fr. Poulsen, 1909 direktør for sparekassen. Hassing-Jørgensens arbejde svulmede derfor op, og dette i forbindelse med andre årsager, som ikke ligger klart fremme, gjorde, at revisionsafdelingen i 1912 skilte sig ud fra banken. Hassing-Jørgensen nævner selv et par årsager: Dels kritik over, at revisionsafdelingen blev foretrukket fremfor private revisorer, fordi kunderne gennem den kunne blive introducerede til banken, dels modvilje fra de andre bankers side over, at »Revisionsbanken« fik for stort kendskab til deres kunders forhold. Der er også fremsat den forklaring, at revisionsafdelingen regnede med at få flere kunder, når den ikke var knyttet til bankens ret snævre klientel, og således formede udviklingen sig i hvert fald⁵⁶.

Revisionsafdelingen udvidedes kraftigt og blev til »Revisions- og forvaltningsinstituttet«, et aktieselskab, hvor hovedparten af aktierne (1 mill. kr.) ejedes dels af »Revisionsbanken«, dels af »Københavns diskonto- og laanebank«. Instituttets opgaver blev foruden de »sædvanlige« (revision, bogholderietablering, eventuelt bogføring og almindelig rådgivende virksomhed) tillige forvaltning af formuer. Derfor var aktiekapitalen, der i forvejen var stor, yderligere sikret ved en lige så stor garanti-kapital. Der spores i Hassing-Jørgensens linjer stolthed over at have været med i første række. Den er berettiget, og den autoriserede revisorstand har da også senere ydet Hassing-Jørgensen al respekt og beklaget, at den ikke kunne tælle ham i sine rækker⁵⁷.

De to store revisionskontorer fik hurtigt følgeskab af andre revisionsfirmaer i de danske byer. På grundlag af vejviserne kan — ganske vist med forbehold af deres kildeværdi — gives følgende oversigt over antallet af revisionsvirksomheder fra 1898 til 1909⁵⁸:

	København	Provinsen	I alt
1899		2	2
1900		5	5
1901		5	5
1902		5	5
1903	1	5	6
1904	2	6	8
1905	8	6	14
1906	10	10	20
1907	17	10	27
1908	19	11	30
1909	27	11	38

Tallene må som nævnt på grund af kildematerialet tages med al mulig reservation, men de turde dog angive, hvorledes den forholds­mæssige udvikling har formet sig. Det ses, at antallet af revisorer stiger jævnt indtil 1904, derefter hastigt. Forøgelsen falder især i København, hvor tilvæksten var langt stærkere, således udgør antallet af revisorer i København ved periodens slutning (1909) godt 70 % af den samlede danske revisorstand med tendens til stigning. Det er i det hele taget et karakteristisk træk for udviklingen i disse år, at faget kun trivedes i de større byer. »Østjysk regnskabs- og revisionsbureau« i Århus søgte at oprette filialer i andre jyske byer. Filialen i Fredericia overlevede den lille by's modstand, mens filialerne i Silkeborg og Grenå hurtigt buk­kede under. Et revisionskontor i Hobro dukkede op i 1906 og forsvandt året efter. I 1909 fordelte provinsens 11 revisorer sig således: Odense 4, Århus 2, Ålborg 2, mens Fredericia, Kolding og Thisted hver havde 1. Ejendommeligt nok foretrækker provinsrevisorerne at kalde deres forret­ninger »Revisionskontor« eller »-bureau« (eventuelt »ved N. N.«), mens de københavnske virksomheder bærer revisorerens eget navn. Forholdet forklares delvis ved det store antal af revisionsvirksomheder i Køben­havn.

Revisionssagen i landbrug og andelsbevægelse.

Hidtil var revisionstanken blevet båret frem af bank- og handelsfolk. Efter århundredskiftet blev den imidlertid i stigende grad drøftet i land­bruget og inden for andelsbevægelsen. Denne drøftelse giver et tydeligt indtryk af, hvilke vanskeligheder, der mødte tanken om en forsvarlig revision udført af fagrevisorer, og hvilke kræfter og personer, der hjalp den frem.

Omkring århundredskiftet hjemsøgte en bølge af bedragerier de danske andelsorganisationer⁵⁹. Dette måtte naturligt nok vække eftertanke flere steder, og på et enkelt sted omsatte interessen sig til handling, hvilket i første omgang skyldtes regeringskonsulent Rudolf Schou. Han var født i 1862 og modtog en grundig teoretisk og praktisk uddannelse ved landbruget, inden han 1894 blev sekretær i Landhusholdningsselskabet; kun få år efter — 1898 — forlod han stillingen for at blive landbrugsministeriets konsulent ved landbrugseksporten. Med sin praktiske erfaring og sit kendskab til udlandets landbrugsforhold var han vel udrustet til at bedømme det danske landbrugs og dets organisationers problemer⁶⁰.

Ved et foredrag i Landhusholdningsselskabet den 9. april 1902 tog Schou andelsforetagendernes revision op til behandling⁶¹. Han slog som indledning fast, at den økonomiske risiko var langt større i andelsend i aktieselskaber. Mens aktionærer kun risikerede deres een gang indskudte penge, var andelsfolk forpligtede til i fællesskab at bære følgerne af dårlige dispositioner eller af bedragerier. Ved grundig revision kunne andelshaverne imidlertid opnå større sikkerhed, gik Schou videre. Revisionen af deres selskaber var meget mangelfuld, men dette skyldtes ikke så meget efterladenhed fra revisorerens side som utilstrækkelig forståelse hos andelshavere og revisorer af revisionens opgaver. Revisionen var så vigtig, at den burde foretages af fagfolk. Schou nævnte som et godt forbillede de engelske revisorerers kontrol med handelsagenternes regnskaber. Disse revisorer var højt kvalificerede fagfolk, og deres revision var grundig og betryggende. Foredraget sluttede med at opfordre landbrugets organisationer til at tage denne sag op i fællesskab. Tre af mødets deltagere — deriblandt to fremtrædende andelsfolk — tilsluttede sig talerens opfordring. En fjerde afviste med den begrundelse, at det ville blive for svært at finde velegnede revisorer⁶².

Ved denne modtagelse var det sandsynligvis blevet, hvis ikke Schou i et brev af 30. april til Landhusholdningsselskabet havde erindret om den tilslutning, hans foredrag havde fået. Han anmodede selskabet om under hensyn til sagens vigtighed at »foranledige en forhandling med andels-selskabernes organisationer herom, således at der kan nedsættes et udvalg til sagens videre behandling og tilrettelæggelse«⁶³. Anmodningen blev behandlet på Landhusholdningsselskabets bestyrelsesmøde den 7. juni 1902⁶⁴. Her viste det sig bl. a., at der herskede et mærkeligt for-

hold mellem Landhusholdningsselskabet og andelsorganisationerne. Skønt Schou tydeligt — både i sit foredrag i sit brev — havde udtalt, at sagen burde behandles af landbrugets organisationer i fællesskab, hedder dagsordenens punkt 4: »Nedsættelse af et udvalg til undersøgelse af spørgsmålet om revision af landøkonomiske fællesforetagenders driftsregnskaber«, og både den præsident, der ledede mødet, lensgreve Wedell-Weddellsborg og den anden tilstedeværende præsident, professor Th. R. Segelcke, foreslog blot, at der nedsattes et udvalg til at »behandle sagen«, og nævnte intet om samarbejde med andelsorganisationerne⁶⁵.

Efter de to præsidenter tog gårdejer Anders Nielsen, Svejstrup Østergaard, ordet. Han var på dette tidspunkt 43 år og allerede en mand, hvis ord der gerne blev lyttet til. Han så på problemerne fra det praktiske landbrugs side og fremsatte dets synspunkter med megen klogskab. Anders Nielsen var efter uddannelse på højskole og Landbohøjskolen (han var blevet landbrugskandidat 1879) begyndt at arbejde som mejerikonsulent under professor Segelcke, men det praktiske landbrugsarbejde trak stærkere i ham, og han vendte sig mod det. Siden var han blevet en fremtrædende skikkelse i landbo- og især i andelsforeningerne. Han var 1899 medstifter af og siden medlem af »Andelsudvalget«, hvor lederne af de største andelsforetagender samledes til drøftelse af fælles anliggender, og i 1900 havde han efterfulgt Severin Jørgensen som redaktør af »Andelsbladet«⁶⁶.

Anders Nielsen nævnte kort sagens store betydning og sagde, at han nok ville have den drøftet, men — og så gik han over til det væsentligste i sit indlæg — det var forkert at tro, at andelsselskaberne var særlig hårdt ramt af bedragerier. Tværtimod. Sammenlignet med andre store foretagender stod de »med palmerne i hænderne«, og han havde Rudolf Schous ord for, at bedragerierne intet betød i forhold til virksomhedernes enorme omsætning. Anders Nielsen havde i »Andelsudvalget« foreslået at indføre bedre revision i andelsforetagenderne, men »resultatet blev, at man ikke fandt, at der var grund til at skride ind i de enkelte selskabers selvbestemmelsesret og tilbyde dem en hjælp, som de aldeles ikke havde anmodet om«. Det var en æressag for andelsselskaberne at ordne deres indre forhold selv, fortsatte Anders Nielsen. Både mejeri- og slagterikredse havde i den sidste tid afslået hjælp ude fra, og skulle Landhusholdningsselskabet foretage sig noget i denne sag med held, måtte det nøjes med til andelsselskaberne »at henstille, om det ikke var

rigtigt i fremtiden at tænke lidt over denne sag, søge et samarbejde med dem og på den måde bidrage til at føre sagen frem«. Kom der direkte forslag fra Landhusholdningsselskabet, troede Anders Nielsen, at det ville blive afvist. Til slut håbede han, at selskabet kunne vække den interesse for sagen, som han selv forgæves havde søgt at påkalde.

Lensbaron Hans Rosenkrantz til Rosenholm, den senere nationalbankdirektør, kunne give lignende oplysninger om landbrugets stilling til revisionsvæsenet. Som allerede omtalt (side 89) havde de af ham foreslåede rejsende revisorer, der skulle revidere sognesparekassernes regnskaber på forsvarlig måde, meget svært ved at blive accepterede. Den trevne modtagelse tog han som motiv for det råd i denne sag at gå frem med stor forsigtighed. Professor Segelcke tog sig ikke af advarslerne mod at gå for voldsomt frem. Efter en kort tid ville dygtige fagrevisorer blive anvendt lige så meget som i England. I øvrigt håbede han, at det foreslåede udvalg »kan komme med forslag, som kan bidrage til i det hele taget at fremme regnskabsvæsenet i sin helhed her i landet« — og han anbefalede igen udvalget. Forstander Pedersen, »Ladelund landbrugsskole«, fortalte, at der fornylig på hans skole havde været et kursus i regnskabsføring for bestyrelsesmedlemmer i andelsmejerier. Et udvalg sammensat af repræsentanter for Landhusholdningsselskabet og »Dansk mejeristforening« havde arrangeret det, og resultatet var blevet godt⁶⁷.

Anders Nielsen rejste sig igen. Han var meget ivrig i denne sag; han talte 5 gange, og sammenlagt dækker hans udtalelser 9 af forhandlingsprotokollens knap 21 sider. Det havde interesseret ham at høre om Rosenkrantz's revisionsordning. Hvad den engelske ordning angik, så var den sandsynligvis god, men »den havde en egenskab, som ikke kan siges at være populær blandt vore andelsselskaber, nemlig at være meget dyr«. Endelig fremsatte han det forslag, der blev det sejrende: At arbejdet burde optages i fællesskab med andelsforetagenderne.

Forstander Pedersen formulerede dette forslag: Man burde indbyde andelsforetagenderne til at tiltræde det foreslåede udvalg. Andre talere tog stilling til de to forslag: Præsidiets om et udvalg nedsat af Landhusholdningsselskabet alene, og forstander Pedersens forslag (forslaget blev nævnt efter ham, selv om Anders Nielsen havde faderretten til det, og Pedersen blot døbte det) om et udvalg, hvortil Landhusholdningsselskabet indbød andelsorganisationerne. Anders Nielsens argumenter var imidlertid slået igennem. Flertallet af bestyrelsen var enig i hofjægermester Carl

Bech's ord om, at »Landhusholdningsselskabet ville blive stillet behageligere og med udsigt til at nå et godt resultat, når det søgte samarbejde med repræsentationerne for andelsforetagenderne«. Dette ville i praksis sige Andelsudvalget, hvis eksistens Anders Nielsen henledte medlemmernes opmærksomhed på — og ved afstemningen om de to forslag sejrede forstander Pedersens med »overvældende majoritet«.

Af referatet ses, at forholdet mellem Landhusholdningsselskabet og andelsfolkene var ret vanskelig i denne sag. Over for selskabets ønske om at få æren for at fremme en god sag, stod andelsfolkene, der var uhyre ærekære og lagde vægt på selv at ordne deres sager. Herved forklares også det sjældne ord »fællesforetagender«, som anvendtes af Rudolf Schou i hans foredrag, i dagsordenen for Landhusholdningsselskabets møde, af flere af talerne og i navnet på det udvalg, der som resultat af mødet nedsattes om sagen. Det blev brugt, for at man ikke skulle tage »andelsforetagende« i munden og dermed måske krænke andelsfolkene ved, at deres navn offentligt bragtes i forbindelse med bedrageri og forslag om bedre revision af deres regnskaber. Andelsudvalget, hvis formand var venstrefolketingsmanden M. P. Blem, en mand med mange tillidshverv i kreditforeninger og andelsforeninger, ville gerne deltage i en drøftelse af sagen⁶⁸. Gennem det næste halve år søgte Landhusholdningsselskabet og Andelsudvalget at finde de bedste medlemmer til et fællesudvalg. Landhusholdningsselskabet ville gerne møde med konsulent Schou, revisor Harald Meyer (side 88) og den københavnske grosserer Christian Erichsen⁶⁹. Meyer afslog. Derefter forsøgte man at få bankdirektør Fr. Nørgaard med, den mand, der for 4 år siden for første gang havde draget revisionsspørgsmålet frem herhjemme, men også han afslog. Andelsorganisationerne blev da dominerende i fællesudvalget, idet de besatte 4 af dets 6 pladser. M. P. Blem blev — efter Landhusholdningsselskabets opfordring — formand. Som andelsselskabernes repræsentanter indtrådte endvidere Severin Jørgensen, Fr. Møller og Carl Hansen(-Vinde). Severin Jørgensen, formanden for F. D. B., havde i mange år arbejdet for en bedre revision af andelsforetagendernes — især brugsforeningernes regnskaber, og Fr. Møller var formand for det store foretagende »Dansk andels ægekспорт«⁷⁰. Skiveredaktøren Carl Hansen(-Vinde) var formand for De samvirkende jyske mejeriforeninger og fra 1902 tillige folketingsmand⁷¹. I december 1902 var de seks

mænd udpegede, og de trådte sammen under navnet »Udvalget angående revision af landøkonomiske fællesforetagenders driftsregnskaber«.

Først to år senere — i november 1904 — kom udvalgets betænkning. Første afsnit var en beskrivelse af revisionen i de danske andelsforetagender omkring 1904. Den slog indledningsvis fast, at mange andelsforetagender ikke havde en så god revision som nødvendigt. Revisionen — der var meget vigtig — overlodes i alt for stor udstrækning til usagkyndige. Bedst stod det til med de store foretagender i byerne (slagterierne), der havde råd og lejlighed til at få dygtige revisorer, værst var det i de små virksomheder på landet, brugsforeninger og mejerier. Dog havde »Dansk andels ægekспорт« for nylig indført grundig revision foretaget ved revisorerne P. T. Hald og Anders Andersen fra »Revisionskontoret i Aarhus«. Også »Jydsk andels foderstofforretning« og »Øernes andels foderstofforretning«, der begge var unge virksomheder, var ganske godt med⁷². Dernæst nævnte betænkningen revisionsforholdene i de tyske andelsforeninger. De var inddelte i revisionskredse med fastansatte revisorer, og hver kreds havde desuden særskilte konsulenter, der bistod foreningerne i alle deres forhold.

Betænkningens andet afsnit angik de forslag, udvalget ville stille. Det gjaldt først og fremmest brugsforeningerne, hvor behovet for god revision var stærkest. Det foresloges, at andelsforeningernes hovedorganisationer skulle oprette et revisionskontor, forestået af en hovedrevisor. Denne skulle kontrollere og endeligt godkende de reviderede regnskaber, som indsendtes fra foreningerne, der til deres støtte fik lokale revisionskonsulenter. De hidtidige revisorer skulle ikke afskaffes, men blot virke som talrevisorer: Kontrollere sammentællingernes rigtighed og bilags tilstedeværelse og overensstemmelse med regnskabet. Revisionskonsulenterne skulle hjælpe både med regnskabsførelsen og med revisionen. De skulle desuden påse, at love og vedtægter blev overholdt. Opdagede de uregelmæssigheder, skulle de straks indberette det til revisionskontoret, der tog videre skridt. Udvalget tilrådede andelsforeningerne at udgive regnskabskemaer og vejledning i regnskabsføring. Uddannelsen af regnskabsførerne og revisorerne burde forbedres væsentligt. Men disse gode ord var kun forslag, havde ingen lovkraft, derfor sluttede udvalget sin betænkning med at opfordre andelsforeningerne til at forelægge forslagene på generalforsamlingerne og støtte dem, så de kunne blive vedtaget. Afgørelsen var hermed lagt ud til de enkelte foreninger⁷³.

Den danske andelsbevægelse har æren af at være det første sted i Danmark, hvor en røst tager til orde for sagkyndig revision. Når det alligevel ikke er Severin Jørgensen — for hans var røsten —, men Fr.

Severin Jørgensen.
Maleri af Knud Larsen. Her fra J. Th. Arnfred:
Severin Jørgensen. 1942.

Nørgaard, der fik æren for pionergerningen, så skyldes det den omstændighed, at Severin Jørgensen længe var en enlig svale, mens Fr. Nørgaard straks fik en tilslutning, der førte til handling.

Hovedårsagen til denne omstændighed er, at de fleste af andelsfolkene ikke følte deres arbejde i bevægelsen som deres egentlige livsværk. Desuden stod andelsfolkene i nogen grad uden for den almindelige handelsverden, modsætningen til købmandsstanden var til tider lige så stor som i 1930'erne⁷⁴. Endelig spillede det en stor rolle, at andelsfolkene elskede friheden og frygtede, at embedsmænd skulle blande sig i deres sager. Men der var naturligvis undtagelser, mænd som indså nytten, ja nød-

vendigheden af forsvarlig revision. Den første af dem var Severin Jørgensen, en af den danske andelsbevægelses virkelig store bygmestre⁷⁵.

Severin Jørgensen var født 1842 i en familie, der var levende interesseret i det folkelige liv. Efter ungdomsår prægede af megen modgang — både sygdomsmæssig og økonomisk — opgav han 1868 sin nystartede købmandsforretning for at blive uddeler i en brugsforening på Falster. Brugsforeningsbevægelsen rejste sig netop i disse år, og Severin Jørgensen viede den al sin arbejdskraft. Fra 1875 var han uddeler i Vester Nebel ved Kolding, og her fattede han tanken om et samarbejde mellem alle brugsforeninger. Delvis blev tanken realiseret 1888 med »Fællesforeningen for Jyllands brugsforeninger«, for hvilken han var formand, og helt realiseredes den 1896 ved sammenslutningen af den jyske fællesforening med den i 1884 stiftede sjællandske fællesforening til »Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger«, for hvilken han var formand og direktør. Med en udpræget samlende evne blev han, foruden at være brugsforeningernes førstemand, ophavsmand til flere nye andelsforetagender, f. eks. fabrikker. Tidligt forstod Severin Jørgensen, at skulle andelsbevægelsen klare sig i tidens storme og vokse, måtte den indre struktur være stærk og uangribelig, og derfor rejste han sine hjertesager: revisionen, konsulentvæsenet og andelsbanken. På F. D. B.'s generalforsamlinger og bestyrelsesmøder, i det af ham selv fra 1888—96 udgivne og for størstedelen skrevne »Månedssblad for Jyllands brugsforeninger«, fra 1896 i »Månedssblad for Danmarks brugsforeninger« og (fra 1900) i »Andelsbladet« forfægtede han med varme og intelligens sine synspunkter.

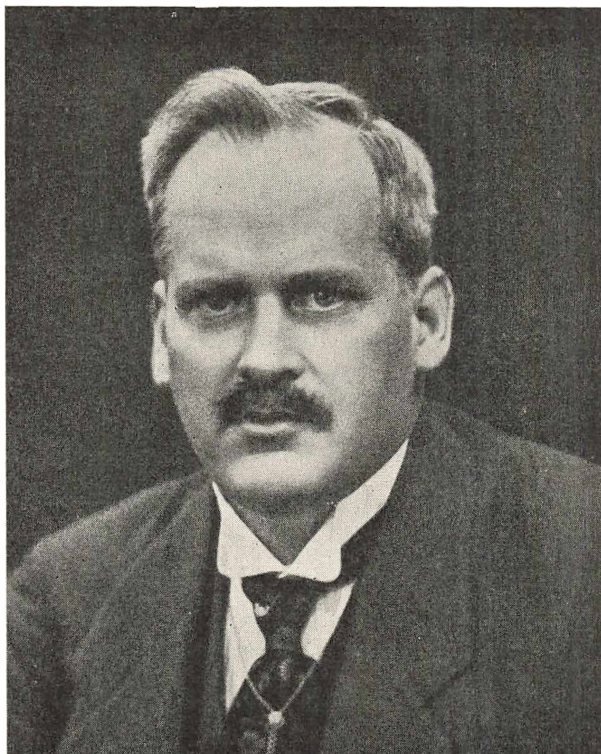
I april 1889 foreslår Severin Jørgensen en ny paragraf i vedtægterne for »Fællesforeningen for Jyllands brugsforeninger«, hvorefter fællesforeningens generalforsamling skulle vælge 2 revisorer på 2 år. Om deres forudsætninger sagdes intet; deres arbejde skulle være at kontrollere fællesforeningens kasse og regnskaber ved månedlige besøg, og at revidere den årlige opgørelse. Deres løn vovede Severin Jørgensen at foreslå så høj som 100 kr. årlig incl. rejseudgifter!⁷⁶ Forslaget vedtoges på generalforsamlingen i maj, dog indskrænkedes revisorerens virksomhed således, at de kun skulle møde hveranden måned. Deres løn nævntes nu ikke eksakt, den skulle nemlig kun betales, når de var i arbejde⁷⁷. Så vidt fællesforeningens revision. Med en enkelt undtagelse hører vi ikke mere om den, og det må derfor antages, at den har fungeret tilfredsstillende⁷⁸.

Værre stod det til ude i andelsforeningerne. Severin Jørgensen forstod det, og fra juni 1891 arbejdede han på at få revisionen forbedret i de andelsforeninger, som han kendte bedst, og som han havde ansvaret for: brugsforeningerne. Han spurgte fællesforeningen: »Mener De ikke, at fælleskontoret bør gøre skridt til, at vi også her til lands kan få indført frivillig revision i foreningerne?« Der ville alligevel før eller senere komme love om bedre regnskabsvæsen og revision, men vi burde indføre den frivilligt. Det var revisionen i den tyske brugsforeningsbevægelse, som var blevet Severin Jørgensens ideal. Talrevisionen skulle besørges af lokale, generalforsamlingsvalgte revisorer, mens direktøren for fællesforeningen kontrollerede, at alt var medtaget i regnskabet, vedtægterne overholdt og hele forretningsførelsen forsvarlig. Det blev ud fra dette ideal, at han opbyggede brugsforeningernes revision. Den tyske brugsforeningsrevision var hurtigt blevet krævet af staten, hvad den danske undgik⁷⁹. 1892 fremkom Severin Jørgensen med »Udkast til vedtægter for den under Fællesforeningen af jydsk brugsforeninger sorterende afdeling »Fællesrevisionsafdelingen««. Han foreslog heri, at medlemmerne skulle forpligte sig til mindst en gang årligt at lade foretage en kritisk revision af deres forenings regnskaber ved »Fællesrevisionsforeningen«s revisor⁸⁰.

Indtil efter 1900 var Severin Jørgensen ene om at kræve bedre revision. Der var ikke engang nogen, der modsagde ham, blot tavshed. Med det rummeligere »Andelsblad« fra 1900 fik andelsfolkene et forum for deres tanker, og da samtidig revisionsspørgsmålet blev mere brændende, begyndte der nu en debat i »Andelsbladet«s spalter herom. Grunden til den større aktualitet, revisionstanken nu fik, var de bedrageriaffærer, som omkring 1900 gik over andelsverdenen. Det var brugsforeninger og mejerier, som blev ramt, og Severin Jørgensen forklarede ulykkerne ved den beklagelige kendsgerning, at hvervene som forretningsførere, uddeler, regnskabsførere og kasserere enten alle eller for to eller tre's vedkommende alt for ofte lå hos en enkelt mand. Desuden var revisionen lidet effektiv, fordi den overlodes ukyndige mænd⁸¹. Han tog nu mere praktisk fat, udarbejdede vejledninger og skemaer for regnskabsaflæggelse, lod afholde kursus for regnskabsførere og fremholdt stadig farerne ved dårlig revision⁸².

Det er al beundring værd, at Severin Jørgensen fulgte så godt med i revisionssagens almindelige udvikling. Han refererede Nørgaards fore-

drag i Århus i maj 1898. Han rådspørger ham og Rud. Schou om revisionspørgsmålet. Flere gange deltager P. T. Hald i andelsmøder, eller han træffes i bladets spalter som rådgivende i revisionspørgsmål. Selv for den fjerne Hassing-Jørgensen bliver der spalteplads, for at han i an-

P. T. Hald.

Foto i Revisionskontoret i Aarhus A/S.

ledning af bedragerierne kan pointere, at revisionskontorerne også kan behandle andelsselskabernes regnskaber⁸³. Fra 1903 var Severin Jørgensens program helt klart: Revisionskontorer burde oprettes af de enkelte andelsforeningsarter eller af flere i samarbejde. Her burde en overrevisor samle trådene i sin hånd og afgøre stridsspørgsmål, mens de lokale kredsrevisorer udførte det egentlige revisionsarbejde, der skulle være kritisk, idet de gamle talrevisorer skulle beholdes⁸⁴. Ligheden med udvalgsbetænkningen af november 1904 er tydelig. Severin Jørgensen kom først med dette program, og det er så lykkedes ham at få resten af udvalget til at tilslutte sig det. Betænkningen af 1904 var jo netop beregnet på de

brugsforeninger, som Severin Jørgensen i 10—15 år havde bearbejdet, for at de skulle etablere bedre revision. Og alligevel må det siges, at den ikke fik nogen øjeblikkelig virkning.

Severin Jørgensen fortsatte sine bestræbelser. Han betonedede, at andelsselskaberne for deres æres skyld selv måtte klare revisionssspørgsmålet, ellers ville staten træde til. Han fremhævede, at revisionen ved udenforstående ikke var en umyndiggørelse, men en større sikkerhed for revisionens effektivitet, men lige lidt hjalp det⁸⁵. Agitationen for regnskabskursus havde mere virkning, og gavnlige var ligeledes udgivelsen af regnskabsskemaer⁸⁶. Efterhånden var der folk, som forstod ham og fulgte ham. Modstanderne begrundede deres standpunkt med, at den af Severin Jørgensen ønskede revision var for dyr, og at de ikke ville vide af embedsmænd⁸⁷.

Der havde længe været uro om andelsbevægelsen, mange angreb på dens økonomi, der hævdedes at være vaklende, på dens regnskaber, der mentes at være falske o. s. v.

Fra kriseåret 1908 (se siderne 115 f) er det, som om andelsfolkene tager sig sammen over for angrebene. I dette år ansættes landstingsmand, gård-ejer L. Broberg som kontrollerende direktør⁸⁸. Efter mange opfordringer blev F. D. B.'s regnskab publiceret, så offentligheden kunne forvisse sig om, at alt var i orden⁸⁹. 1909 fremkom der fra »Andelsudvalget«, der som repræsentation for de største andelsforetagender havde en naturlig interesse for sagen, et af seks mand, derimellem Anders Nielsen, Severin Jørgensen og Fr. Møller, udarbejdet »Udkast til bestemmelser for »Andelsudvalget«s fællesrevision«. Det var helt i overensstemmelse med Severin Jørgensens program fra 1903 og med betænkningen fra 1904, idet det foreslog oprettelse af et revisionskontor i København fælles for alle andelsselskaber. Det skulle ledes af en hovedrevisor. Landet skulle deles i kredse med hver sin lokale revisor, som skulle være fagmand på området og desuden særlig kendt med andelsforhold. Nyt var, at foreningernes regnskaber hvert hele eller halve år skulle indsendes til fællesrevisionskontoret, der skulle forsøge at etablere en andelsbevægelsesstatistik bygget på dette materiale⁹⁰.

Snart begyndte revisionskredsene at ansætte fællesrevisorer. Det var især brugsforeningerne, som optog tanken; men det var jo også dem, som trængte mest til god revision, og som samtidig havde dårligst råd og lejlighed til at skaffe sig den på anden måde⁹¹. Endelig blev hele

F. D. B.'s bestyrelse interesseret i at forbedre revisionen, og 1911 forelagde den generalforsamlingen forslag herom. Det gik ud på, at »generalforsamlingen vælger et statsautoriseret revisionskontor til sammen med de øvrige valgte revisorer at revidere fællesforeningens årsregnskab og offentliggøre en erklæring om revisionens resultater for fællesforeningens medlemmer«. Forslaget vedtoges. Det var et vidnesbyrd om den anseelse, de autoriserede revisorer allerede havde vundet⁹².

Revisionssagen på rigsdagen.

Ironisk nok var det den senere afslørede sparekassebedrager, justitsminister P. A. Alberti, der meget mod sin vilje gav anledning til, at man på rigsdagen rejste spørgsmålet om en revisionslovgivning. Når lovgivningsmagten i det hele taget tog anledning til at interessere sig for sagen, da ligger det på linie med den praksis, staten havde fulgt siden det 17. århundrede, da man første gang lovgav om bogføring. I årene omkring 1900, hvor man ligesom kunne se resultatet af den foregående periodes erhvervsmæssige ekspansion, var man netop også på andre områder optaget af at tilvejebringe en lovgivning, der fastlagde rammerne for erhvervslivet i den form, det nu havde. Det gælder for eksempel aktielovgivning, og det gælder en modernisering af bogføringsloven⁹³. I rigsdagssamlingen 1903—04 forelagde justitsminister P. A. Alberti »Forslag til lov om tvangsakkord uden for konkurs«⁹⁴. Forslaget nåede ganske vist ikke at komme til behandling, men da det forelagdes i næste rigsdagssamling gav det stødet til en udvikling, der endte med kongens stadfæstelse 14. maj 1909 af Danmarks første revisorlov⁹⁵. Forslaget ville oprette en stab af »autoriserede regnskabskyndige tillidsmænd«, af hvilke een skulle kunne tilkaldes for — sammen med en tillidsmand, der var sagkyndig i den branche, som skyldneren tilhørte — at give en vurdering af skyldnerens forhold til brug for akkordforhandlingen.

Under forslagets 2. behandling 13. februar 1905 fremsatte højremanden dr. L. V. Birck forslag om at skabe en af staten autoriseret stand af revisorer⁹⁶. Det gav vel ikke noget resultat i denne omgang, men Birck og hans partifælle, dr. phil. H. L. Møller, genfremsatte forslaget i hver af de følgende rigsdagssamlinger, indtil de endelig i samlingen 1908—09 så deres bestræbelser bære frugt. De to politikere var begge gennem deres arbejde i nær forbindelse med tidens erhvervsliv. Birck var (fra 1903)

privatdocent ved universitetet i nationaløkonomi og beskæftigede sig i sin forskning i vid udstrækning med handelens og forretningslivets problemer⁹⁷. H. L. Møller var (fra 1888) forstander for de Brock'ske handelsskoler, fra 1899 undervisningsinspektør ved handelshøjskolerne og fra 1902 tilsynsførende ved Købmandsskolen. I disse stillinger virkede han så godt, at han er blevet kaldt »den første egentlige handelsskolemand, Danmark har haft«⁹⁸. De var begge virksomme for at højne forretningsmoralen og skabe erhvervslivet en tidssvarende lovgivning.

Bircks forslag gik ud på, at de omtalte regnskabskyndige tillidsmænd erstattedes af »autoriserede edsvorne revisorer«. Disse revisorer skulle udnævnes af justitsministeriet efter indstilling fra i København Sø- og handelsretten, i det øvrige land skifteretten, hvilken sidste indstilling skulle vedlægges erklæring fra en lokal handelsorganisation. De skulle være handels-, søfarts- og lovkyndige i et nærmere bestemt omfang. De skulle have eneret på at anvendes overalt, hvor lovgivningen hos private institutioner eller personer kræver en kritisk revision (dette var en slags ønskeparagraf: En sådan lovgivning fandtes nemlig ikke), ligesom de skulle benyttes af retterne. Justitsministeriet skulle give nærmere regler angående deres kundskaber, eventuelle prøver, deres pligter og lønforhold. Under sin forelæggelsestale benyttede Birck lejligheden til at efterlyse »den afgørende lov, som, når den kommer, vil kræve oprettelsen af denne institution«: Nemlig en aktielov. Desuden betonedede han handelsverdenens levende interesse for sagen; han nævnte som eksempel Fr. Nørgaards foredrag på handelsmødet i København 11.—12. sept. 1899 og opstillede i tilslutning til Nørgaard de engelske »chartered accountants« som forbillede. »Jeg kender en bank, hvor revisor, valgt af generalforsamlingen, ikke er i stand til at føre sit eget regnskab . . . Der er i vort land i løbet af 10 år sket et halvt hundrede underslæb, hvori var impliceret 1½ mill. kr.«. Birck sluttede med at sige, at han på grund af forslagets sene fremkomst var villig til at trække det tilbage uden afstemning, blot ville han gerne høre tingets mening om det.

Justitsminister Alberti var den eneste, der udtalte sig, og han afviste Bircks forslag. Ordene er høflige, men det er kedeligt, at vi ikke kender hans tone og optræden . . .⁹⁹. Alberti kunne jo nok se, at meget i tanken var fornuftigt, og troede, at udviklingen i tidens løb ville bevæge sig i den retning, men Birck gabte over en alt for stor mundfuld, og

hans krav til revisorerne var for store. Dette »vil vistnok begrænse kredsen af de personer, der kunne anvendes, så stærkt, at det kan være tvivlsomt, om man under de foreliggende forhold kan få et tilstrækkeligt antal personer til at udføre de hverv, lovforslaget foreskriver«. Bedre var det — foreslog Alberti til sidst — at udstyre de regnskabskyndige tillidsmænd med offentlig troværdighed, så de kunne anvendes også uden for lovforslagets område. Birck endte debatten med at sige, at han var villig til at trække sit lovforslag tilbage mod, at Alberti stillede et regeringsforslag i overensstemmelse med Bircks lige fremsatte forslag, og at han bevægede folketingsudvalget til at antage det.

Ved 5. behandling 25. februar 1905 fremkom udvalget på forslag af Alberti med den ønskede ændring: »De regnskabskyndige tillidsmænd kunne endvidere med offentlig troværdighed afgive erklæringer over for spørgsmål vedrørende forretningsmæssig regnskabsførelse til brug i andre retlige forhold end de i forrige paragraf omhandlede (nemlig akkordforhandlinger), dog at der til at udgøre fuldt bevis i rettergang udfordres samstemmende erklæring fra to sådanne mænd«. Inden forslaget eenstemmigt vedtaget oversendtes til landstinget, udtalte Birck håbet om, at justitsministeren ville udstede regulativer angående fordringerne til revisorerens kundskaber¹⁰⁰.

Landstinget sendte sagen i udvalg. Udvalgets erklæring af 17. marts forstod sagens vigtighed, og netop derfor afviste den Bircks forslag som lejlighedsvis lovgivning og opfordrede justitsministeren til at fremkomme med et selvstændigt forslag til lov om autoriserede revisorer¹⁰¹. Birck tilsluttede sig ved folketingets eneste behandling denne opfordring, og uden den af Birck foreslåede ændring vedtoges forslaget og stadfæstedes 14. april 1905¹⁰². Loven skabte den nye institution af »autoriserede regnskabskyndige tillidsmænd«, som senere skulle få betydning for revisorstandens udvikling ved at skabe et rekruteringsmateriale for de første autoriserede revisorer.

I de næste fire rigsdagssamlinger træffer vi Bircks forslag fremsat som et selvstændigt lovforslag af Birck selv og H. L. Møller — undertiden med følge af andre højrepolitikere. Under finanslovsdebatten 13. oktober 1905 efterlyste Birck hos Alberti det lovforslag, som landstingsudvalget havde opfordret ham til at fremkomme med. 17. oktober forsvarede Alberti sin tøven med det »argument«, at en lov om revisorer henhørte snarere under indenrigsministeriet end under ham; et argument

som han ofte skulle vende tilbage til¹⁰³. 28. februar 1906 og 31. januar 1907 fremsattes forslaget, men det var for sent: Samlingerne nåede ikke at behandle det¹⁰⁴. I forelæggelsestalerne henviste forslagsstillerne til handelens ønske om en revisorlovgivning, til den betydning, loven kunne få for landets forretningsmoral, og til at den ventede aktielovs bestemmelser om revision kun kunne få betydning, hvis der eksisterede anerkendte revisorer¹⁰⁵. Tredie gang nåede forslaget at komme til behandling og i udvalg. Ved 1. behandling 20. februar 1908 kom det til en interessant debat mellem Birck og Alberti¹⁰⁶. I sin tale bekendte Birck sig til præsident Theodore Roosevelts program: »Privatdrift under offentlighedens kontrol og med offentlighedens ret til at gribe ind«. Dette forslag var, sagde han, det første af en række, der skulle fremme den offentlige ansvarsfølelse og gengive publikum dets tillid til de folk og de institutioner, som de betroede deres pengesager. Jo, der ville være brug for revisorer, udtalte Birck som svar på Albertis tvivl herom; »der er brug for dem i fallitboer, likvidationsboer og akkordboer, i aktieselskaber, andelsselskaber, sparekasser og banker«. Og han sluttede med denne direkte henvendelse til justitsministeren: Formanden for Grosserer-societetets komité og højre i landstinget er indforstået med sagens vigtighed, »således at ministeren godt kan få forslaget ophøjet til lov«.

Det var »Aufforderung zum Tanz«. Men Alberti ville aldeles ikke danse. Han gjorde opmærksom på, at bestemmelser om, at revisorerne skulle revidere aktieselskaber, sparekasser, andelsselskaber og lignende, som Birck lige havde nævnt, slet ikke omtaltes i loven. Og det var rigtigt — sandsynligvis havde Birck moret sig med at varme jorden lidt op under Alberti; dennes økonomiske transaktioner, som Birck mistroede så stærkt, ville jo straks blive afslørede, hvis brugen af autoriserede revisorer gjordes obligatorisk i disse foretagender. Igen fremførte Alberti, at sagen mere angik indenrigsministeren end ham, idet kun forholdet mellem revisorerne og domstolene vedkom justitsministeren, og han fremførte et nyt argument: at der vist ikke ville blive nok arbejde til Bircks revisorer: »Men ved hele det forslag er der det meget tvivlsomme punkt, om der for sådanne revisorer vil blive så meget at bestille, at det virkelig kan antages, at de folk, der vil være i stand til at udføre hvervet på behørig måde — og det skulle jo ubetinget være meget dygtige folk, som fik disse stillinger — udelukkende vil kunne leve af deres virksomhed som revisorer«. Både Alberti og fhv. konseilspræsident

Deuntzer, som foruden Birck var de eneste deltagere i debatten, leverede en del detailkritik, men var egentlig ikke uvenlige over for forslaget — det var jo også svært at give ræsonnementer for eventuel modvilje over for et så fornuftigt forslag. Birck rejste sig igen for at understrege, at de autoriserede revisorer måtte eksistere, for at den kommende aktielov kunne henvise til dem. Men selv uden denne lov ville de for øvrigt snart få betydning: Publikum ville simpelthen kræve deres navne på offentliggjorte regnskaber, før det ville godkende disse. Og Birck sluttede debatten med en ny stikpille til Alberti: »... Jeg skal kun beklage, at den højtærede minister i to år har bevirket, at dette lovforslag ikke er kommet til behandling«. En eftertid har ret til at formode, at Albertis mange undskyldninger for at undgå lovens gennemførelse dækkede over, at han bevidst for sin egen trygheds skyld havde »slyttet« Bircks forslag om autoriserede revisorer.

I denne samling blev der imidlertid nedsat et udvalg, hvoraf både Birck og Deuntzer var medlemmer. Det afleverede sin betænkning 25. maj 1908¹⁰⁷. Betænkningen erkendte sagens store betydning, forstod, at de autoriserede revisorer måtte have store kundskaber, være uafhængige og almindeligt agtede og — hvad der også har betydning — være vel-lønnede. Frankrigs og Englands revisionsvæsen skildredes kort, og Englands anbefaledes. Ved en aktielovs bestemmelser om kritisk revision skulle anvendelse af disse revisorer måske gøres obligatorisk. Brugen og nytten af disse ville i hvert fald blive størst i aktie- og andelsselskaber, fastslog betænkningen. Så langt nåede forslaget altså i foråret 1908, men så gik det også i stå. Udvalget havde ved at indhente udtalelser fra justitsministeriet og indenrigsministeriet sikret sig, at de var gunstigt indstillede over for sagen, Alberti havde dog igen henvist til indenrigsministeriet, og dermed slog man sig til ro¹⁰⁸.

Det er tidligere nævnt, at økonomiske kriser, bedragerier o. s. v. har været udmærkede befordrere af tanken om forsvarlig revision. At Danmark fik sin første revisorlov netop i 1909 skyldtes da også for størstedelen, at der i årene 1907—08 gik en bølge af sammenbrud igennem det økonomiske liv. 1908 blev i Danmark de store bank- og byggekraks år. I slutningen af 1907 vendte verdenskonjunkturerne. En kontraktion begyndte i U. S. A. og bredte sig hastigt. Landene standsede deres udenlandske långivning og trak guld og penge hjem. Dette ramte Danmark særlig hårdt.

Siden 1902 havde vort byggeri begunstiget af billige lån haft et alt for stort omfang. Nationalbanken forhøjede diskontoen, men ikke tilstrækkeligt. Med 1906 og 07 var også vor handelsbalance blevet ugunstig. Da nu kapitalmangelen satte ind, ramtes i første række de svagt funderede byggeselskaber, og i anden række en gruppe nye banker, der havde vovet sig ud i usikre byggedispositioner. »Centralbanken« havde tidligere måttet optage et stort lån; i begyndelsen af 1908 trådte Nationalbanken og de største hovedstadsbanker til og søgte at redde »Grundejerbanken« og »Detailhandlerbanken«, men deres eksistensberettigelse var for lille, og snart måtte de opløses. Samme vej gik »Den lille Laanekasse« — også en Københavnerbank. Også provinsbankerne var i store vanskeligheder, og de store banker måtte hjælpe og garantere for »Fredericia bank«, »Nibe bank« og »Løgstør bank«s store fordring i »Nibe bank«¹⁰⁹. Disse vanskeligheder og krak gav de faglige revisorer meget arbejde og vakte forretningsfolkenes iver efter at vide deres regnskaber i god orden. Og nu kom det største af alle tidens krak: Albertikatastrofen.

Uroen omkring Alberti havde i mange år vokset sig stor. Birck var ikke den eneste folketingsmand, der angreb den forhadte justitsminister. Borgbjerg og Ove Rode mistænkte ham i skrift og tale for at have stor uorden i sine pengesager. I 1908 kulminerede angrebene på Alberti, i juli måtte han fratræde ministerposten, og i september kunne han ikke mere klare sine økonomiske forpligtelser. Den 8. september meldte han sig for et bedrageri, der efterhånden udregnedes til c. 15 mill. kr. Folketingsmand Niels Andreasen fortæller i »Brogede minder« (1937), hvordan Alberti nogle år før havde klaret en vanskelig situation. Bestyrelsen forlangte at se sparekassens obligationsbeholdning; den væsentligste del af den manglede imidlertid, men Alberti mødte kravet med den meget sigende indvending, at hvis de opholdt dette forlangende, var han ikke mere formand i sparekassen! Man frafaldt da kravet.

Albertikatastrofen lammede landet. Rigsdagen indkaldtes ekstraordinært 28. september for at tage stilling til katastrofen og forhandlede herom i 4 dage. Alle talere fordømte Alberti og opfordrede regeringen til at skabe orden og tillid i landets økonomiske og politiske liv¹¹⁰. Alleerede på tingets anden mødedag, 29. september, anmeldte Birck, H. L. Møller og en tredje højremand, professor H. O. G. Ellinger »Forslag til loven om autoriserede revisorer«, der samme dag — som samlingens første private lovforslag — forelagdes af Ellinger¹¹¹. Ellinger udtalte, at

»Situationsbillede« af revisionen i Den sjællandske Bondestands Sparekasse efter Albertis fald.

H. L. Bisgaard var sparekasseinspektør og landinspektør, H. P. Stage, Sorø, var valgt revisor.
Tegning i Klods Hans 27. sept. 1908.

forslaget aldrig havde fundet virkelig interesse end ikke ved »begivenhederne . . . i finansverdenen i foråret«. »Imidlertid vil jeg håbe,« gik Ellinger videre, »at de begivenheder, som senere er indtrufne, vil i betydelig grad forøge denne interesse.« Justitsministeriets svar til udvalget i foråret havde egentlig vist sagen fra sig. Indenrigsministeriet havde lovet at behandle forslaget sammen med forslag til lov om aktieselskaber, evt. i en kommission¹¹². En sådan var, så vidt taleren vidste, ikke nedsat, men den var jo også unødvendig, »thi ganske sikkert vil rigsdagen uden kommissionsnedsættelse kunne behandle denne sag, der har en overordentlig stor betydning, således som forholdene nu er.« Forslaget var det samme som de foregående år, blot var justitsministerens rolle i det overtaget af indenrigsministeren. Alberti havde jo i nogen grad haft ret i sin påstand om, at loven mere angik indenrigsministeriet end hans ministerium¹¹³.

En af Albertikatastrofens følger var dannelsen af en ny regering. I det nye ministerium af 12. oktober oprettedes det af handelen i så mange år ønskede »Ministerium for handel og søfart« med skibsreder, grosserer Johan Hansen som minister. Johan Hansens slægtsfirma var rederiet »C. K. Hansen«. Han var en betydelig forretningsmand, der havde fået sin uddannelse i udlandet, især i England. Han beklædte ministerposten et år¹¹⁴. Under første behandling af finansloven, 26. oktober 1908, udtalte Johan Hansen sig om sit ministeriums opgaver¹¹⁵. Hvad aktieloven angik, advarede han mod at stille for store forventninger til dens muligheder for at afskaffe svindel. De bedste af dens sikkerhedsbestemmel-

ser var: 1. Kontrollen ved stiftelsen af aktieselskaber (at intet kom frem om dem, der ikke var sandt), 2. aktieselskabers registrering og 3. ikke mindst revisorerne, som var så vigtige, at de fortjente store straffe, hvis de forsømte deres pligter. Handelsministeren fortsatte med at sige, at dette forslag stod i forbindelse med det indleverede lovforslag om autoriserede revisorer. Man burde og kunne næppe ved lov tvinge aktieselskaberne til at anvende disse revisorer. Hellere burde man indrette sig som i England, hvor revisorerne benyttedes, »fordi man mener, at man kommer lidt uden for det gode selskab, hvis man ikke gør det.«

Den nye regering viste tydeligt sin vilje til at fremme sagen. Snart lagdes den helt i handelsministerens hænder. Det er umuligt at se, hvornår det er sket, men i løbet af vinteren har forslagsstillerne trukket deres forslag tilbage mod ministerens løfte om at fremsætte et regeringsforslag¹¹⁶. 26. marts 1909 fremsatte handelsminister Johan Hansen endelig regeringsforslag til »Lov om autoriserede revisorer«¹¹⁷. Han pointerede, at forslaget byggede på engelske principper, og at den vigtigste forskel mellem dette forslag og det private var, at dette ikke gjorde anvendelsen af revisorer obligatorisk. Men det var ønskeligt, om dette hver blev revisorerens eneste, så vigtigt var det. Der er andre ikke uvæsentlige forskelle. De vordende revisorer skulle aflægge en prøve i handelskyndighed, søfartslovgivning, regnskabskyndighed og varekundskab over for en kommission, som ministeren tænkte sig sammensat af »særlig kompetente folk fra erhvervslivet«¹¹⁸. I fem år skulle handelsministeren bemyndiges til at beskikke revisorer uden eksamen. Disse skulle så uddanne de nye revisorer, som skulle stå fem år i lære. Endelig indelbar forslaget, at revisorerne kunne aflægge en eller to særlige tillægsprøver, nemlig i varekundskab og i vurdering af landejendomme. Mens det Birck-Møller'ske forslag blot havde forbudt revisorerne at være sagførere, gik regeringens forslag så vidt — også mere i overensstemmelse med moderne opfattelse af revisorhvervet, at revisorerne ikke uden handelsministeriets samtykke måtte »beklæde noget statsembede eller nogen anden offentlig bestilling eller befatte sig med privat erhverv«.

Regeringsforslagets tendens i forhold til det private kan kort beskrives som: Større krav til revisorerens kunnen og viden, ingen obligatorisk anvendelse af dem og følgelig ingen eneretsstilling. H. L. Møller beklagede under behandlingen, at erhvervenes, d. v. s. Sø- og handelsrettens, Grosserer-societetets komité's og de lokale handelsorganisationers

indstilling ikke krævedes ifølge regeringens forslag. Han efterlyste aktieloven, men var i øvrigt taknemmelig for forslaget, »der imødekommer et meget gammelt ønske fra handelsstandens side«. De andre ordførere havde alle lidt at rette ved forslaget, men de var stort set tilfredse med det. Et 11-mands udvalg nedsattes få dage efter. De fem ordførere havde sæde deri. Birck, som havde siddet i forrige samlings udvalg, var derimod gledet ud¹¹⁹. Fire uger efter, 28. april, kom dets betænkning¹²⁰. Betænkningen, der var eenstemmig, tiltrådte forslaget med nogle, som det selv sagde, »formelle ændringer«. Prøvekommissionen burde have indstillingsret, ministeren derefter udnævne revisorerne; regeringsforslaget havde givet ministeren hele ansvaret. Uddannelsestiden burde nedsættes fra fem til tre år, og ældre, erfarne revisorer burde have en mulighed for at blive revisorer uden at skulle gå tre år i lære. Betænkningen mente det rigtigst helt at forbyde revisorerne at beklæde noget statseembede eller anden lønnet, offentlig bestilling for ikke at åbne mulighed for vilkårlighed i ministerens afgørelser herom. Endelig ønskede den en ny paragraf om, at revisorerne henhørte under straffelovens § 253 (om forbrydelser i embedsforhold).

Ved anden behandling 29. april takkede handelsministeren udvalget for hurtigt arbejde og nævnte, at der »fra forskellig side« var fremsat ønsker om, at forslaget blev til lov i denne samling. Ministeren havde intet at indvende mod betænkningens »formelle ændringer«, men bøjede sig villigt for dem, idet han håbede, at sagen måtte kunne gennemføres hurtigt. Alle ændringsforslagene vedtoges uden afstemning¹²¹. Efter tredje behandling et par timer senere, hvor ingen ønskede ordet, sendtes forslaget over til landstinget, hvor det fik første behandling fem dage efter, 4. maj¹²². Handelsminister Johan Hansen gentog overfor landstinget sine ord om den glæde, forslaget ville vække i erhvervslivet, og om dets lighed med den engelske revisionsordning. »... jeg synes, at det engelske apparat har i så mange år fungeret så fortræffeligt, at der sikkert har været grund til at holde sig så nær op til det som muligt.« Derimod var det temmelig forskelligt fra tyske forhold. Sluttelig opfordrede ministeren til gunstig modtagelse og hurtig behandling.

Han opnåede begge dele. Alle ordførerne var tilfredse med forslaget. Tre af dem benyttede lejligheden til at efterlyse en ordning, måske en særlig lov om »autoriserede taxatorer«. Det var den omtalte tillægsprøve, hvorved revisorerne kunne blive offentlige vurderingsmænd, der gav an-

ledning til efterlysningerne¹²³. For at fremskynde lovens gennemførelse afstod landstinget fra udvalgsbehandling, og uden afstemning fortsatte forslaget over anden behandling (5. maj) til tredie (6. maj), hvor det uændret vedtoges eenstemmigt¹²⁴.

»Lov om autoriserede revisorer« stadfæstedes 14. maj 1909, og dermed var Danmarks første revisorlov i hus, og et nyt kapitel i det danske revisionsvæsens historie begyndte. Lovens hovedpunkter var: De autoriserede revisorer udnævnes af handelsministeren. Beskikkelsen tildeles personer, der 1) har arbejdet hos en autoriseret revisor mindst 3 år efter det fyldte 18. år ved de under revisorhvervet i almindelighed faldende forretninger, og 2) har bestået en prøve i handels- og regnskabskyndighed. Handelsministeriet nedsætter til den ende en prøvekommission. Om de autoriserede revisorers anvendelse siges, at domstolene bør anvende fortrinsvis dem ved kritisk revision af regnskaber eller forretningsførelse. Her skal de med offentlig troværdighed kunne afgive erklæring. »Ingen autoriseret revisor må beklæde noget statseembede eller lønnet offentlig bestilling«. Handelsministeren bemyndiges til at bestemme, hvilke erhverv der skal være uforenelige med hvervet som revisor. De autoriserede revisorers halvoffentlige stilling fremgår af, at de var undergivet straffelovens bestemmelse om embedsovertrædelser. § 2 bestemte, at handelsministeren i en periode af fem år bemyndiges til at beskikke revisorer uden omtalte prøve. I de fem år skulle grundlaget skabes for den videre udvikling hen mod det ideal, der var fremholdt af mænd som Fr. Nørgaard og Severin Jørgensen.

Danmarks første revisorlov havde, som det er forsøgt påvist, engelske revisionsforhold som forbillede. Forbilledet introduceredes af en enkelt fremsynet forretningsmand — Fr. Nørgaard — og optoges af andre dygtige mænd fra erhvervsliv og organisationer. Her sattes tanken om fagligt forsvarlig revision efter engelsk forbillede til debat og blev hurtigt realiseret, fordi der var behov for det. Tidspunktet for revisorloven blev bestemt af konjunkturerne og Albertiskandalen. De mange års forudgående drøftelse betød, at man var i stand til i det givne øjeblik at vedtage den. Revisorloven af 1909 blev et nyttigt instrument for den videre udvikling af revisorhvervet, hvis betydning er stadig stigende, dels som følge af skattelovgivningen, dels som følge af den udvikling, vort århundrede har gennemgået: At erhvervslivet i stadig større udstrækning

baseres på upersonlige firmaer. Loven forblev uændret indtil 1930 — et bevis på, at revisionstanken ved flere års debat var afklaret så godt, at der med kort varsel kunne skabes en for sin tid tilfredsstillende lovgivning for dansk revisionsvæsen.

HENVISNINGER

1. Arthur H. Woolf: *Short History of Accountants and Accountancy*, London 1912, indledningen p. IX.
2. Om oldtidens revision se foruden Woolf også R. Beigel: *Rechnungswesen und Buchführung der Römer*, Karlsruhe 1904, afsnittet om kassekontrol p. 131.
3. Richard Brown: *History of Accounting and Accountants*, Edinburgh 1905. — Nicholas A. H. Stacey: *English Accountancy 1800—1950*, London 1954. — »A History of the Chartered Accountants of Scotland from the Earliest Times to 1954«, Edinburgh 1954. »Revisionsvæsenets historie og udvikling i Skotland 1854—1954«. Foredrag af Robert Browning, professor v. Glasgow universitet, holdt ved »The Institute of Chartered Accountants of Scotland«s 100 års jubilæum juni 1954. Foredraget er optaget i »Revision og regnskabsvæsen« (RR), 1954, pp. 370—73 og 412—23.
4. »Der grosse Brockhaus«. Artiklerne om »Bücherrevisor« og »Treuhandgesellschaft«. Det første Tr. oprettedes 1890 af »Deutsche Bank« og hed »Deutsch-Amerikanische Treuhand-Gesellschaft«.
5. Henvisninger til tilstandsbeskrivelsen i a) C. F. Løkkegaards artikler i »Meddelelser fra Foreningen af statsautoriserede revisorer«, marts 1933, p. 88—96, og i RR., 1937, p. 19—21; b) »Revisions- og forvaltningsinstituttet«s årsberetning 1924—25; c) Folketingsudvalgets betænkning af 23. maj 1908 i Rigsdagstidende 1907—08, tillæg B., sp. 3937—50.
6. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk retshistorie*, 1940, p. 337—38.
7. Kr. Erslev: *Konge og lensmand i det 16. århundrede*, 1879.
8. Poul Johs. Jørgensen: anførte værk, p. 340. Carl Christiansen: *Bidrag til den danske statsforvaltnings historie under de to første enevældskonger*, I, 1908, p. 26 og 28.
9. 1660—80 hed det skattekammerkollegiet. Rentekammeret var til tider forenet med finanskollegiet af 29. maj 1771. 1848 ophævedes rentekammeret, dets forretninger fordeltes mellem ministerierne. »Meddelelser fra rentekammerarkivet«, 1878, p. 69—104. Carl Christiansen: anførte værk, II, 1922, p. 21 ff.
10. Carl Christiansen: anførte værk, I, p. 92—101.
11. Carl Christiansen: anførte værk, I, p. 133—39, og II, 1. afsnit. Edv. Holm: *Danmark-Norges indre historie 1660—1720*, 2. del, 1886, p. 91—92.
12. Forordningen afløste og skærpede bestemmelserne i »Kammerrets-ordningen« af 30. juli 1684.
13. »Forordning angående de kongelige skatters oppebørsel, inddrivelse og afløvelse, samt de bøger, som derover bør holdes, og de regnskaber, som skal aflægges ved de under rentekammeret stående oppebørselsbetjente i Danmark af 30. januar 1793.«
14. Marcus Rubin: *Frederik VI's tid*, 1895, p. 254—86.
15. Marcus Rubin: anførte værk, p. 451 f.
16. Grundloven af 1855 § 55, af 1863 § 57, af 1866 § 50, af 1915 § 49 og af 1953 § 47.
17. Købstadkommunalloven af 24. oktbr. 1837 §§ 23 og 26 og af 26. maj 1868 § 33—44.
18. Københavns kommunallov af 1. jan.

- 1840 § 39 og af 4. marts 1857 § 18. Desuden i »Borgerrepræsentationens forhandlinger« 30. aug. 1882, p. 191—207, og samme 17. juni 1907, p. 511 ff.
19. Landkommunalloven af 13. aug. 1841 §§ 15 og 16 og af 6. juli 1867 §§ 28 og 54—55.
 20. At denne anvendte revisorer fremgår bl. a. af »Luxdorps dagbøger«, 1757, hvor han skriver om den (på dette tidspunkt hed den Kurantbanken): »Fiire Revisores ved Banquen skal hver have 100 Rdr. aarlig«. (I, p. 31, 16. marts 1757).
 21. Axel Myhlertz: Foreningen af københavnske manufakturgrossisters akkord- og konkursafdeling 1885—1910, 1910, især pp. 5, 6, 8—11, 19 og 24—25.
 22. »Danske statsautoriserede revisorer« (DSR), 1944.
 23. DSR, p. 150.
 24. Nekrologer over Harald Meyer: »Berlingske Tidende« 14. oktbr. 1916 (af ors. Bing) og »Politiken« 15. oktbr. 1916.
 25. Erhvervsarkivet. Landhusholdningsselskabets arkiv: Bestyrelsesmødet 7. juni 1902.
 26. Om krisen 1885. Jul. Schovelin: Tidens hjul og Tietgen 1857—97, 1919, p. 414—18.
 27. Sandsynligvis var en del af Fr. Nørsgaards uddannelse faldet i England. Intet sikkert har kunnet findes herom, men da han kendte så meget til engelske forretningsforhold, og da hans kone var englænderinde, er det rimeligt at antage dette.
 28. Om Fr. Nørsgaard: »Dansk biografisk Leksikon« (DBL) XVII, p. 332—34. »Aarhus handelsforening 1862—1937«, 1937, p. 81—87.
 29. Tidspunktet for foredraget er altså ikke efteråret, som det opgives i »Revisionskontoret i Aarhus. Beretning om Virksomheden 1899—1939« (R. i. Å.), 1939, p. 2, og i RR, 1937, p. 24.
 30. »Aarhus handelsforening 1862—1937«, 1937, p. 57—66. »Den jydsk handelsstands centralforening 1883—1933«, 1933, p. 81—83.
 31. »Beretning om »Foreningen af jydsk Handelsforeninger«s 15. repræsentantskabsmøde afholdt i Aarhus 23.—24. maj 1898«, 1898, p. 19—28.
 32. Beretninger fra disse møder haves med enkelte undtagelser ikke på de offentlige biblioteker.
 33. »Beretning o. s. v. . . . 16. repræsentantskabsmøde afholdt i Randers 29. 30. maj 1899«, 1899, p. 15—16.
 34. Mødet arrangeredes af »Fællesrepræsentationen for samvirken mellem repræsentanter for den danske handelsstand« (senere i 1899 omdøbt til: »Den danske handelsstands fællesrepræsentation«), hvori Grosserer-societetet og de fire landsdeles handelsorganisationer havde sæde.
 35. »Beretning om handelsmødet i København 11.—12. september 1899. Udgifvet af Forretningsudvalget«, 1899, pp. 61—69 og 96—107.
 36. Se om aktielovgivning i H. B. Krenchel: Haandbog i dansk aktieret, 1949. Behandlingen af 1900-komm.'s forslag, se p. 1.
 37. »Beretning om »Foreningen af jydsk handelsforeninger«s Repræsentantskabsmøde« henholdsvis 1900, pp. 5 og 45, 1901, p. 50—54, 1903, p. 6—17, 1904, p. 63—69 og 1905, p. 13—17. Beretningerne er trykt samme år, som møderne er afholdt.
 38. Fordi mødereferater ikke haves (sml. note 32), er det ikke muligt at få et klart indtryk af disse handelsforeningers interesse for sagen.
 39. F. eks. »Jyllandsposten« 24. maj 1898: 3 spalter om Nørsgaards foredrag.
 40. R. i. Å. Artiklen om Fr. Nørsgaard i DBL. XVII, p. 333. C. F. Løkkegaard i RR 1937 p. 25.
 41. Nørsgaards omtalte foredrag i Randers 1899. Beretningen p. 13. I »Aarhus vejviser« optræder »Østjydsk regnskabs- og revisionsbureau« for første gang 1899; »Revisionskontoret i Aarhus« først 1900.
 42. »Aarhus vejviser« nævner det sidste gang i 1915.
 43. »Aarhus Stiftstidende« 30. december 1898.

44. »Kraks blå bog«, 1928. RR 1937 pp. 25, 37 og 39—40. Nekrologer i hovedstads- og Århuspressen 29. september 1928.
45. Oplysningerne om Anders Andersen i DSR og i R. i A. er meget sparsomme. Det meste af afhandlingens viden om ham er hentet fra nekrologerne i »Aarhus Amtstidende«, »Aarhus Stiftstidende«, »Demokraten« og »Jyllandsposten« alle 9. december 1919. Alle nekrologerne skriver, at A. var kasserer i Spare- og laanekassen, da han grundlagde revisionskontoret, mens de to ovenfor nævnte værker såvel som revisionskontorets annonce omtaler ham som bogholder.
46. »Aarhus Stiftstidende«, »Aarhus Amtstidende« og »Jyllandsposten«. »Demokraten« havde hverken Annonce eller artikel.
47. Nemlig bankdirektørerne Nørgaard og Levinsen, sparekassedirektør Koppel og grossererne Joh. Baune, Otto Langballe, Otto Mønsted, Viggo L. Rahr og H. Soelberg, samt firmaet Rudolf Wulff.
48. R. i A., p. 5.
49. »Aarhus Amtstidende« 9. december 1919. Direktøren for »Dansk andelsægexport«, Fr. Møller, var medlem af 6-mandsudvalget til overvejelse af bedre revision i andelsforetagender. Nærmere herom i afsnittet: »Revisions-sagen i landbrug og andelsbevægelse«, side 100—111.
50. »Den jydsk handelshøjskole 1905—30«, 1930, p. 45, og »Aarhus stiftstidende« 9. december 1919.
51. DBL. IX, p. 425—27. »Rigsdagens medlemmer gennem 100 år«, 1950, III, p. 85—86.
52. »Tilskueren« september 1933 og »Mandens blad« maj 1940. Den sidste er hovedsagelig et resumé af den første og bringer næsten intet nyt.
53. »Revisions- og forvaltningsinstituttet 1912—37«, 1937, p. 8. I disse år lader håndværker- og industrikredse næsten ikke høre fra sig i revisionsdebatten. Håndværkerforeningens formand, Kaspar Rostrup, havde på en rejse i Tyskland i 1906 mødt revisionstanken i tysk udformning, og da han forstod, at det var noget, som kunne anvendes i Danmark, opfordrede han »Haandværkerbanken« til efter tysk forbillede at oprette en revisionsafdeling (»Snedkermestrenes medlemsblad« 15. maj, 1. juni og 1. juli 1906). Forsøg blev gjort, men allerede i 1908 måtte det erkendes, at ideen ikke havde slået an (»Medlemsblad for Haandværkerforeningen« 1. marts 1908). Håndværket var på denne tid et erhverv i tilbagegang. De økonomiske sammenbrud, der fandt sted her, kom ikke på grund af dårlige dispositioner eller uforsigtig omgang med store pengebeløb, men simpelthen som følge af manglende indtjeningsmuligheder, så til håndværkerne skulle man ikke tale om sagkyndig og dermed dyrere revision.
54. Hassing-Jørgensen var medlem af den 3-mandskommission, der foreslog administrativ revision indført, hvorved revisionen decentraliseredes, mens før hovedbogholderiet havde været fælles kasse for alle de kommunale institutioner. »Borgerrepræsentationens forhandlinger« 17. juni 1907, p. 511 ff., og Hans Bjarne: Københavns kommunes regnskab og revision i RR, 1937, p. 276 ff.
55. »Den sjællandske bondestands sparekasse gennem 75 år«, 1931, pp. 125 og 146—49.
56. Det i 53) omtalte skrift p. 11.
57. Nekrolog af H. Hjernø Jeppesen i RR, 1952, p. 193, og artikel af A. Busch-Sørensen i RR, 1952, p. 33.
58. De benyttede vejvisere er fra byerne Ålborg, Århus, Esbjerg, Fredericia, Grenå, Helsingør, Hobro, Kolding, Odense, Randers, Silkeborg og Thisted. Der er mange lakuner i rækkerne. De er suppleret med Kraks vejviser, hvis provinsfagregister begynder 1906.
59. »Andelsbladet« f. eks. 1900, p. 67 og 82, 1901, p. 725 og 761.
60. DBL. XXI, p. 323—24. Schou redigerede det i anledning af verdensudstil-

- lingen i Paris udkomne værk »Landbruget i Danmark«. 1900.
61. Foredragets fulde titel: »Revision af landøkonomiske fællesforetagenders driftsregnskaber«. Det er kort refereret i »Ugeskrift for landmænd« 18. april 1902.
 62. De to andelsfolk var: Folketingsmand M. P. Blem, formand for »Andelsudvalget«, og direktøren for »Dansk andels ægexport« Fr. Møller.
 63. Erhvervsarkivet. Landhusholdningsselskabets arkiv: Journalsag 86/1902.
 64. Samme. Bestyrelsesmødet 7. juni 1902.
 65. Wedell-Wedellsborg: DBL. XXV, p. 235—36. Th. R. Segelcke: DBL. XXI, p. 535—39. Begge omtales i H. Hertel: Det kongelige danske landhusholdningsselskabs historie, II, 1919, p. 20—35.
 66. Anders Nielsen: DBL. XVII, p. 9—11.
 67. Forstander Pedersen: DBL. XVIII, p. 114—15. Om mejeristernes regnskabskursus: »De samvirkende jyske mejeriforeninger 1895—1945«, 1945, Afsnittet om »Regnskab og revision« p. 115—117.
 68. M. P. Blem: DBL. III, p. 224—25.
 69. Blå bog, 1911. Christian Erichsen var medlem af aktielovkommissionen af 1894, s. å. var han blevet medlem af Sø- og handelsretten, og 1906 blev han »autoriseret handelskyndig tillidsmand«.
 70. Fr. Møller: DBL. XVI, p. 391—92.
 71. Carl Hansen: DBL. IX, p. 129—30. Korrespondancen ang. udvalgets nedsættelse findes i Erhvervsarkivet i Landhusholdningsselskabets arkiv: Journalsag 86/1902.
 72. »Dansk andels ægexport« stiftet 1895, J. A. F. 1898, Øernes A. F. 1901.
 73. Betænkningens original findes i Erhvervsarkivet, Landhusholdningsselskabets arkiv: Journalsag 86/1902. Den er trykt bl. a. i »Andelsbladet«, 1905, p. 203—05.
 74. På handelsforeningernes møder i disse år — og senere — tages gang på gang »brugsforeningsspørgsmålet« op til debat. F. eks. »Beretning fra Lolland-Falsters stifts handelsforenings generalforsamling 1902«, 1902; »Centralforeningen for jyske handelsforeningers 14. [15. og 16.] repræsentantmøde« henholdsvis 1897, 98 og 99; Andreas Bruun: Centralforeningen for Sjællands stifts handelsforeninger 1884—1909, 1909, p. 12. »Beretning om handelsmødet i København 9.—11. september 1884«, 1884, p. 118—27. Debatten mellem grosserer Carl Berthelsen, Århus, og Severin Jørgensen i »Maanedstidende for Jyllands brugsforeninger« juni 1890—maj 1891. J. Th. Arnfred: Severin Jørgensen, 1942, p. 52—58.
 75. DBL. XII, p. 256—59. Om Severin Jørgensen se endvidere J. Th. Arnfred: anførte værk og A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger 1896—1946, 1946.
 76. »Maanedstidende for Jyllands brugsforeninger«, 1889, p. 35—35.
 77. Samme 1889, p. 43—44.
 78. Samme juli 1890, p. 103—106. Ved generalforsamlingen 13. juni 1890 i Århus ændredes vedtægterne kun på et enkelt punkt, nemlig ved at deres løn blev nedsat. Nu skulle hver revisor årlig have 50 kr. »samt rejsegodtgørelse og dagpenge som styrelsesmedlemmer«. De to revisorer udtalte i beretninger (samme: henholdsvis september og oktober 1889) om deres virksomhed, at det var svært at kontrollere fællesforeningens drift og regnskaber, men det så ud til, at alt var i orden.
 79. Samme juni 1891, p. 167—68 og oktober og november 1889, p. 62—64 og 65—67. (Her anvendes for første gang udtrykket »fælles revision«).
 80. Samme maj 1892, p. 235—36. 1894 havde Severin Jørgensen udsendt 1. udgave af sin »Haandbog for brugsforeninger«, der kom i gentagne senere udgaver. Han gav heri en grundig fremstilling af bogføringen. Fra og med 2. udgave (1901) udvidedes stoffet om revision.
 81. »Andelsbladet«, 1900, pp. 67 ff. og 82 ff. og samme 1901, pp. 725 ff. og 761 ff.
 82. Samme 1901, p. 811 f., 1902, pp. 22 f.,

- 425 og 642, 1903, p. 152 f., 1904, pp. 221, 226 og 875, 1906, pp. 214 ff. og 1027—29, 1907, p. 38—39, 1908, p. 602 (den sidste er anonym, men S. J. er sikkert forfatter).
83. Nørgaard: Samme oktober 1898, p. 81. Nørgaard og Rud. Schou: Samme 1902, p. 292. P. T. Hald: Samme 1906, pp. 303—04 og 1045—48, 1908, p. 665. Hassing-Jørgensen: Samme 1901, p. 762.
84. Samme 1903, p. 289—91.
85. Samme 1902, p. 837—40, 1903, p. 289—91, 1904, pp. 221 og 226.
86. Samme f. eks. 1903, pp. 152 og 322, 1904, p. 875, 1906, p. 214, 1907, p. 127 f.
87. Tilslutning: Samme f. eks. 1902, p. 69, 1903, p. 325, 1904, p. 340, 1906, pp. 1029—32 og 1045—48, 1908, p. 7, 1909, pp. 56—57 og 296—98, 1910, pp. 60—61 og 154—56. Modstand: Samme f. eks. 1905, p. 270, 1906, p. 1045, 1907, p. 38—39, 1908, p. 75, 1909, p. 26—27, 1910, p. 156—58.
88. A. Axelsen Drejer: Fællesforeningen for Danmarks brugsforeninger 1896—1946, 1946, p. 157—61. Om Broberg: DBL. IV, p. 108—09.
89. »Andelsbladet«, 1908, p. 756—58.
90. Samme 1909, p. 183.
91. Samme 1911, p. 456 og 1912, p. 721.
92. Samme 1911, p. 65.
93. Se 36).
94. 5. februar 1904: Folketingets forhandlinger (F. F.) 1903—04, sp. 3416—17.
95. 17. november 1904: F. F. 1904—05, sp. 1414. Forslaget findes i Rigsdagstidende, tillæg A, sp. 2649.
96. F. F. 1904—05, sp. 2663—65. Albertis svar og Bircks afslutning af debatten: sp. 2665—67.
97. Om L. V. Birck: DBL. III, p. 123—29.
98. Om H. L. Møller: DBL. XVI, p. 398—400.
99. Pressen giver ingen oplysning om dette punkt. Den omtaler kun ganske kort debatten.
100. F. F. 1904—05, sp. 3117—19.
101. Rigsdagstidende 1904—05, tillæg B, sp. 1287—94.
102. F. F. 1904—05, sp. 4736—41.
103. F. F. 1905—06, sp. 229 og 465.
104. F. F. henholdsvis 1905—06, sp. 4789—92 og 1906—07, sp. 3984—87.
105. F. F. henholdsvis 1905—06, sp. 47, 92—94 og 1906—07, sp. 1000.
106. F. F. 1907—08, sp. 4507—20.
107. Rigsdagstidende 1907—08, tillæg B., sp. 3937—50.
108. De to skrivelser er optaget i udvalgsbetænkningens bilag sp. 3951—54.
109. Axel Rubow: Nationalbankens historie 1878—1908, 1920, p. 77—112. Axel Nielsen: Bankpolitik, I, 1923, p. 351—64. »Nationaløkonomisk tidsskrift«, 3. rk., bd. 14, p. 529—47. »Handelsberetningen for året 1907« udg. af Grosserer-societetets komite, 1908, og samme for 1908, 1909. H. Green: Grundrids af dansk bankvæsen med en summarisk oversigt over bankkrisen 1907—08, 1908, p. 20—88.
110. F. F. 1908—09, sp. 40—338.
111. F. F. 1908—09, sp. 38—39.
112. Se 108).
113. Forslaget findes i Rigsdagstidende 1908—09, tillæg A, sp. 1899—1902.
114. Om Johan Hansen: DBL. IX, p. 233—35.
115. F. F. 1908—09, sp. 776—77.
116. F. F. 1908—09, sp. 5822 (30. marts 1909). Her oplyser Johan Hansen, at det er gået således til.
117. Forslaget i Rigsdagstidende, tillæg A, sp. 4145—48. Hele debatten under 1. behandling 30. marts: F. F. 1908—09, sp. 5814—32.
118. Landstingets forhandlinger 1908—09, sp. 1403—18.
119. 1. april F. F. 1908—09, sp. 5839.
120. Rigsdagstidende 1908—09, tillæg B, sp. 2637—42.
121. F. F. 1908—09, sp. 6599—6602.
122. Samme, sp. 6637—38.
123. Nemlig Ludvig Bramsen, Fr. Hey og Holger Petersen.
124. Landstingets forhandlinger 1908—09: 2. behandling, sp. 1421, 3. beh. sp. 1432—33. Ingen landstingsmænd udtalte sig ved 2. og 3. behandling.

Fra købstadshandelen i det 18. århundrede

En lollandsk klage fra 1762

AF GUNNER RASMUSSEN

I midten af det 18. århundrede indtrådte der et betydeligt opsving i dansk udenrigshandel og skibsfart blandt andet som følge af udbruddene af den preussiske syvårskrig og den engelsk-franske kolonikrig i 1756. Den syvårige krigstilstand (1756—63) fik en dobbelt betydning for det neutrale Danmarks handel og søfart. For det første fremkaldte krigen en udvidelse af gamle markeder på grund af et øget behov for proviant og krigsmateriel hos de kæmpende parter, og disse varer var Danmark i stand til at levere enten fra det danske monarkis egne lande eller Østersølandene. For det andet bevirkede krigshandlingerne, at der åbnedes to store, til dels nye, markeder for dansk initiativ, fordi England og Frankrig ikke kunne opretholde deres oversøiske handel i det hidtidige omfang; det var dels handelen på Middelhavet, hvor franske kapere hindrede den engelske handel, dels handelen på de franske vestindiske kolonier, hvor engelske krigsskibe opbragte franske handelsskibe.

Mod disse to nye markeder var den danske handels interesse allerede rettet før krigsudbruddene. I årene fra 1746 til 1756 havde Danmark sikret den danske skibsfart på Middelhavet gennem en række traktater med Tyrkiet og med forskellige andre Middelhavsmagter, såvel europæiske som afrikanske¹. Og den danske stat havde erklæret handelen på Dansk Vestindien — øerne St. Thomas, St. Jan og St. Croix — for åben for alle danske undersætter, efter at den i 1754 havde købt øerne af Det vestindisk-guineiske handelsselskab.

Under indtryk af den voksende krigsfare havde man endvidere søgt at sikre den danske handel gennem et væbnet neutralitetsforbund mellem Sverige og Danmark af 1756. Ifølge forbundsbestemmelserne skulle de deltagende lande udruste et nærmere fastsat antal krigsskibe, der skulle konvojere landenes handelsskibe og patruljere i særlig farlige farvande.

Således forberedt og beskyttet forstod den danske handel at udnytte de af krigene skabte muligheder. Den overtog en stor del af Englands handel på Middelhavet, og samtidig blev St. Thomas' havn en meget vigtig transithavn for varer fra de franske vestindiske kolonier. Navnlig i krigenes første år var handelens gevinst stor, men efterhånden voksede også risikoen, idet navnlig engelske kaperier af danske handelsskibe på Vestindien-fart tog til, hvad der naturligvis formindskede fortjenesten på den oversøiske handel².

Det var imidlertid så godt som udelukkende københavnske købmænd, der deltog i og drog fordel af dette opsving i den danske handel og skibsfart. I de små danske købstæder fandt der ikke en tilsvarende vækst sted i den lokale handel til gavn for de stedlige købmænd. Tværtimod var handelen i provinsbyerne ifølge tidens økonomiske litteratur det usleste hokeri, og langt de fleste købmænd ernærede sig ved at sælge øl og brændevin³. Dette forhold understreges kraftigt i en artikel om købstadsforhold i et blad af Den patriotiske tilskuer fra 1763. I artiklen, der er formet som en samtale mellem forfatteren — Sorøprofessoren Sneedorff — og »en af tilskuerne i de små købstæder«, hedder det således på forfatterens spørgsmål om, hvoraf borgerne lever: »Af krohold. Fra købmændene og indtil skoflikkerne er det hele borgerskabets bedste næring. — Når alle folk i en by holder kroer, hvem drikker da deres øl og brændevin? — De drikker selv en god del deraf. — — — Hvad de ikke fortærer selv, det fortærer bønderne i de omliggende landsbyer, og dette er det fornemste købmandsskab, hvoraf købstaden lever. Når man tog den handel bort, blev alle borgerne bønder, og usle bønder; thi deres avling er ikke stor«⁴.

Denne skildring af provinskøbmændenes handel er sikkert ensidig; men købmændene har uden tvivl haft store vanskeligheder at kæmpe med i årtierne omkring midten af det 18. århundrede. Herpå tyder den række af klager og ansøgninger, der netop i denne tid indsendtes til centraladministrationen fra flere af landets købstæder⁵. I disse klager henvises der gang på gang til, at handelen på den pågældende egn foregik på ulovlig måde, nemlig uden om de stedlige købmænd og uden om de stedlige købstæder.

Siden middelalderens sidste århundreder havde statsmagten nemlig bestræbt sig for — i så stor udstrækning som muligt — at få gennemført og respekteret følgende to principper for den indenlandske handel:

handelen skulle være forbeholdt borgerne i købstæderne, og handelsomsætningen, såvel producentens salg som forbrugerens køb, skulle foregå i byerne⁶. Disse principper var blevet indskærpet ved forordningen om land- og forprang af 25. august 1741, der henviste til ældre, bestående lovbestemmelser. Ifølge disse var det blandt andet pålagt bønderne at føre deres varer til købstæderne og sælge dem »på offentlige akseltorve og markeder«, og i overensstemmelse hermed sikredes bonden udtrykkeligt mod, at hans husbond aftvang ham hans korn⁷.

Fra de anførte hovedprincipper for handelen var der dog visse undtagelser. Det var således tilladt »enhver, som jordegods ejer«, at sælge de varer, der var produceret på hans ejendom, til hvem han ville. Danske lov tager dog det forbehold, at denne handel ikke måtte skade kongens rettigheder eller hindre købstæderne i »deres billig [d. v. s. retmæssige] handel og næring«⁸. For landbefolkningens køb til eget behov gjaldt de regler, at »ingen, som bor på landet og pløjer og sår«, skulle forbydes at købe det sædekorn og hvad andet, som han har brug for til »sit hus ophold og sin avlings fortsættelse, heste, hopper og kvæg, hvor han det bekomme kan«, og at »kongens undersætter på landsbyerne« måtte købe tømmer og ved til »deres huses bygning, vogne, plove, ildebrand og nødtørft« uden om købstæderne og købmændene og betale det med de varer, de havde⁹.

Medens den indenlandske handel således var præget af statsmagtens støtte til samtlige købstæder, var Danmarks handel med udlandet i det 18. århundrede karakteriseret ved Københavns særstilling på købstædernes bekostning. Allerede i det 17. århundredes sidste halvdel havde den danske enevælde, med dens trang til at gribe regulerende ind på alle samfundslivets områder, søgt at samle handelen med udlandet i en række byer ved at give dem rang som stabelstæder, der havde eneret på udenrigshandel¹⁰. I 1726 gik den enevældige regering endnu videre. Ved en plakat af 1. juni koncentrerede den importen af de fire species — d. v. s. franske, spanske, portugisiske og rhinske vine, franske og rhinske brændevine, alle slags salt samt tobaksblade — i København, idet denne by fik eneret på at have oplag heraf. Disse varer blev anset for at være Danmarks vigtigste importartikler, og de spillede da også en hovedrolle for toldindtægterne¹¹. Den 4. juli fik København endvidere oplagsfrihed for en række grove varer, således at den told og konsumtion, der skulle ydes af disse varer, først forfaldt til betaling ved hjemtagning. Der var

dog fastsat visse minimumskvanta for importen, for at oplagsfriheden kunne blive gyldig. De varer, der omfattedes af ordningen, var vin, brændevin, eddike, salt, sejldug, forskellige uforarbejdede metaller, fremmed rug og hvede, oksehovedstaver, klapholt (= træ til staver), beg, tjære og tobaksblade.

Københavns eneret på import af de fire species bragte dog ikke hovedstaden den ønskede fordel, men hindrede derimod de øvrige byer så meget i deres handel og næring, at ordningen blev ophævet 30. december 1730. Men tanken om Københavns fortrinsstilling med hensyn til disse varer var ikke opgivet hermed. Ved toldloven af 1732 gentoges bestemmelserne fra plakaten af 4. juli 1726, og det fastsattes, at de københavnske købmænd ved salg af de fire species til provinskøbmænd kun skulle betale $\frac{1}{3}$ af den ordinære told og konsumtion¹². Ved den prisreduktion, som provinskøbmændene således opnåede ved at købe de fire species i København i stedet for selv at indføre dem, ville man sikre hovedstaden denne import, uden at det udtrykkeligt var påbudt ved lov. I 1745 bortfaldt dog ordningen for tobakkens vedkommende, og toldloven af 1762 fastsatte, at den del af den ordinære told og konsumtion, der skulle betales ved udførsel fra København søværts til provinstoldstæderne for vin og brændevin, skulle være ca. $\frac{3}{4}$ og for salt $\frac{2}{3}$ ¹³.

Den særstilling, der som følge af disse bestemmelser var tilstået københavnske købmænd, vakte naturligvis stærk uvilje i købstæderne. Men ordningen havde også sine tilhængere, og blandt disse var Ludvig Holberg. I »Anden samtale mellem tvende købmænd, Sylvester og Montanus« fra 1728 skildrer Holberg en diskussion mellem en københavnsk købmand, Montanus, og en provinskøbmand, Sylvester, om berettigelsen af hovedstadens eneret på import af de fire species, og han går med megen styrke ind for opretholdelsen af Københavns særstilling. Sylvester startede diskussionen med at spørge om, »hvorfor København alene skal florere, — — — hvorfor nogle skal trakteres som rette børn og andre som stifbørn, — — — hvi lige brødre ikke må bære lige kapper?« Montanus svarede hertil, at der ved den trufne ordning ikke var skabt ulighed, men tværtimod lighed. Tidligere havde de fire species kunnet købes billigere i provinsen end i København, hvad der skyldtes, at smugleriet dér havde et sådant omfang, at der i toldstæderne af vin alene ikke blev fortoldet så meget, som der anvendtes i kirkerne. Når priserne i

provinserne efter 1726 var steget, skyldtes det derfor ikke københavnske købmænds ublu fortjeneste, men derimod at de lovpligtige toldafgifter nu blev betalt. En egentlig prisforhøjelse var kun indtrådt for spansk salt, og den skyldtes dels, at saltet i modsætning til tidligere blev raffineret i København, dels at det blev fragtet hertil på danske skibe, der måtte sejle i ballast til Den pyrenæiske halvø, medens spanske og portugisiske skibe havde kunnet taget returfragt fra Østersølandene. Den nævnte prisforhøjelse burde man dog affinde sig med, da den trufne ordning var til gavn for Danmark; thi de penge, der blev betalt mere som følge af, at saltet blev raffineret i København, blev i landet, og sejladsen til Sydvesteuropa var af stor betydning for uddannelsen af en dansk sømandsstand. Endvidere fremhævede Montanus, at importen af de fire species over København var en fordel for provinsbyernes små købmænd, thi da alle købmænd nu skulle betale lige meget for varerne i København, var de store købmænd ikke i stand til at sælge varerne billigere end de små købmænd og derved konkurrere disse ud. Ordningen gavnede også købmændene ved at forhindre udlændinges handel, der i stor udstrækning var foregået uden om købstæderne. Montanus afviste til sidst Sylvesters ønske om en række stabelstæder foruden København, thi »når nu denne ene stad er suffisant nok til at forsørge det ganske rige, til hvad ende skulle der beskikkes flere dertil?«¹⁴.

De danske købstæders deltagelse i udenrigshandelen var således meget begrænset, men provinskøbmændenes vanskeligheder var ikke indskrænket til udenrigshandelen, tværtimod var det ofte vanskeligt for dem at få deres lovmæssige handelsrettigheder angående indenrigshandelen respekteret. Meget oplysende om de forhold, hvorunder købmændene i provinsbyerne drev deres næring, er den memorial eller bønsskrivelse af 17. december 1762, som 21 lolliker »på samtlige købstæders vegne og som handlende her i landet« (d. v. s. Lolland) indsendte til kong Frederik V. Det fremgår af skrivelsen, hvorledes købmændene på Lolland så på deres erhvervs trængsler, hvad de anså for årsagerne her til, og hvorledes de mente, at forholdene kunne forbedres. Interessante er også de to erklæringer, der i anledning af memorialen blev indhentet af centraladministrationen fra henholdsvis den lokale myndighed (stiftamtmanden) og Grosserer-Societetet i København, idet de samme spørgsmål behandles heri, men ud fra andre synspunkter¹⁵.

Bag henvendelsen til kongen stod alle fem lollandske købstæder. Som hovedparten af datidens danske provinsbyer var disse af ringe størrelse. Ifølge folketællingen i 1769 var Nakskov med sine knap 1300 indbyggere den største købstad på Lolland. Den næststørste var Rødby, der havde lige godt halv så mange indbyggere som Nakskov. Derpå fulgte — efter størrelse — Maribo, Nysted og Saksøbing, hvis indbyggertal lå fra lidt over 500 til godt 400. I det foregående århundrede havde de lollandske købstæder gennemgået forskellig udvikling, hvad størrelse angår. Fra 1672 til 1769 viser Nakskov og Nysted en betydelig tilbagegang på henholdsvis 33 og 30 %, medens Maribo var gået frem med 14 % og Saksøbing med ikke mindre end 55 %. Af udviklingen i Rødby er det ikke muligt at danne sig noget indtryk, da der ikke foreligger en angivelse fra denne by for 1672¹⁶.

De 21 underskrivere repræsenterede de lollandske købstæder på følgende måde: For hver af byerne Nakskov og Rødby underskrev 4 personer, for Maribo 5, for Saksøbing 6 og for Nysted 2. Af de 21 underskrivere findes de 15 opført i Danmarks handelsspejl for året 1766, der har optaget i alt 59 lollandske købmænd, hvoraf alene de 31 er fra Nakskov. Og i et tilfælde foreligger der uden tvivl slægtsforbindelse mellem en enke, der har underskrevet memorialen, og to i Danmarks handelsspejl opførte købmænd. Af disse 16 købmænd handlede — ifølge Danmarks handelsspejl 1766 — 5 med korn og grove varer samt tømmer, 2 af disse var desuden privilegerede vinhandlere, den ene tillige posthusholder og stempelpapirsforhandler og den anden tillige herberger, 8 handlede med korn og grove varer og 4 af disse desuden med forskellige kramvarer, 1 handlede med korn og forskellige kramvarer, 2 handlede med grove varer og den ene desuden med alenkram og silketøj. At dømme efter arten af deres handel må i hvert fald de 16 ovenfor omtalte betegnes som repræsentative for de lollandske købmænd¹⁷.

Årsagen til lollikkernes henvendelse til kongen var — ifølge memorialens indledning — den at forestille majestæten, hvorledes de lollandske købmænd på alle sider blev betaget deres næring og fattige levebrød, hvad der ikke mindst skyldtes proprietærene, den tids godsejere, og deres funktionærer. Det hedder således, at handelen på Lolland var karakteriseret ved, at »enhver proprietær, deres forvaltere og fogeder (hans ekscellence hr. geheimekonferentsråd Raben undtagen) handler og køber med bønderne alt det korn, som de kan have at sælge, når de får

indhøstet, ikke under påskud, at de vil tage det for skatter eller deslige, nej, der sker offentlig tillysning, at bonden skal komme med sit korn, hvor dem bliver ordineret, da de derfor bliver betalt kontant, hvad dem [d. v. s. enhver proprietær, deres forvaltere og fogeder] synes for tonden«. Som følge af disse opkøb påstår underskriverne, at priserne på levnedsmidler er højere — »fornemmelig udi dette år« — på Lolland end i kongens øvrige byer og provinser. Medvirkende til de høje priser er også, at proprietærer, præster, forvaltere og rige bønder tilbageholder deres korn, indtil de fattige bønder har solgt deres, hvorefter de førstnævnte bliver i stand til at bestemme priserne. Men selv når de nævnte personer vil sælge deres korn, sker det ikke til lollandske købmænd, men til »fremmede ankomne skippere fra Ærø og deslige«, der i det forløbne år kom i så overflødig mængde, at de på en kort tid udførte alt det forråd, som var på Lolland af rug, byg og ærter, »så den fattige landmand, som derefter skulle yde skattekorn, og indbyggerne i købstæderne, der manglede brød for dem og familier, var ikke i stand til sidst at få det kære korn at købe, hvorved de kunne opretholde livet«.

Om de fremmede handlende hedder det senere i skrivelsen, at de ganske vist melder sig i toldstæderne, men derpå søger de ud på landet, hvor de er »så vel bekendt, at de langt bedre ved, hvor der er korn at bekomme end købstadsmanden, helst de forhen med breve har givet efterretning både om, hvad de vil købe, tillige hvad de har igen at afsætte, at de aldeles går købmanden forbi«. Under påskud af at de kun handler med proprietærene og andre, der er berettiget dertil, »sker stor underslæb; thi ved den lejlighed går handelen fort både med bonden og andre uvedkommende på landet såvel med korn at opkøbe som udi andre tilfælde«. — Disse fremmede, der har navn af skippere, er »både bønder og fiskere fra øerne her omkring i riget«.

På baggrund af de skildrede tilstande mener ansøgerne, at det må vække forundring, at købstæderne hidtil har kunnet betale de stående skatter, og de finder det uretfærdigt, at ekstraskatterne bliver pålignet købstæderne, men ikke de store købmænd — inspektører, forvaltere, fogeder og forpagtere — hvoraf flere ejer store kapitaler, der ikke kan

Næste side:

Kort over Lolland.

Formindsket udsnit fra Pontoppidans Danske atlas, 3. bind, 1767. Målestokken, indsat i kortets nederste, venstre hjørne, er inddelt i mil. Signaturen med to pavekors angiver købstæder, en cirkel med græsk kors: sognebyer, en cirkel: mindre landsbyer og en firkant med græsk kors: herregårde.

være tjent på kort tid i kraft af de pågældendes stilling som fogeder, uden at deres købmandsskab med bonden er indbefattet deri.

Efter således at have redegjort for de vanskeligheder, som de lollandske købmænd havde at kæmpe med, når det drejede sig om udførsel fra Lolland af de på øen producerede varer, vender memorialen sig mod de vilkår, købmændene har, når det gælder indførsel af varer til øen. På dette punkt er handelen indskrænket dels ved, at købmændene »skal tage alle ting fra København, som der falder meget kostbart og ikke noget derved for os kan være at tjene«, dels som følge af at »enhver proprietær og andre fra landet« selv hjemkøber, hvad de behøver til eget forbrug. Utilfredsheden med handelen over København skyldes også, at der dér ofte er mangel på en vare. »Nu til vinteren, da alle i almindelighed behøvede spansk og norsk salt, har der ikke været noget at bekomme, hvorved landets indbyggere har taget stor skade«. De lollandske købmænd har ganske vist ret til at indføre Lüneburgersalt, men med hensyn til dette »er tolden så høj, og udi disse urolige tider ellers så kostbar«, at risikoen ved at indføre dette til forhandling er for stor.

Underskriverne anmoder derpå om, at de som kongens tro og kære undersætter må blive taget under allernådigst beskærmelse, for at de ikke skal blive nødt til at gå fra hus og hjem, hvad der snart vil ske, hvis de ikke hjælpes. Følgerne heraf vil blive, at enhver retsindig på Lolland vil være bange for at lade deres børn og pårørende indtræde i købmandsstanden, og ve det land i almindelighed, hvor næring og handel skal ophøre.

Memorialen sammenfatter til sidst købmændenes ønsker i følgende tre punkter:

1) at det pålægges »proprietærene, deres fogeder, forpagtere og andre vedkommende«, at »ingen, af hvad navn nævnes kan, må som forhen sket er, handle og købe med bonden, men at bonden efter lovens bydende skal køre med deres korn til akseltorv eller til de steder, som dem er tilladt at må forhandle det«.

2) at det forbydes »fremmede skippere, under hvad navn haves kan«, at »sælge eller købe uden alene med købmændene til det sted, hvor de ankommer og agter at losse eller skibe«.

3) at »den københavnske handel, som i almindelighed på alle slags varer er alt for høje priser«, må blive undersøgt og pålagt at holde »så-

danne forråd på alle sorter, at man ikke så ofte, som sker, skal lade sig nøje med nej« på trods af, at »de handlende udi København dog haver forbundet dem efter fastsatte priser, såsom norsk salt, grøn sæbe med videre at falholde«.

Det var Danske kancelli, der fik overdraget at gøre indstilling til Frederik V om memorialens skæbne. Inden kancelliet foretog denne indstilling indhentede det en erklæring om de påklagede forhold fra geheimekonferentsråd Frederik Raben, der fra 1737 til —63 var stiftamtmand over Lolland-Falster. Denne var egentlig part i sagen, idet han ejede hovedgårdene Bremersvold og Kærstrup, der begge lå ca. 9 km øst for Rødby¹⁸. At ansøgerne har været klar over, at sagen ville blive forelagt stiftamtmanden, kan man vist godt slutte ud fra ansøgernes iver for — i begyndelsen af ansøgningen — at fastslå, at geheimekonferentsråd Raben dannede en undtagelse, når talen var om proprietærernes ulovlige handel med bønderne.

Rabens erklæring, der er dateret 3. maj 1763, indleder med at indrømme, »at de handlendes næring såvel i Lolland som i andre provinser er i nogle år formindsket og aftaget«, men han afviser tanken om, at dette skyldes hans standsfæller, nemlig »proprietærer og andre på landet boende«.

Erklæringen gennemgår derpå sagens tre punkter. Med hensyn til punkt 1 benægtes det, at proprietærerne på Lolland køber alt det korn, som bønderne har at sælge; »thi nogle af proprietærerne tager ikke imod andet korn af deres bønder end landgildekornet, som in natura skal leveres, andre tager vel imod korn for kongelig contributioner [d. v. s. skatter] og afgifter, hvilket både er tilladeligt og højlig fornøden, om de ellers vil se dem og deres bønder konserveret«, da bønderne ellers måtte nøjes med de ringe priser, som de handlende ville foreskrive.

Kun i et tilfælde har stiftamtmanden erfaret, at en proprietær har overtrådt forbudet mod opkøb af korn af bønder, der ikke hørte under den pågældende proprietær. Den omtalte sag, der var rejst af handlende fra Nakskov »for nogle år siden«, blev bilagt i mindelighed.

Fr. Raben finder derimod, at de handlende i købstæderne, i højere grad end tilfældet er, burde overholde de om forprang gældende anordninger. Han har derfor pålagt byfogederne at overvåge, at de bønder, der kommer til købstæderne med deres varer, kører til torvs dermed.

»Men når sådant er sket, har købmændene indfundet sig på torvet og ligesom ved auktion budt over andre af stædernes indvånere for at hindre dem fra at få de fornødne varer af landmanden, på det at håndværksfolk og andre fattige skulle nødes til igen at købe det af købmændene«. Erklæringen mener, at dette er årsagen til den anførte mangel blandt almuen i købstæderne.

Angående punkt 2 udtales, at det vil være unødvendigt nærmere at påpege, hvor skadeligt det vil blive for Lolland, hvis det der — i modsætning til andre provinser — skulle forbydes »fremmede, endog af Deres Kongelige Majestæts egne lande« at handle med andre end »de såkaldte købmænd«; thi dette ville snart fordrive største delen af handelen fra Lolland, hvad der vil stride mod kongens allernådigste og højstpriseligste foranstaltninger til handelens opkomst og undersåtternes bedste.

Med hensyn til punkt 3 bekræfter erklæringen, at de handlende ofte ikke kan få de fornødne varer fra København. I sidst afvigte efterår og vinter var der således stor mangel på salt på Lolland, hvad der ikke blot skadede de handlende, men også øens indbyggere i almindelighed.

Da Fr. Raben således havde afvist memorialens punkt 1 og 2, der drejede sig om lokale forhold, men var gået ind for rigtigheden af punkt 3, der angik handelen over København, besluttede Danske kancelli at indhente en erklæring fra overpræsidenten, borgmestre og råd i København. Disse lod sagen gå til udtalelse hos »formanden og de ældste for grossererne her i staden«, d. v. s. Grosserer-Societetet, hvis erklæring bærer datoen 30. maj 1763.

Grosserernes erklæring beskæftiger sig først med klagen over den skade, som fremmede skippere fra Ærø og andre steder forvolder købstæderne, og det anføres, at dette forhold er »så aldeles bekendt ej alene at ske der i landet, men endog både i Sjælland og Fyn, at ingen tvivl kan være om beretningens rigtighed«. Disse folk indbringer i landene langt den største part af det »småt salt, vin og brændevin samt andre fornødne dels forbudne og dels tilladte varer«, som landmanden behøver, hvorved »købstæderne idelig lide og mere og mere medtages, ved hvilken lejlighed kongen også taber sin told og København den afgang, samme kunne have på disse varer«.

Forklaringen på, at Ærøskipperne kan trænge frem som handlende, er den, at de — da Ærø hørte til Sønderjylland — betaler i overens-

stemmelse med den slesvigske tarif »en ringe eller fast ingen told af de indkommende varer«. Som følge heraf er de i stand til at give godt køb og endda tjene penge og »tillige at ruinere købstædernes handel og næring«. Grossererne ønsker derfor, at denne utilladelige handel af landmanden med fremmede såvel som holstenske skippere blev standset for at forebygge købstædernes ruin, og fordi ikke blot Københavns handel lider derved, men også landmanden vil, når først købstæderne er ødelagt, lide mere, end det nu for tiden er muligt at indse.

Det indrømmes derpå, at klagen over Københavns handel og over de høje varepriser ikke kan modsiges. Men de høje priser skyldes den høje told og den høje vekselkurs. Grossererne har iøvrigt intet imod, at det pålægges de handlende i København at have et så stort varelager, at de til enhver tid er leveringsdygtige, når de klagende til gengæld foretager deres bestillinger rettidigt hos deres korrespondenter, og stiller sikkerhed for at aftage og betale de bestilte varer. Men de handlende i København kan ikke være tjent med at skulle holde et anseligt oplag og kun sælge til provinserne, når disses sædvanlige leverandører fra fremmede stæder udebliver af en eller anden grund.

At der i det foregående år nu og da har været nogen mangel på spansk salt skyldes dels konjunkturerne, der forårsagede, at en del skibe var i brug i kongens tjeneste, dels kvægsygen, der bevirkede, at slagteriet var over dobbelt så stort som sædvanligt. Mangelen på norsk salt kan man derimod ikke angive årsagerne til, da denne handel foregår for kongelig regning. Om mangelen på grøn sæbe mener grossererne, at de pågældende værker bedst selv kan gøre rede for den, men de kunne tænke sig, at grunden er den, at prisen på grøn sæbe er fastsat meget lav, medens priserne på de nødvendige råstoffer senere er steget meget, hvorfor »vedkommende har ladet værkerne drive desto sagtere for at formindske deres tab«.

I modsætning til stiftamtmanden afviste Grosserer-Societetet altså de lollandske købmænds klage over den københavnske handel, men gav dem ret i deres klage over de fremmede skippere, medens de ikke tog stilling til klagen over proprietærernes handel.

På grundlag af de to indhentede erklæringer indstillede Danske cancelli til Frederik V, at sagen blev afgjort med hensyn til punkt 1 og 2 efter stiftamtmandens erklæring og med hensyn til punkt 3 efter magi-

stratens -- eller rettere grosserernes erklæring — og dette godkendtes af kongen 29. juli 1763, hvorpå kancelliet 6. august samme år tilskrev stiftamtmanden i overensstemmelse hermed, »hvilket Deres Ekscellence ville behage vedkommende til efterretning at bekendtgøre«.

Den trufne afgørelse, hvorved de lollandske købmænds klage blev pure afvist, var foretaget ved en ren bureaukratisk fremgangsmåde. I stedet for at nedsætte en kommission, der havde til opgave på stedet at undersøge de forhold, der var klaget over, indhentede Danske kancelli erklæringer fra de myndigheder eller institutioner, der måtte antages at have det bedste kendskab til de forskellige, påklagede forhold. På grundlag af disse erklæringer afgjorde centraladministrationen sagen, idet den støttede sig til de afsnit i erklæringerne, hvor disse beskæftigede sig med den pågældende myndigheds eller institutions egne lokale forhold, antagelig ud fra den opfattelse, at de pågældende måtte have særlig kendskab til netop disse forhold. Men der blev ikke taget hensyn til, at erklæringerne på disse områder kunne være interesseret i ikke at give en upartisk fremstilling. På den anden side har memorialen vel også fremstillet handelsvilkårene og deres følger med for mørke farver. Dette gælder i hvert fald de lollandske købmænds udtalelse om, at priserne på levnedsmidler var højere på Lolland end i det øvrige Danmark »fornemmelig i dette år«.

Til bedømmelse af denne påstand foreligger der et materiale i kapitelstaksterne¹⁹. Disse fastsattes hvert år kort efter nytår af stiftsøvrigheden, og de angav den værdi, som forskellige naturalydelser til kirken og dens embedsmænd skulle omregnes efter, hvis en bonde foretrak at betale i rede penge i stedet for at levere naturalierne.

Fra det lolland-falsterske område foreligger der kapitelstakster særskilt fra Halsted klostres amt (Lollands Nørre- og Sønderherreder), fra Ålholm amt (Fuglse og Musse herreder) og Maribo amt (spredt gods i alle Lolland-Falsters herreder) og fra Nykøbing amt (Falsters Nørre- og Sønderherreder samt Fejø birk²⁰).

Disse amters kapitelstakster angiver omregningspriser for rug, byg og havre og fra 1717 tillige for hvede samt hvide og grå ærter. For de sidstnævnte tre afgrøders vedkommende foreligger der imidlertid ikke kapitelstakster fra det øvrige Danmark, så en sammenligning mellem levnedsmidlernes prisniveau på Lolland og prisniveauerne i de øvrige danske områder, må indskrænkes til at omfatte rug, byg og havre.

Kapitelstaksterne for disse kornsorter fra de to lollandske områder, Halsted klostets amt og Ålholm og Maribo amter, viser samme udvikling som taksterne fra det øvrige Danmark, når man betragter prisernes langtidsbevægelser, der fremtræder klarest i gennemsnitspriserne for tiårige perioder, nemlig et prisminimum i 1720'erne eller 1730'erne og derpå stigning til begyndelsen af det 19. århundrede²¹. Betragter man kapitelstaksterne for de enkelte år, viser disse en række større eller mindre udsving fra langtidsbevægelsens priskurve. Kraftige prismaksima indtrådte i årene 1756, -57 og -58 og igen i året 1762, og falder sammen med årene for en klage fra Nakskov by i 1756 og den her behandlede klage fra de lollandske købstæder i 1762. De to prismaksima var dog ikke noget specielt for Lolland, men viser sig også i kapitelstaksterne fra de øvrige danske områder. Årsagen til de høje priser kan da næppe være de lollandske proprietærers og deres forvalteres ulovlige opkøb, men må søges i andre forhold. Ved eftersøgningen heraf giver de handelspolitiske bestemmelser fra de pågældende år vigtige oplysninger. Den 29. maj 1756 blev der — på grund af »indfaldne omstændigheder« — udstedt forbud mod alle slags kornvarers udførsel af Danmark og Norge gældende til september måneds udgang, og 3. august samme år blev forbudet forlænget »indtil Vi [d. v. s. Frederik V] allernådigst anderledes tilsiger«. Dette skete for Danmarks vedkommende 9. juni 1759, medens forbudet for Norges vedkommende forblev i kraft til 8. november 1760. Ved den allerede nævnte plakat af 3. august 1756 blev der også givet tilladelse til at indføre fremmede kornvarer til det søndenfjeldske Norge indtil årets udgang på trods af, at dette område i perioden 1735—1788 principielt var et lukket kornmarked for Danmark. For de to følgende år blev der — henholdsvis 15. februar 1757 og 31. januar 1758 — udstedt lignende tilladelser. Endelig var der i 1762 — i perioden fra 16. februar til 4. august — igen forbud mod at udføre kornvarer fra Danmark til Norge. På grundlag af såvel de høje priser, der gjaldt hele Danmark, som de nævnte handelspolitiske bestemmelser ligger det nær at antage, at høsten i Danmark i 1755, -56 og -57 og i 1761 har været under middel, og at det er den væsentligste årsag til de høje kornpriser. Hvad der svarer til, at de meget uheldige høstår 1770 og 1771 fremkaldte både særdeles høje kapitelstakster for korn i 1771 og 1772 i hele Danmark og handelspolitiske bestemmelser af samme slags som de ovenfor nævnte²². Den forøgede efterspørgsel, der var en følge af krigstilstanden i Europa, kan

også have medvirket til at presse priserne i vejret, men denne faktor må have virket i hele perioden 1756—63 og kan altså ikke forklare de omtalte prismaksima. Det samme gælder kvægpesten, der hærgede dansk landbrug i perioderne 1745—51 og 1762—63 samt et par gange senere i det 18. århundredes sidste halvdel²³.

En sammenligning mellem kapitelstaksterne fra de to lollandske distrikter og kapitelstaksterne fra de øvrige danske områder: Sjællands stift, Fyns stift, Nykøbing amt (Falster), Vendsyssel og Hanherrederne, Thy og Morsø, Viborg stift, Århus stift, Ribe amt, Vejle amt, Ringkøbing amt og Bornholm — omfattende årene fra 1762—63, hvor klagen blev henholdsvis udfærdiget og behandlet, og tilbage til 1750, altså 14 år — vil vise, at købmændenes udtalelse ikke var rigtig. For rugs vedkommende var de lollandske kapitelstakster nemlig lave i forhold til det øvrige Danmarks. I 1754 havde Halsted klostres amt således landets laveste takst for rug, medens Ålholm og Maribo amter havde den tredie-laveste, og i yderligere ni af årene fandtes landets næstlaveste takst på Lolland. Kun i to år lå lollandske rug-takster over middeltallet af den højeste og den laveste takst; dette gjaldt i 1752 for Ålholm og Maribo amter og i 1762 for begge lollandske distrikter. Med hensyn til byg var forholdene følgende: I 1751 og i 1762 havde Ålholm og Maribo amter landets højeste kapitelstakster, medens taksterne for Halsted klostres amt var de trediestørste, og i 1761 fandtes den næsthøjeste og den trediehøjeste takst på Lolland; i modsætning hertil havde Halsted klostres amt i 1759 den laveste, samt i 1755 og sammen med Ålholm og Maribo amter i 1754 den næstlaveste takst for byg. Bortset fra disse år lå kapiteltaksterne fra begge de lollandske områder over middeltallet i to år og taksterne fra Ålholm og Maribo amter alene over middeltallet i yderligere to år. For havres vedkommende havde Lolland Danmarks højeste og næsthøjeste takster i 1756 og 1757, den næsthøjeste i 1750 og den næsthøjeste og trediehøjeste i 1751, medens den næstlaveste takst fandtes i begge de lollandske distrikter i 1754. I de resterende år havde Lolland kapitelstakster over middeltallet i seks år for begge områders vedkommende og yderligere i tre år for et af områdernes vedkommende.

Hvis man indskrænker sammenligningen af kapitelstaksterne til kun at omfatte Lolland og de tilgrænsende egne, d. v. s. Nykøbing amt, Sjællands stift og Fyns stift, må det indrømmes, at Lolland indtog en mere

ugunstig stilling. De lollandske kapitelstakster lå altid — bortset fra 1759 for bygs vedkommende — over, ofte også betydeligt over, de falsterske. Derimod var som hovedregel de sjællandske og de fynske takster højere end de lollandske. For rug gjaldt dette de sjællandske kapitelstakster i hele den betragtede periode, medens de fynske kapitelstakster i 1762 og -63 blev overgået af begge og i 1752 og -56 af den ene af de lollandske takster. For bygs vedkommende var Sjællands stift distanceret af begge de lollandske kapitelstakster i 1751 og -61 og af den ene af disse i 1760 og -62, for Fyns stift var de tilsvarende år henholdsvis 1756, -61, -62 og -63 og 1751 og -58. Begge de lollandske takster for havre lå over de sjællandske i 1751, -56, -57, -60 og -62 og over de fynske i 1750, -53, -56, -57, -58, -60, -62 og -63. Udviklingen var altså den, at de lollandske kapitelstakster i begyndelsen af 1760'erne viste tendens til i større udstrækning end tidligere at overstige de omkringliggende egenes, og hertil kom, at Lolland-Falster, hvis kornpriser havde været meget lave i 1730'erne, viste langt den største relative stigning i kapitelstaksterne i løbet af det 18. århundrede blandt alle danske landsdele²⁴. Alt i alt må det siges, at købmændenes udtalelse om prisniveauet på Lolland ikke var i overensstemmelse med sandheden, men at tendensen i kapitelstaksterne dog pegede i den anførte retning.

Men selv om klagen således indeholder overdrivelser forhindrer dette ikke, at kærnen i memorialens fremstilling af handelsforholdene på Lolland kan være rigtig. Til bedømmelse heraf skal en række andre skildringer af lollandske forhold omtales. Det vil af disse fremgå, at den givne skildring ikke betegner en nyopdukket situation. I de indberetninger om de økonomiske forhold, der ifølge reskript af 25. juni 1735 blev afkrævet de lokale myndigheder forud for kommercekollegiets oprettelse, skildres de lollandske købstæders handel som værende overvejende kornhandel, hvortil dog kom handel med enkelte grove varer som salt, tjære, fisk, jern, klæde og tobak. Men handelen var udsat for ulovlig konkurrence dels som følge af godsejernes og deres forvalteres opkøb af bøndernes korn, dels som følge af Ærøboernes smughandel²⁵.

Af særlig interesse er byfoged Niels Siersted's indberetning fra Maribo købstad, idet det af denne fremgår, hvilke vanskeligheder købmændene kunne møde ved de private birketing, hvis de forsøgte at få den ulovlige handel standset. En af de retssager, byfogeden henviste til,

var den sag, han på egne og Maribo bys vegne i december 1734 havde anlagt ved Knuthenborg birketing mod forvalteren ved Knuthenborg grevskab, Frantz Thestrup, for ulovligt opkøb af bøndernes korn.

Den pågældende retssag blev på det kraftigste modarbejdet af greven, og hans første modtræk faldt, så snart retten trådte sammen. Forvalterens repræsentant på tinget, Peder Knudsen, protesterede nemlig straks mod, at tingbogen førtes af den hidtidige birkeskriver, Niels Jacobsen Toft, fordi denne drev købmandsskab i Maribo og som følge deraf var part i sagen, og samtidig fremlagde han en af greven udfærdiget konstitution som midlertidig skriver for toldkontrollør, måler og vejer ved Bandholm toldsted Søren Petersen. Denne var sagens naturlige hovedvidne, men blev nu afskåret fra at udtale sig om de påklagede forhold. Selve retssagen trak i langdrag, da grevskabets bønder var meget uvilige til at møde for retten, antagelig fordi Peder Knudsen på det første retsmøde havde fremstillet sagen som egentlig værende det »højgrevelige herskabs« og ikke forvalterens, der kun handlede efter ordre; og når endelig bønderne mødte, gav de kun undvigende svar på de stillede spørgsmål. Hertil kom, at de afgørende udtalelser ikke blev ført til protokols, idet der er en lakune i referaterne fra tingmøderne på ca. 2½ måned i begyndelsen af 1735 ved overgang fra en gammel tingbog til en ny. Resultatet af alle disse chikanerier blev, at byfogeden lod sagen falde²⁶.

Forhold som de ovenfor skildrede har utvivlsomt dannet baggrunden for den anmodning, som borgerne i Nakskov fremsatte i en memorial af 14. juni 1756 til kong Frederik V²⁷. Heri klagedes der over, at de omkring Nakskov boende proprietærer og forvaltere drev ulovlig handel med bønderne; thi dels opkøbte de bøndernes korn, som de enten eksporterede til København, Norge, Holsten og andre steder uden at betale told eller solgte til fremmede skippere eller til andre købstæder, dels solgte de ulovligt til bønderne forskellige købmandsvarer som sild, tjære, jern, humle m. m. Endvidere fremhævedes det, at ulovligheden nu havde bredt sig så vidt, at der i hver landsby fandtes »to, tre, fire ja flere, som bruger handel og købstadsnæring«. Memorialen indrømmede, at de mange klager burde have været bevist, og det hævdedes, at dette også ville været sket, hvis det havde været muligt »ved ordentlig [d. v. s. normal] rettergangsmåde«, men man har måttet afstå herfra »både for de mangfoldige bekostningers skyld, derpå skulle anvendes, så og for de mange differente retter, vi da måtte nødes til at søge«. Derfor an-

modedes kongen om at udnævne landsdommerne hr. justitsråd Høserich og hr. kancellisekretær Flindt til kommissærer, for at de »her i Nakskov« kunne undersøge klagerne. Kommissærerne ønskedes udstyret med »den myndighed, at hvem de efter vores magistrats forslag lader fremkalde til at forklare, hvad de ved, der øves til denne købstads fornærmelse, og af hvem sligt sker, måtte blive imponerede sine exceptione fori [d. v. s. pålagt uden værnetings indsigelse] for kommissærerne at fremkomme og under deres ed forklare, hvad de ved«.

I den erklæring, som stiftamtmanden over Lolland-Falster, Frederik Raben, blev afkrævet, støttede han borgernes ønske om udnævnelse af en kommission, idet han ikke fandt, at det kunne forurette nogen, at supplikanterne førte deres vidner for en kommission, da disse her som for andre retter ville blive »indstævnet at høre vidner« og kunne »gøre, hvad indsigelser de måtte eragte fornøden«. Generalprokurør Henrik Stampe, der som kronens juridiske konsulent også fik sagen forelagt til udtalelse, gik derimod imod udnævnelsen af kommissionen, da det dels ville stride mod den procesform, der var foreskrevet i forordningen om land- og forprang af 25. august 1741, dels ville kunne få vidtrækkende konsekvenser. I overensstemmelse hermed afvistest Nakskovborgernes anmodning.

I modsætning til indberetningerne fra 1735 og klagerne fra 1756 og 1762 gives der en alt i alt gunstig skildring af handelsforholdene i de lollandske købstæder i Danske atlas. Dette værk, der udkom i syv bind i årene 1765—81, indeholder en almindelig landebeskrivelse af Danmark og Slesvig og er i stor udstrækning bygget på indberetninger fra lokal kendte folk, amtmænd og præster. Værket var anlagt af biskop Erik Pontoppidan, der nåede at få udgivet de første bind inden sin død i 1764, hvorefter værket blev fortsat af Pontoppidans svoger Hans de Hofman og andre²⁸. Denne gunstige skildring i Danske atlas gælder dog ikke så meget Nakskov som de øvrige byer. Under omtalen af Nakskov siges det, at hovedparten af borgerskabet er handlende og søfarende, men at disses næring er »i dette århundrede mærkeligt aftaget«. Dette skyldes, at nakskovitterne ikke længere handler på Vesterhavet, men nøjes med at sælge deres varer til København, Lübeck, Rostock og andre nærliggende stæder. Byen har nu kun en snes skibe, medens den tidligere havde 50 eller flere. Fra Nakskov havn udgår der årligt mange skibe, såvel egne som fremmede. Men adgangen til havnen,

der foregår gennem en krum og bugtet rende, er så besværlig, at store og dybtgående skibe bliver liggende enten ved Pipperenden, en liden fjerdingvej fra byen, eller ude ved halvøen Albuen en liden mil længere ud mod vesten. Endelig fremhæves det, at priserne på alle slags viktualier indtil de sidste dyre år har været så lave, at Nakskov blev anset for et godt levested. Om Maribo hedder det, at byen »nærer sig vel af handel og købmandsskab«, selv om den ligger en mil fra sin ladeplads Bandholm; og om Saksøbing, at den er »ikke uden temmelig næring ved kornhandel«, skønt varerne må udføres på vogne til ladepladsen, som er Oreby. Nysted er »af handel såvel som anden næring næst efter Nakskov«. Fra denne by, der har en fordelagtig beliggenhed til handel og søfart samt en god del skibe, drives der handel med landets varer med adskillige indenlandske og udenlandske stæder, dog mest til Lübeck og Rostock. Men Nysteds havn er ved at fyldes med sand som følge af, at en del skibe lossere deres ballast, der består af sand, inde i havnen. Store skibe kan derfor ikke komme nær til byen, men må ligge længere ude. Endelig oplyses det, at Rødby har næsten lige så mange skibe som Nysted, men havnen er besværlig at besejle på grund af flade sandgrunde, der bevirker, at varerne må både køres og prammes ud til skibene²⁹.

Ved bedømmelsen af Danske atlas' skildring er det værd at huske, at memorialen af 1762 ikke påstår, at der i de lollandske byer og købstæder ikke fandtes nogen handel, eller at der derfra ikke foregik nogen eksport; men den hævder, at handel og udførsel foregik uden om de lollandske købmænd. En bedømmelse af rigtigheden eller urigtigheden af denne påstand kan foretages på grundlag af det forhold, at datidens købmandsskab som regel var forbundet med rederivirksomhed. Ud fra angivelser af antallet af hjemmehørende skibe i de lollandske told-distrikter kan der derfor gives et billede af udviklingen i omfanget af de lollandske købmænds deltagelse i øens handel og eksport.

I den følgende tabel er for enkelte år angivet antallet af hjemmehørende skibe i de lollandske told-distrikter og deres samlede drægtighed i kommercelæster à 2 t³⁰.

Tabellen viser klart, at der i årtierne omkring midten af det 18. århundrede er foregået en tilbagegang i antallet af lollandske skibe. Denne tilbagegang er dog hen mod den her betragtede periodes slutning afløst af en opgang. Det fremgår endvidere, at udviklingen har været forskellig

	1735		1767		1781		1788	
	Antal	Kommercelæster i alt	Antal	Kommercelæster i alt	Antal	Kommercelæster i alt	Antal	Kommercelæster i alt
Nakskov	39	?	17	168½	10	90	14	202½
Maribo	4	ca. 22	12	106	18	125½	18	152½
Sakskøbing	10	81½						
Rødby/Drags- minde/Kramnitse .	7	30	3	26	6	24	7	16½
Nysted	9	80½	8	83	8	79	6	82½
Lolland	69		40	383½	42	318½	45	454

¹ Heri ikke medregnet en ny jagt, der endnu er ubrændt (○: ikke indregistreret).

i de forskellige distrikter. For Bandholm tolddistrikt, der omfattede købstæderne Maribo og Sakskøbing samt øerne Fejø, Femø og Askø, er der kun tale om en ubetydelig tilbagegang og derpå en fortsat fremgang. Tallene fra Nysted tolddistrikt tyder på, at forholdene her har været uændret i hele perioden. Derimod har der været en tilbagegang i Dragsminde, senere Kramnitse, tolddistrikt, hvortil Rødby hørte. Dog har tilbagegangen i periodens midte især gjort sig gældende i skibenes antal, medens tilbagegangen i skibenes drægtighed er fortsat hele perioden igennem. Det er imidlertid især Nakskov, der har været ramt af tilbagegang. Mod 39 skibe i 1735 havde byen kun 10 skibe på i alt 90 kommercelæster i 1781. Den stigning, der finder udtryk i tallene fra 1788, fortsatte ikke ubrudt i de følgende år, idet en opgivelse fra 1796 angiver, at Nakskov i alt havde 11 skibe på tilsammen 135½ kommercelæster³¹. Tilbagegangen i antallet af skibe, der var hjemmehørende i Nakskov, virker ekstra kraftig som følge af, at byens tidligere tilbagegang i indbyggerantal var blevet afløst af en stigning, der i perioden 1769—1787 beløb sig til godt 7 %³².

På grundlag af udviklingen i antallet af hjemmehørende skibe på Lolland synes der ikke at være nogen tvivl om rigtigheden af memorialens påstand om, at de lollandske købmænd var trængt ud af handelsomsætningen, eller at deres deltagelse heri i hvert fald var begrænset. Det fremgår endvidere af tabellen, at forholdene ikke har bedret sig i de nærmest følgende år efter 1762. Så sent som 1796 kunne historikeren Gustav Ludvig Baden, der dengang var vicelandsdommer i Lolland og Falster, samt borgmester og byfoged i Nakskov, og som havde opholdt sig på Lolland i 11 år, i en artikel om »Nakskovs nuværende forfatning« give en skildring af byen, der, hvad handelen angår, på flere punkter

stemmer overens med den fremstilling, som memorialen af 1762 giver. Dette gælder således adelens og Ærøboernes opkøb³³.

En almindelig bedring for de lollandske købstæder indtrådte først i det 19. århundredes første halvdel samtidig med den almindelige fremgang for de danske købstæder. Den lollandske købstadshandel fulgte i det hele taget i det 18. og 19. århundrede den fælles udviklingslinie for købstæderne, og den her behandlede klage fra 1762 er som nævnt ikke enkeltstående. Den behandling, den var genstand for fra myndighedernes side, har imidlertid sin særlige interesse, fordi den giver et indtryk af det misforhold, der ofte var til stede mellem statsmagtens interesse for erhvervslivets forhold og dens manglende evne til at trænge til bunds i problemerne. Stort set henholdt man sig til at lade sit standpunkt bestemme af erklæringer i almindelige vendinger fra underordnede organer i stedet for at søge sagen belyst gennem det foreliggende statistiske materiale. Kapitelstaksterne for eksempel var man fortrolige med, og man modtog indberetninger om skibsmængden, men man søgte ikke at inddrage disse oplysninger — eller andet konkret materiale, som man ville have kunnet fremskaffe — i behandlingen af klagen. Der er næppe noget at bebrejde kancelliherrerne, men sagen kan stå som et vidnesbyrd om, at statsadministrationen i teoretisk og praktisk viden og erfaring endnu ikke havde formået at nå op til de krav, som måtte stilles til den, når det gjaldt behandlingen af problemerne i et stadig mere udviklet erhvervsliv.

NOTER

1. Angående disse traktaters bestemmelser om konsulter se Andreas Jørgensen: Af konsulatvæsnets historie i det 18. århundrede, Erhvervshistorisk årbog III, 1951, p. 39 ff.
2. Jul. Schovelin: Fra den danske handels empire, 1. del, 1899, p. 16—27.
3. Danmarks og Norges oeconomicke magazin, 8. bd., 1764, indeholder bl. a. en række besvarelser på prisopgaven: »Hvad er det, som mest trykker borgerstandens næring i de små købstæder, og hvorledes kan derpå bedst rådes bod?«
4. Den patriotiske tilskuer, 227. blad, 1763, 21. marts, p. 203.
5. Edvard Holm: Danmark-Norges historie 1720—1814 (Edv. Holm), 3. bd., 2. del, 1898, p. 292 f., 298 f. og 4. bd., 2. del, 1902, p. 65.
6. Poul Johs. Jørgensen: Dansk retshistorie, 2. udg., 1947, p. 440 ff.
7. Danske lov (D. I.) 3-13-26; D. I. 3-13-16 og forordning 13. decbr. 1692.
8. D. I. 3-13-25 og forordning 13. decbr. 1692.
9. D. I. 3-13-27.
10. Edvard Holm: Danmark-Norges indre

- historie 1660—1720, 1. del, 1885, p. 256 og note 25 (Henvisninger og oplysninger p. 45).
11. Edv. Holm, 1. bd., 1891, p. 442.
 12. Forordning og toldrulle 29. febr. 1732, forordning §§ 25 og 26.
 13. Kammerplakat 6. maj 1745. Forordning angående toldvæsenet 17. maj 1762, kap. 10, § 10.
 14. (Ludvig Holberg:) Samling af adskillige nye samtaler — — —, Køln 1728. Optrykt i Ludvig Holberg: Samlede skrifter, 5. bd., 1920, p. 129—143, og i Max Kjær Hansen: Økonomen Ludvig Holberg, 1954, p. 48—68.
 15. Memorialen, stiftamtmandens erklæring, Københavns magistrats skrivelse til Danske kancelli med Grosserer-Societetets erklæring, udskrift af supplikprotokollen til referat for kongen og koncept til skrivelsen til stiftamtmand F. Raben findes i Danske kancelli (Da. kanc.): Koncepter og indlæg til oversekretærens brevbøger 1763, nr. 233, Rigsarkivet (RA); se også Da. kanc.: Supplikprotokol 1763 første halvår, nr. 751 (RA). Afskrifter af memorialen, stiftamtmandens erklæring, Københavns magistrats skrivelse til Grosserer-Societetet og Grosserer-Societetets erklæring findes i Grosserer-Societetets journal og kopibog 1759—74, p. 110—128, Erhvervsarkivet. Memorialen er kort omtalt i C. C. Haugner: Nakskov købstads historie, 2. udg., 1. bd., 1944, p. 291.
 16. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: Danmarks statistik, 1. bd., 1885, p. 566 f.- Statistiske meddelelser, 4. ræk., 37. bd., 1. h., Folkemængden 1. febr. 1911 i kongeriget Danmark, 1911, p. 116 f.
 17. Dannemarks handels-speil. For året 1766, 1766, p. 189—197.
 18. Dansk biografisk leksikon (D. B. L.), 19. bd., 1940, p. 36.
 19. Statistiske meddelelser, 4. rk., 15. bd., 1. h., Kapitelstakster i ældre og nyere tid, 1904 (Kapitelstakster).
 20. J. Bloch: Stiftamtmand og amtmænd i kongeriget Danmark og Island 1660—1848, 1895, p. 57—61.
 21. Kapitelstakster p. 115 og tabellen p. 116 f.
 22. Edv. Holm, 4. bd., 2. del, 1902, p. 65. Kapitelstakster, tabel II. Forordninger af 5. nov. og 28. decb. 1770, 6. maj, 5. aug. og 26. dec. 1771, 8. sept. og 10. nov. 1772 og 26. maj 1773.
 23. V. Falbe-Hansen: Stavnsløsnings- og landboreformerne, 1. del, 1888, p. 22.
 24. Kapitelstakster p. 120 og tabellen p. 119.
 25. De lollandske relationer er meddelt ved Kai C. Uldall i Lolland-Falsters historiske samfunds årbog VI, 1918, p. 34—87.
 26. Anf. sted p. 81 ff.
 27. Memorialen, stiftamtmandens erklæring, generalprokurør Henrik Stampes erklæring og koncept til skrivelsen til stiftamtmanden findes i Da. kanc.: Koncepter og indlæg til oversekretærens brevbøger, 1756, nr. 330 (RA); se også Da. kanc.: Supplikprotokol 1756, første halvår, nr. 1201 (RA). Generalprokurørens erklæring er trykt i H. Stampe: Erklæringer, breve og forestillinger generalprokurørembedet vedkommende, 1. bd., 1793, p. 616—24.
 28. Ellen Jørgensen: Historieforskning og historieskrivning i Danmark indtil år 1800, 1931, p. 202. D. B. L. 18. bd., 1940, p. 464.
 29. Erik Pontoppidan: Danske atlas, 3. bd., 1767, p. 279—307, og 6. bd., 1774, p. 487.
 30. Tallene fra 1735 stammer fra de lollandske relationer af 1735 (jvnf. note 25), de øvrige tal stammer fra Kommercekollegiet, C. 5 (Tabelvæsen): 1746—96, Tabellariske efterretninger om skibsfartens tilstand og hjemmehørende skibe i Danmark og Norge, 1 pk. (RA). — Også fra 1766 findes der i den nævnte pakke specificerede angivelser for Lolland-Falsters told-distrikter, og fra samme år findes der tillige en angivelse af hele stiftets skibsantal, men disse to angivelser stemmer ikke overens, idet de angiver for hele stiftet henholdsvis 66 skibe på

i alt 502 kommercelæster og 51 skibe på 479 læster. En del af denne forskel skyldes, at der i første tilfælde er medtaget skibe ned til $\frac{1}{2}$ kommercelæst, medens der i andet tilfælde ikke er medregnet skibe under 5 læster, men også bortset herfra er der uoverensstemmelse mellem de to angivelser, og derfor er tallene ikke medtaget i tabellen. — Antallet men ikke størrelsen af skibe i de lollandske købstæder findes i Danmarks speil for året 1769, Handel-speil for 1774 og Danske atlas,

6. bd., 1774, men disse tal, der ikke forandrer det billede, den opstillede tabel giver, er ikke medtaget her.

31. Gustav Ludvig Baden: Nakskovs nuværende forfatning. Dens mangler, med forslag til sammes forbedring. Iris og Hebe, 1796 (G. L. Baden), p. 227 f.
32. Se note 16 sidste punktum.
33. G. L. Baden p. 129 f., 172 og 182. Om G. L. Baden se D. B. L., 1. bd., 1933, p. 603—607.

Beretning om virksomheden

1. april 1953 — 31. marts 1954

Indsamling af arkiver.

I de nærmest foregående år har afleveringerne til Erhvervsarkivet været præget af de store samlede arkivmasser fra enkelte virksomheder og organisationer; i år har tilgangen været mere spredt, men har dog alligevel andraget 6.065 bind og pakker. Tallet er ikke udtryk for den mulige forøgelse af samlingerne, men mere for den i øjeblikket tilladelige tilvækst. Indsamlingsarbejdet har været holdt i baggrunden, og årsagen er arkivets meget alvorlige pladsmangel. Der er håb om, at visse ændringer i magasinopstillingen i forbindelse med anvendelse af magasinplads uden for arkivet, vil gøre det muligt at tage større fonds ind, om hvis aflevering der allerede er truffet aftale. Denne løsning er imidlertid kun en frist, og det vil stadig være bydende nødvendigt at have blikket henvendt på mulige udvidelser af hyldepladsen, at ikke for meget historisk betydningsfuldt materiale skal gå tabt.

En stor del af de i årets løb modtagne sager slutter sig til tidligere påbegyndte afleveringer; det gælder således *A/S Titans brevarkiv* for årene 1939—46, der alene andrager 1.093 pk., og det gælder *Provins-handelskammerets korrespondance* for årene 1948—53. Fra sidstnævnte er som ny gruppe modtaget det såkaldte Ny-importørarkiv, der hovedsagelig indeholder korrespondance med Direktoratet for vareforsyning over årene 1945—52. Endelig har Fyens Disconto Kasse fortsat afleveringerne af såvel bøger som breve. Af industriarkiver kan nævnes to større fra Århus, nemlig *A/S Jysk elektro* (1917—26), der er nedlagt, og den i selskabets tidligere bygninger nu drevne virksomhed, *Robert Funck Jensens automatfabrik* (1938—45). *A/S Møller & Jochumsens maskinfabrik og jernstøberi*, Horsens, har foretaget en mindre efteraflevering. Ved direktør Chr. H. Olesen, De Danske Spritfabrikker, er afleveret arkivalier vedrørende et i begyndelsen af dette århundrede oprettet dansk-engelsk selskab til fremstilling af tørvekul i *Amosen* (Holbæk amt).

Af handelsarkiver er hovedparten fallit- eller dødsboer, som er udtaget af dommerembedernes arkiver. De er i år kommet fra Løgstør, Odder, Skanderborg, Vejle, Kolding, Rudkøbing og Skælskør og omfatter adskillige værdifulde arkivalier, navnlig fra det 19. århundrede. Som tillæg til allerede modtagne arkiver er indkommet enkelte mindre ting, således fra boghandler Axel Grunø, Århus (opr. *Den jessenske boghandling*, nu nedlagt).

Ordningsarbejdet.

De i foregående afsnit nævnte arkivalier, som slutter sig til tidligere afleveringer, er alle foreløbigt ordnede. Desuden er følgende færdig-ordnede:

Af afleveringer fra forskellige dommerembeder:

Købmand A. Abel, Frederikshavn (1839—43), købmand J. F. Bülow, Frederikshavn (1817—54), skipper P. T. I. Bech, Lønstrup (1848—54), købmand Christen Dueholm, Odby (1818—24), smedemester M. C. Bech, Lemvig (1860'erne), købmand N. Chr. Pontoppidan, Bølling (1851—88), købmand Anders Borchardt, Viborg (1781—87), købmand Christen Breum, Viborg (1797—1804), købmand Carsten Brodersen, Viborg (1848—56), prokurator H. L. Buch-Møllgaard, Viborg (1874—83), handelsgartner I. C. M. Bech, Ålborg (1832—42), træ- og jernhandler P. C. Christensen, Løgstør (1874—96), købmand Michael Henriksen, Ranum (1892—95), handelsmand Ignatius Appelt, Århus (1818), vinhandler P. F. Bølch, Århus (1833—48), købmand Søren M. Dinnesen, Århus (1833—50), købmand Søren Falling, Århus (1814—17), vinhandler C. M. Fulling, Århus (1848—49), *Den jessenske boghandling*, Århus (1837—47), Th. Thrues boghandel, Århus (1875—86), Bryggeriet Hads herred, Odder (1892—93), marskandiser A. Jacobsen, Odder (1889—94), murer A. P. Jacobsen, Odder (1892—1912), købmand Alfred Jørgensen, Odder (1873—1900), smed Jens Jensen Nielsen, Odder (1887—99), boghandler E. Pedersen, Odder (1884—90), skrædder R. Pedersen, Odder (1886), S. P. Petersen, Odder maskinfabrik (1892—1900); vognmand J. Rasmussen, Odder (1873—93), købmand I. Raupach, Odder (1876—91), sadelmager O. M. Sørensen, Odder (1874—99), købmand Fr. Thøgersen, Odder (1887—88), købmand S. P. Leth, Amstrup (1889—1901), bager og møller Hoffmann, Fillerup (1881—85), manufakturhandler A. Dige, Gylling (1869—1906), Hadrup mølle (1892—95), møller P. Jensen, Hørslev (1899—1902), købmand N. Hansen, Randlev (1882—95), købmand A. Mortensen, Randlev (1883—88), købmand J. S. A. Andersen, Torrild (1874—87), smed Knud Thomas Jens Petersen, Torrild (1887—93), Torrild forbrugsforening (1891—1901), købmand N. Christensen, Skanderborg (1890—92), købmand Ole Peter Jensen, Skanderborg (1895—99), detailhandler Anders Christian Justesen, Skanderborg (1892—99), købmand Waldemar Georg Petersen, Skanderborg (1893—95), Skanderborg dampbrænderi (1877—92), købmand Jens Theodor Sørensen, Skanderborg (1893—95), købmand R. Andersens efterfølger, Blegind (1895—96), skrædder K. P. M. Møller, Nørre Vissing (1890—94), urmager M. P. Petersen, Ry (1888), manufakturhandler Simon Peter Rasmussen, Løsning (1872—74), ukendt købmand, Brande (1898—1903).

Desuden er færdigordnede arkiverne fra A/S Frichs fabrikker, Århus (1884—98) og fra M. Wilhelmsens tekniske forretning og maskinhandel, Århus (1874—1948). Systematiseringen af Jacob Holm og sønners korrespondance er afsluttet, og det samme gælder for P. Willer, Rødby, og J. P. Suhr & søn. Der er endvidere arbejdet i arkiverne fra Trælastbranchens sekretariat, Det danske hedeselskab og Foreningen af jyske landboforeninger. I forbindelse med den meddelte fortegnelse over ordnede, retsbehandlede arkiver, må det nævnes, at der også for dommerembedernes afleveringer er ordnet et stort antal fonds fra det 20. århundrede; disse er dog indtil videre utilgængelige.

Ordnings- og registreringsarbejdet er i år suppleret med et arbejde af speciel karakter: Til Landhusholdningsselskabets brevjournaler, en overordentlig værdifuld kilde for personal- og egnhistorikere, er udskrevet sedlerne til et person- og stedregister, og man håber at kunne bringe registeret (ca. 80.000 navne) i endelig orden i løbet af den nærmeste fremtid.

Håndbiblioteket.

Tilvæksten udgør for 1953—54 1.280 bd. Heraf må særlig fremhæves en overordentlig værdifuld gave fra Det kongelige bibliotek, nemlig samtlige lokalhistoriske årbøger fra deres stiftelse til de seneste år og en række topografiske værker, fortrinsvis byhistorier. Gaver er desuden modtaget fra Rigsarkivet og Statsbiblioteket samt fra firmaer, myndigheder og organisationer i Danmark, Norge og Sverige. — Bibliotekets hastige vækst har også i dette år medført et betydeligt katalogiseringsarbejde.

Personale og økonomi.

Sammensætningen af det faste personale er ikke ændret i årets løb. Som midlertidig medhjælp, lønnet af den i sidste årsberetning nævnte bevilling fra Statens almindelige videnskabsfond, blev i april 1953 antaget cand. mag. Karl Henry Skott; denne opnåede ved sommerferiens ophør ansættelse som timelærer ved katedralskolen i Nykøbing F. og blev da afløst af cand. mag. Gunner Rasmussen. Til 1. oktober 1953 blev under samme bevilling ansat stud. mag. Sigurd Rambusch.

Til driften er modtaget tilskud fra Undervisningsministeriet, Århus

kommune, Århus havn og L. A. B.'s Århus-afdeling. Desuden har Videnskaberne selskabs arkivkommission betalt ordningsarbejder i arkiver, hvis aflevering er formidlet af kommissionen. Af Undervisningsministeriet er bevilget et beløb til hjælp ved udgivelse af årbogen, der yderligere — i form af annoncer — har fået støtte fra Fyens Disconto Kasse og A/S Titan, København. Erhvervsarkivet bringer herved sin hjerteligste tak for de modtagne tilskud og gaver.

Anden virksomhed.

Den 19. august 1953 havde arkivet besøg af Sveriges industriförbunds arkivkommission, bestående af direktøren for Tekniska Museet i Stockholm Torsten Althin, direktøren for Wilh. Bechers A. B. i Stockholm, Stig Bergman, chefarkivar i Svenska Utrikesdepartementet, kancelliråd Åke Kromnov og tidligere arkivchef i Stora Kopparbergs Bergslags A. B., fil. dr. Alvar Silow; kommissionen er nedsat til forberedelse af et uddannelseskursus for industriarkivarer. Den 22. september 1953 havde arkivet besøg af dr. Nghien Tham, den franske regerings tilfornordede for opbygning af historiske forskningsinstitutter i Vietnam. Herudover er arkivet forevist for to foreninger, i februar 1954 for medlemmer af Historisk forening ved Aarhus universitet og i marts 1954 for medlemmer af Historisk samfund for Århus stift.

I januar 1954 udsendte arkivet med støtte fra Dansk arbejdsgiverforening et personregister til tidsskriftet »Arbejdsgiveren«s første 53 årgange, 1900—1952. Det omfatter ca. 5.000 personer, som er nævnt i tidsskriftets personaliastof (nekrologer, fødselsdags- og jubilæumsartikler), der er medtaget helt ned til notitsen, som blot nævner en rund fødselsdag; herigennem er skabt mulighed for, at benytteren kan gå videre til mere fyldige omtaler i den lokale presse. Personerne falder i to hovedgrupper: erhvervsdrivende og fagbevægelsens fremtrædende mænd.

Af det øvrige litterære arbejde kan nævnes følgende: Arkivar Vagn Dybdahl har i »Flensborg bys historie«, bd. I, skrevet om handel og søfart c. 1523—c. 1720 og i »Seksten Århusrids tilegnede Svend Unmack Larsen« offentliggjort afhandlingen »M. P. Bruun — politikeren bag gadenavnet«; endvidere har han fortsat deltaget i redaktionen af »Jyske Samlinger« og »Nyt fra historien«, hvortil han også har bidraget med anmeldelser og litteraturoversigter.

Arkivar Finn H. Lauridsen har i Historisk samfund for Århus stift holdt foredrag om »Livet i en østjysk maskinfabrik før 1914«; i festskriftet »Seksten Århusrids« har han skrevet om »Købmand i Århus Abraham Lewis« og i »Fra Viborg amt« 1953 om »Det kongelige danske landhusholdningsselskab og kalkværkerne i Dagbjerg og Mønsted«. På Kristian Kirks telefonfabrikker i Horsens har han indsamlet materiale til belysning af ældre tiders arbejdsforhold. Stoffet, der er hentet fra interviews med gamle arbejdere, foreligger i form af en sammenskrevet fremstilling. Endelig har han virket som anmelder og kronikør ved forskellige aviser og tidsskrifter.

Arkivassistent Andreas Jørgensen har i »Seksten Århusrids« offentliggjort »Socialdemokratiet og den kommunale lønpolitik 1900 til verdenskrigens slutning«.

FYENS DISCONTO KASSE

(BANK-AKTIESELSKAB)

ODENSE

Stiftet 1846

DANMARKS ÆLDSTE PRIVATE BANK

A/S TITAN

KØBENHAVN N.

S. C. S.

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider, kr. 7,50

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840—1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider, kr. 7,50

Indhold: Fra kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848/50.
Bogkøb i provinsen 1800—1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om opbevaring af mikrofilmarkiver.
Teknikerens og historikerens krav til industriarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider, kr. 10,00

Indhold: Fra 19. århundredes handelsliv I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra
Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider, kr. 9,75

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853—62.
Fra 19. århundredes handelsliv II. Af Luis Bramsens erindringer.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrirationalisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 9,75

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Fra Kinakysten i 1850'erne.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Nyudkommen:

RASMUS BERG:

MINDER FRA HÅNDVÆRK OG INDUSTRI

For nogle måneder siden døde den kendte håndværkerhistoriker Rasmus Berg. Kort forinden havde han afsluttet nedskrivningen af sine erindringer. Dette sidste arbejde er nu udgivet af Erhvervsarkivet. Det er præget af forfatterens klare og lunefyldte stil. Det rummer erindringer fra barndomstidens stille provinsidyl og frem til et udstrakt rejseliv i Europa i forbindelse med de store internationale udstillinger før 1914.

Kapitlerne vil give et indtryk af bogens indhold:

1. Slægten.	10. Møde med hovedstaden.
2. Faderens ungdom.	11. Etatstjeneste.
3. Barndomshjemmet.	12. I grundtvigske kredse.
4. Århus i firserne.	13. I socialt arbejde.
5. Håndværkerliv og håndværker-
sind.	14. Fra Kunstindustrimuseets
første år.
6. Politiske forhold.	15. Sekretær i Industriforeningen.
7. Dagligliv.	16. Håndværkets og industriens
mænd.
8. Nytiden bryder frem.	17. Verdensudstillinger og rejseliv.
9. Ungdomsliv: Litteratur og
bureaukrati.	18. Håndværkerhistoriker.

En række andre kapitler giver billeder af forskellige sider af tidens historie. Rasmus Berg har haft sans for at få meget med, som ofte glemmes i erindringer. Han kan nok se datidens idyl, men han glemmer ikke utrygheden, når sygdom eller fattigdom satte ind. Det er en fængslende bog, som giver et levende indtryk af livet i det jævne borgerskab mod det 19. århundredes slutning.

114 s. kr. 11,75